

VESTIGIS, MEMÒRIES I SÍMBOLS A LES COMARQUES DE LLEIDA

1931-2014

victimesguerracivilfranquisme.udl.cat

espaisdememoria.udl.cat

Conxita Mir
Aida Garrós
Gabriel Ramon

f
FONOLL

Col·lecció d'Estudis Locals

Lo Plançó

núm. 14

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida 1931-2014

*victimesguerracivilfranquisme.udl.cat
espaisdememoria.udl.cat*

Conxita Mir, Aida Garrós i Gabriel Ramon

F O N O L L

Juneda, 2014

1a edició: setembre de 2014

© del text: Conxita Mir, Aida Garrós i Gabriel Ramon

© de les imatges: Conxita Mir, Aida Garrós i Gabriel Ramon

© de les característiques d'aquesta edició: Editorial Fonoll

Editat per:

Editorial Fonoll, SL

C. Prat de la Riba, 128

25430 Juneda

Telèfon: 973 150 105

info@editorialfonoll.cat

www.editorialfonoll.cat

Imatge portada: Magda Altisent (Diari Segre)

Correcció lingüística: Maite Puig Tarré

Disseny gràfic i maquetació: Joan Teixidó Pau

Impressió: Printcolor

ISBN: 978-84-942430-5-9

Dipòsit legal: L-1313-2014

Advertiment legal:

Està rigorosament prohibida, sense l'autorització dels titulars del copyright, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic.

Taula

11	Preàmbul: un llibre i dos webs
19	1. Espais de memòria: història, patrimoni i territori
25	2. Vestigis i fosses de la Guerra Civil i les repressions
34	2.1. Emprentes de la Guerra Civil: entre el front i la rereguarda
41	2.2. Escenaris de la Segona Guerra Mundial als Pirineus lleidatans
47	3. Repressions i memòria de la Guerra Civil i la Dictadura
62	3.1. La violència a la rereguarda republicana
68	3.1.1. Víctimes religioses i processos de beatificació
71	3.2. La repressió franquista
72	3.2.1. Els afusellats republicans
76	3.2.2. Enterrats lluny de casa
81	3.3. Entre la repressió econòmica i l'exili: altres cares de la repressió franquista
90	3.4. Els republicans deportats pel nazisme: un destí a recordar
92	3.5. Les víctimes als hospitals militars de Lleida: soldats, presoners i civils
96	3.5.1. 1965: de Lleida al Valle de los Caídos
101	4. Simbologia i imaginari col·lectiu
102	4.1. El franquisme: rastres d'una omnipresència
109	4.1.1. Els "màrtirs de la fe": la força d'una presència
111	4.2. Temps de democràcia
111	4.2.1. Adaptar-se als nous temps
112	4.2.2. A tots els combatents, a totes les víctimes
119	4.2.3. La resistència d'alguns símbols franquistes a ser retirats de l'espai públic
120	4.2.4. Els monuments als caiguts a la ciutat de Lleida i la llarga solemnitat de la victòria
124	4.3. Memòries al cementiri de Lleida (1936-2010)
125	4.3.1. Les emprentes de les violències polítiques: les víctimes de la revolució i els símbols de la Dictadura

127	4.3.2. El record de les víctimes de la guerra i la violència franquista: els caiguts sota les bombes, els combatents i els represaliats
129	4.3.3. La preservació de la memòria republicana
130	4.3.4. Els equívocs de la Transició
132	4.3.5. El record dels republicans exiliats i deportats als camps nazis
132	4.4. “Los lunares” del Pallars de la repressió franquista (1938-2010)
133	4.4.1. La memòria a les fosses de la repressió franquista
138	4.5. Els noms dels carrers i la memòria històrica
139	4.5.1. La Segona República i la Guerra Civil
141	4.5.2. El franquisme
143	4.5.3. La democràcia
145	4.5.4. Presències, desaparicions i retorns: exemples
155	4.6. Per una memòria democràtica al servei de la ciutadania
159	Bibliografia mencionada en l'obra

Taula de quadres

26	1. Vestigis bèl·lics i militars (1936-1945)
32	2. Fosses comunes documentades de la Guerra Civil i la repressió
48	3. Víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista
60	4. Repressions i impacte comarcal
63	5. Impacte de la repressió revolucionària per localitats
67	6. Víctimes de la fossa de la repressió revolucionària del cementiri de Lleida
73	7. Impacte de la repressió franquista per localitats
75	8. Víctimes de la repressió franquista per anys
76	9. Víctimes de la repressió franquista a la fossa del cementiri de Lleida
83	10. Impacte de la repressió econòmica (TRP) per localitats
91	11. Deportats lleidatans en camps nazis
93	12. Defuncions a l'Hospital Intercomarcal (1936-1938)
93	13. Causes de mort a l'Hospital Intercomarcal (1936-1938)
94	14. Morts als hospitals militars segons la procedència
94	15. Morts als hospitals militars (1938-1962)
95	16. Causa de mort als hospitals militars (1938-1962)
97	17. Víctimes traslladades al Valle de los Caídos (cementiri de Lleida)
99	18. Morts als hospitals militars (1938-1962) i traslladats al Valle de los Caídos
103	19. Espai públic i símbols del franquisme i del nacionalcatolicisme
134	20. La memòria de les fosses de la repressió franquista al Pallars
140	21. Noms dels carrers durant la Segona República i la Guerra Civil
142	22. Noms dels carrers durant el franquisme
144	23. Noms dels carrers en època democràtica
146	24. Els carrers d'Ivars d'Urgell
147	25. Els carrers de Bellver de Cerdanya
149	26. Els carrers de Linyola
151	27. Els carrers de la ciutat de Lleida (1931-1980)

Taula d'imatges

20	1. Circuit de memòria per les terres de Lleida proposat en la Memòria de les actuacions realitzades en la primera fase del Pla Pilot per al Memorial Democràtic de les Terres de Lleida, 2007.
35	2. Pont de Seròs, inaugurat pel president Macià l'any 1932. Fou l'únic que es mantingué dempeus en aquesta zona, que romangué nou mesos sota la línia de front. Un monòlit situat a l'entrada del pont així ho commemora.
38	3. Zona del Merengue, a Camarasa, indret clau del cap de pont de Balaguer, amb algunes trinxeres recuperades.
42	4. Fulletó realitzat amb motiu de la jornada de portes obertes al Parc dels Búnquers de Martinet i Montellà, que tingué lloc entre el 5 i el 13 de maig del 2007.
66	5. Mausoleu alçat a la fossa comuna on foren enterrades les víctimes de la violència revolucionària i monòlit als Caiguts, ambdós monuments construïts en acabar la Guerra Civil.
69	6. Làpida en memòria de Francesc Castelló al mausoleu franquista del cementiri de Lleida, col·locada després de la seva beatificació, l'any 2001.
70	7. Composició d'elements de memòria a la Catedral de Lleida en record dels "màrtirs de Lleida".
78	8. Conjunt de la fossa republicana on apareix el monòlit en record de les víctimes del poble de l'Albagés, del 1980, i diverses creus familiars posades des de l'inici de la postguerra.
79	9. Fossa republicana del cementiri de Lleida, amb el mur dels noms construït arran de la dignificació efectuada el 2010.
80	10. Creu posada al cementiri de Lleida tan bon punt se n'obtingué l'autorització municipal.
107	11. Escut franquista en una de les antigues casernes de Gardeny, a la ciutat de Lleida.
107	12. Relleu del símbol de l'Obra Sindical del Hogar en un bloc de pisos del barri de Balàfia, a la ciutat de Lleida.
108	13a i 13b. Monuments en record dels caiguts als termes d'Arbeca i Torregrossa.
110	14. Creu dedicada als germans escolapis morts el 1936, que va ser inaugurada en el marc de la trobada anual d'antics alumnes de l'Escola Pia del 1961, al parc de Sant Eloi de Tàrraga.
114	15. Fossa comuna al cementiri de Camarasa, amb les restes recuperades de diferents fosses exhumades de soldats morts al front del Segre.

- 117 | 16. Creu als Caiguts de Cervera, en la seva localització original i després d'haver-hi
fet una primera neteja de simbologia.
- 118 | 17. Monument al passeig del Terrall de les Borges Blanques, dedicat "a les persones
de la comarca que lluitaren per la Llibertat a Europa".
- 120 | 18. Monument als Caiguts de Torregrossa, abans i en el moment de la demolició,
el 18 de juny del 2013.
- 122 | 19a i 19b. Dues perspectives del monument a la *Liberación*, situat a la plaça de
Ricard Viñes, a la cruïlla de l'avinguda de Prat de la Riba amb el carrer de Balmes.
- 123 | 20. Monòlit franquista a la plaça de Cervantes de Lleida, retirat definitivament
l'any 2008.
- 131 | 21. Recordatori a la part posterior del monument als Caiguts del cementiri de Llei-
da, realitzat l'any 1983 i reformat el 2010 a fi que esdevingués, efectivament, mo-
nument en record de totes les víctimes de les repressions de guerra i postguerra.
- 136 | 22. Intervencions de memòria al cementiri de Montardit de Baix.
- 138 | 23. El record dels veïns de la vall d'Àssua al cementiri de Rialp.
- 157 | 24. Monument a les víctimes del bombardeig sobre el Liceu Escolar de Lleida amb
motiu del 70è aniversari.
- 158 | 25. Accés a l'Espai Macià de les Borges Blanques.

Preàmbul: un llibre i dos webs

Aquest llibre vol recollir i valorar els vestigis de memòria de les terres de Lleida des dels anys de la Segona República fins avui sota una perspectiva que pretén reconstruir la llarga història de la imposició de la democràcia sobre la Dictadura i la repressió.¹ Se n'han cercat les empremtes i els vestigis sobre el territori, romanents a desgrat de les transformacions i els canvis esdevinguts al llarg dels anys. La informació reunida s'ofereix en suport web, de manera que serveix de base per a la recerca que ha motivat la redacció d'aquest llibre, nascut a l'abric del renovat interès per la recuperació de l'anomenada memòria històrica, manifestat a partir dels anys noranta tant al nostre país com a Europa. La caiguda del mur de Berlín marcava la fi de la política de blocs, mentre que, a Espanya, la consolidació dels sistema democràtic obria pas a un renovat interès per recuperar la memòria dels vençuts en la Guerra Civil i dels ideals democràtics que defensaren, sovint a costa de la pròpia vida. Guiades per les accions impulsades, en gran manera, pels "nèts" dels homes d'aquella generació delmada, vingueren les lleis dites de memòria històrica, que s'aprovaren el 2007.² A Catalunya, la llei ratificà la creació prèvia d'una institució com el Memorial Democràtic, l'origen de la qual cal cercar en l'acord pres el 2003 per un govern catalanista i d'esquerres, el primer govern tripartit de Pasqual Maragall, que preveia la creació d'una entitat pública dedicada a preservar la memòria de la lluita per la democràcia al nostre país. Per això mateix es fixà el període 1931-1980 com a interval temporal d'actuació en matèria memorial.³ Aquesta institució va arrancar amb molta força al començament, tot i que no va deixar de notar els efectes de la crisi econòmica, així com el canvi de govern que tingué lloc a finals de l'any 2010.⁴

Vista amb una certa perspectiva, l'acció del Memorial s'ha centrat més a documentar i preservar el patrimoni bèl·lic que a cercar un relat sobre la construcció de la ciutadania democràtica, assajada durant el breu període de la Segona República, ofegat pel pes de la

1 Aquest treball s'inscriu dins del projecte "Historia, memoria y justicia: Los espacios de duelo y memoria de las víctimas de la violencia franquista" (MICINN-HAR2010-15791).

2 Una aproximació a la Llei de memòria històrica aprovada a Catalunya fou realitzada per C. MIR, "Memoria e historia en Catalunya a propósito de la aprobación de la ley del memorial democrático y la ley de fosas", dins J. TAMARIT (COORD.), *Justicia de transición, justicia penal internacional y justicia universal*, Barcelona, Atelier, 2010, p. 245-262.

3 Vegeu la ponència "Memorial Democràtic: quatre anys de camí", presentada l'any 2009 per la directora general de Memòria Democràtica, M. Jesús Bono i pel director de Projectes del Memorial Democràtic, Jordi Guixé, en el seminari Memòria, Política i Patrimoni, celebrat a la Universitat de Girona, en què es fa una presentació de la institució des dels seus inicis, l'any 2003. Es pot escoltar el text de la ponència a diobma.udg.edu/handle/10256.1/1059. La trajectòria que s'exposa també es troba explicada en les diverses memòries anuals publicades per aquesta institució, entre les quals *Balanç de cinc anys de treball, 2004-2008*.

4 Les trobades internacionals realitzades des dels primers moments per part del Memorial Democràtic obren camí a un conjunt de relacions internacionals que permeten el coneixement d'experiències memorials en altres indrets europeus i llatinoamericans. Vegeu les actes de la primera d'aquestes trobades: J. GUIXÉ i M. INIESTA (ed.), *Polítiques públiques de la memòria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic*, Barcelona, Eumo / Memorial Democràtic, 2009. Diversos ponents d'aquesta trobada van participar en el llibre R. VINYES (ed.), *El estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA, 2009.

guerra i la Dictadura. Si més no, aquesta és la imatge que mostren els dos llocs web que constitueixen en bona mesura la base documental d'aquest llibre: un, sobre les víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista, tant mortes com represaliades o deportades, i l'altre, sobre espais de memòria i simbologia, que actuen d'organitzadors d'un treball que té com a objectiu informar per reflexionar, sempre prenent com a punt de partida i nucli articulador el patiment humà lligat a les violències de guerra i postguerra.⁵

De fet, amb aquest treball no fem res més que atendre el compromís que el Departament d'Història de la UdL va contreure, l'any 2005, amb les conselleries de Relacions Institucionals i Participació i d'Universitats i Recerca de la Generalitat de Catalunya, en acceptar l'elaboració del denominat Pla Pilot per a la Localització, Registre i Senyalització dels Llocs Emblemàtics de la Guerra Civil (1936-1939), de la Repressió Franquista i de la Lluita Antifranquista a les Comarques de Lleida,⁶ encaminat a dissenyar un pla d'actuació per tal d'establir com localitzar, documentar, preservar i difondre la memòria democràtica de la Generalitat republicana, la Guerra Civil i la lluita contra la Dictadura.

El llarg recorregut d'aquesta obra s'inicia amb l'interès d'un grup de treball de la Secció d'Història Contemporània de la Universitat de Lleida per l'establiment de vincles entre història i memòria, seguint el rastre de la renovació de la historiografia europea, especialment la francesa. Fou en aquest context que sorgí l'experiència de la col·lecció d'audiovisuals "Llocs de Memòria amb Història",⁷ prenent com a marc els anys de la Segona República, la Guerra Civil i la Dictadura, i concebuts amb finalitat didàctica i divulgativa, amb l'objectiu de donar un valor afegit a la recerca i divulgació. Aquesta col·lecció va ser endegada l'any 2003, poc abans que la Generalitat de Catalunya tirés endavant el programa per a la creació del Memorial Democràtic, impulsor de l'estudi encaminat a dissenyar les principals línies d'actuació de cara a la preservació i la difusió de la memòria històrica del període 1931-1980, que, tal com hem assenyalat, se'ns encarregà elaborar.

L'elecció de les terres de Lleida per realitzar unes proves pilot sobre la recuperació de llocs de memòria responia a la seva condició de terra de frontera, amb un front de guerra estabilitzat durant nou mesos, amb una rereguarda que s'endinsava del Segre i la Noguera Pallaresa cap a la Catalunya interior i amb una història social en la qual les violències de guerra i postguerra hi assoliren expressions punyents en molts indrets, amb un record que ha ultrapassat amb escreix els anys de la Transició democràtica.

Les terres de Lleida esdevenien, en efecte, un bon laboratori per assajar mètodes de localització, registre i senyalització de llocs emblemàtics de la República, de la Guerra Civil i l'experiència revolucionària, de la Dictadura franquista, de la resistència antifranquista i de la Transició, a desgrat dels previsibles desequilibris territorials i buits cronològics en la recerca documental. S'ha de dir, però, que l'estat de la recerca historiogràfica, a partir dels

5 Cal fer un esment especial a Carles Puig-gros Guitart i a Alexandre Ballesté Crevillén, tècnics informàtics que han fet possible els espais web, així com a Rosa Granero Murgades i Verónica Perianez Miranda, que van col·laborar en la fase inicial de la construcció del web de víctimes.

6 El document, lliurat el gener del 2007, es titulava *Memòria de les actuacions realitzades en la primera fase del Pla Pilot per al Memorial Democràtic de les Terres de Lleida*, i el signava un equip integrat per Conxita Mir (coordinadora), Joan Sagués, Esther Martí, Jordi Creus i Carme Agustí; fou realitzat des del Servei d'Història, Documentació i Patrimoni del Departament d'Història de la UdL.

7 El primer DVD de la col·lecció "Llocs de Memòria amb Història" es va publicar l'any 2004, i el número 6, el darrer de la sèrie, s'ha editat el 2013. La col·lecció de DVD pot consultar-se amb accés obert mitjançant el web www.espaisdememoria.udl.cat. Aquesta col·lecció ha estat possible gràcies a la col·laboració de Xavier Goñi i Enriqueta Vendrell en les tasques de muntatge i maquetació.

treballs locals disponibles, procurava un bon coneixement de la història d'aquestes terres des de les darreres dècades del segle XIX fins al final del segle XX,⁸ un període estudiat pel que fa a la construcció de l'estat modern i la democràcia parlamentària. En efecte, el règim pseudodemocràtic de la Restauració, l'experiència democratitzadora de la Segona República, els tres anys de Guerra Civil i el període franquista disposen d'estudis monogràfics que sustenten qualsevol acció memorial que pretengui recuperar per a la memòria històrica, entesa de manera global, les arrels democràtiques i la lluita antifranquista, fonaments inqüestionables de l'actual democràcia parlamentària. Això fa que les principals fonts documentals dels diversos períodes estudiats estiguin localitzades i ben organitzades.

Prendre les comarques de Lleida com a camp de treball tenia interès a desgrat del menor impacte que la lluita antifranquista registrà a les comarques més agràries de Catalunya, compensat per la importància que la primavera republicana del 1931 assolí en la immensa majoria dels pobles i per la presència d'una línia de front durant nou mesos, mentre que a la rereguarda es lliurava una confrontació social traduïda en violència i repressió per part dels dos bàndols. Tot plegat féu que els pobles del front del Segre i de la Noguera Pallaresa fossin, a la primavera del 1938, els primers de Catalunya a ser ocupats, i el punt de partida, després de la desfeta de l'Ebre, de l'ofensiva definitiva dels revoltats sobre Catalunya. Aquests escenaris han proporcionat eines memorials i documentals molt avinents per a la recerca històrica.

L'any 2007 es féu públic el primer lloc web, que oferia relacions nominals de víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista de cadascun dels municipis de la província de Lleida; es tractava unes llistes depurades que sistematitzaven i ampliaven els noms reunits prèviament en les obres, ja clàssiques, aparegudes a Catalunya l'any 1985 sota el guiatge dels professors Josep M. Solé i Sabaté i Joan Villarroya sobre la repressió en la rereguarda republicana i en la Dictadura franquista. D'altra banda, en el cas de les comarques de Lleida, la professora Mercè Barallat va publicar, l'any 1991, un treball monogràfic que aprofundí i amplià, acudint als expedients de la presó, alguns aspectes dels coneixements que fins llavors es tenien sobre la repressió franquista.⁹

Les dades aportades per aquests tres historiadors han estat la font inicial a partir de la qual vam començar a confeccionar aquest lloc web, en molts casos sense que fos possible esmenar els errors de transcripció arrossegats des de la font originària, el Registre Civil de Defuncions, la importància i la utilitat de la qual tot just s'han començat a completar, en

8 Les principals obres de referència de què es disposava en el moment de realitzar l'esmentat pla pilot eren J. BARRULL, *Les terres de Lleida durant la Segona República*, Barcelona, l'Avenç, 1986; J. BARRULL, *Violència popular i justícia revolucionària. El Tribunal Popular de Lleida 1936-1937*, Lleida, Pagès Editors, 1995; A. JARNE, *La Secció Femenina a Lleida. Els anys triomfals*, Lleida, Pagès Editors, 1991; A. JARNE, *L'oposició al franquisme a Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 1998; C. MIR, *Lleida 1890-1930. Caciquisme polític i lluita electoral. Les eleccions a Lleida entre 1890-1936*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985; C. MIR, *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*, Lleida, Milenio, 2000; C. MIR, F. CORRETGE, J. FARRÉ i J. SAGUÉS, *Repressió econòmica i franquisme: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997; J. SAGUÉS, *Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil espanyola*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003. Una darrera síntesi d'aquest autor ha aparegut en el llibre J. SAGUÉS, *La Lleida vençuda i ocupada del 1938. Una ferida de guerra va dividir la ciutat durant 9 mesos*, Lleida, Pagès Editors, 2014. També destaquen M. GIMENO, *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, i F. PRATS ARMENGOL, *La ciutat de Tremp durant la Segona República i la Guerra Civil (1931-1938)*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 1990.

9 J. M. SOLÉ i SABATÉ i J. VILLARROYA FONT, *La repressió a la rereguarda de Catalunya, 1936-39*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989; J. M. SOLÉ i SABATÉ, *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*, Barcelona, Edicions 62, 1985; M. BARALLAT, *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.

el cas de la repressió franquista, ja que s'han fet accessibles els consells de guerra dipositats al fons del Tribunal Militar Territorial Tercer (Arxius del Ministeri de Defensa), amb seu al Govern Militar de Barcelona. Els convenis que començaren a signar-se, l'any 2003, entre el Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació, el Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya i el Ministeri de Defensa, han permès iniciar la confecció d'un registre informatitzat dels més de 100.000 procediments judicials militars que, entre 1939 i 1998, afectaren prop de 150.000 persones. La seva consulta pública ha facilitat enormement el treball als investigadors, tot i que en aquest moments resta encara pendent un accés més fàcil a les dades, que esperem que pugui assolir-se en breu.

En qualsevol cas, el lloc web sobre víctimes reuneix les relacions més completes possibles de morts a causa de les repressions polítiques de guerra i postguerra, dels bombardejos de la ciutat de Lleida, de les baixes al front de guerra i als hospitals a causa de les ferides o de les penalitats sofertes en la postguerra, de deportats als camps de concentració nazis, així com dels milers d'inculpatos pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques (TRP), creat el febrer del 1939 com a expressió d'una repressió que, tot i que no produí víctimes mortals, no deixà de tenir un efectes devastadors sobre la societat vençuda de postguerra. És, aquest, un corpus documental inicial que caldrà completar, però que ja permet cerques ràpides d'informació i creuaments de variables que ajuden a fixar molt millor el coneixement de la transcendència i el caràcter de les repressions de signe divers.¹⁰ Pel que fa al potencial divulgador que aquest format permet, a part de la mateixa experiència constatada, no podem deixar d'esmentar un projecte pioner com "Todos los nombres", endegat el 2004 i font d'inspiració de molts d'altres de característiques similars, sense oblidar bases de dades recents, com les realitzades pel Ministeri de Cultura al Portal de Archivos Españoles (PA-RES), sobre deportats i exiliats, que hem utilitzat per oferir una primera aproximació a la violència nazi sobre els republicans exiliats.¹¹

Fent més accessibles aquest tipus de dades contribuïm a una localització més bona de possibles víctimes desaparegudes o en situació desconeguda per a les seves famílies, i a l'establiment del cost humà de la guerra i de la Dictadura, encara en curs de confecció. Així, ens sumem a les iniciatives dutes a terme des de l'Administració per atendre les indemnita-

10 El web disposa d'un cercador que facilita la cerca a partir de les dades personals de les víctimes (nom i cognoms) o del municipi de procedència, de tal manera que és possible mostrar de cada localitat les víctimes que hi hagué en les dues repressions. El projecte "Todos los nombres" (www.todoslosnombres.org), endegat l'any 2004, constitueix el model per excel·lència de recerques documentals d'aquesta índole. La versió catalana la trobem en el projecte dissenyat per a Vilafranca del Penedès, amb el nom "Tots els noms" (www.totselsnoms.org), una iniciativa que se suma a les desenvolupades a Catalunya en el mateix sentit en localitats com Manresa, "Els morts de la Guerra Civil a Manresa" (www.memoria.cat/morts); la Segarra, "Els morts per la Guerra Civil a la Segarra" (www.mailxxi.com/guerracivil/); Alpicat, "Morts de la Guerra Civil al cementiri d'Alpicat: civils, militars, ajusticiats..." (www.alpicat.org), o Solsona, "Preservar i difondre la memòria col·lectiva" (www.lacetans.org/memoria), sense oblidar la base que des del 1985 promou el Departament de la Presidència i el Centre d'Història Contemporània de Catalunya, sobre el cost humà de la Guerra Civil (www.15.gencat.cat/cchgcc/).

11 Pel que fa a l'exili, aquesta base només dóna informació de republicans que van partir cap a l'Amèrica Llatina, cosa que continua deixant obert el buit que hi ha en relació amb l'exili de base que va romandre a Europa, i que només estudis de caràcter local han pogut començar a analitzar. En el cas de les terres de Lleida en constitueix un bon exemple el llibre de N. BONET, A. CARDONA i G. CORBELLA, *Tàrrrega 1936-61: aproximació a la repressió, l'exili i la vida quotidiana*, Tàrrrega, Ajuntament de Tàrrrega, 2008. Aquest llibre es va escriure arran de l'exposició amb el mateix nom, coordinada per aquests mateixos historiadors. Igualment, resulta interessant el treball de N. RUDOR, *L'exili pellarès a França*, treball final de màster, Universitat de Lleida, 2010, el tema del qual havia donat lloc a l'exposició inaugurada el juliol del 2008 a l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu, amb el títol "Exili 1938. L'exili pellarès a França", en què es recreà el pas de la frontera, les rutes de pas o les incidències i disponibilitats d'acollida dels habitants d'Alòs d'Isil (municipi d'Alt Àneu) que van marxar en bloc abans de l'arribada de les tropes de Franco a aquesta zona del Pallars Sobirà (www.exili1938.blogspot.com.es).

zacions previstes a expresos del franquisme o per confeccionar el cens de desapareguts de la Guerra Civil i el franquisme, les quals s'ampliaren amb el Decret 89/2007, de 17 d'abril, a través del qual es creava el Programa d'Atenció a Expresos i de Desapareguts i Fosses Comunes.¹²

En relació amb el web sobre espais de memòria relatius a les comarques de Lleida, tot i que la seva pujada a la xarxa ha coincidit amb la publicació d'aquest llibre, també té uns antecedents que no podem obviar. Inicialment, constituí la primera base documental en què es fonamentà la redacció de l'esmentat pla pilot de memòria de les terres de Lleida. Per tant, aquest recurs és deutor tant de la recerca iniciada el 2005 com de les diverses incursions fetes als territoris amb vestigis memorials en aquestes contrades.

En el lloc web es reuneixen dades corresponents a uns 170 municipis dels 231 de què constava la província de Lleida el 2010. Les dades, susceptibles de ser completades i analitzades des de diverses òptiques historiogràfiques i memorialistes, s'han organitzat segons diversos blocs temàtics, a partir dels quals s'han anat abordant les qüestions relatives a restes materials, impacte de les repressions o persistència de memòries i records.

En aquest llibre, es comença prenent en consideració els vestigis de restes bèl·liques i militars de la Guerra Civil i de la Segona Guerra Mundial. Els nou mesos de front estable de la frontera pirinenca a la plana del Segre expliquen la importància d'empremtes, que poden incloure's dins d'un gran apartat d'arqueologia bèl·lica –trinxeres, búnquers, nius de metralladores, línies de defensa, impactes i equipament antiaeri, punts de vigilància, fosses comunes militars i civils...–, que en si mateix mereix una atenció específica, sobretot pel que fa a la rellevància memorial que han assolit algunes intervencions patrimonials, com és el cas, si ens atenim a la Guerra Civil, el cap del pont de Balaguer, amb el turó del Mèrenge; el record de la “quinta del biberó”, al cementiri de Camarasa, o els itineraris i les actuacions dutes a terme als espais de la rereguarda, especialment a la comarca de la Segarra o al cementiri de Lleida. A la vegada, a les terres pirinenques, el solapament d'aquestes restes bèl·liques amb les rutes de fugida de la Segona Guerra Mundial i les fortificacions construïdes durant la postguerra ha fet possible intervencions com la duta a terme al Parc dels Búnquers de Martinet i la línia defensiva dels Pirineus o la recreació del recorregut que van fer milers de perseguits i evadits del nazisme, sobretot jueus, per diversos passos pirinencs, en l'anomenat “Camí de Llibertat”, que ha esdevingut una experiència particular que s'ha rememorat a la Presó-Museu de Sort.

En el segon capítol, que constitueix un nucli important d'aquest treball, s'interrelaciona la informació procedent del web de víctimes i del web d'espais de memòria a partir de l'anàlisi dels costos humans de les repressions de guerra i postguerra, la informació obtinguda sobre espais de dol i memòria i la simbologia que en record de les víctimes s'ha generat d'ençà de la fi de la guerra, tot i que aquests aspectes seran tractats més profundament en el tercer bloc d'aquesta obra. A partir d'una presentació global de dades sobre les víctimes de la Guerra Civil i de la repressió franquista, aquest bloc s'organitza en dos grans apartats, que diferencien la violència a la rereguarda republicana i la repressió que acompanyà la dictadura franquista. En el primer es presta una atenció especial a l'impacte de la repressió clerical i al ressorgiment de la memòria i els processos de beatificació d'aquestes víctimes. En el segon es tracten diversos aspectes de les polítiques repressives del franquis-

12 Se'n pot consultar informació en el web www20.gencat.cat/portal/site/memorialdemocratic

me, que van des dels afusellaments a les víctimes de la repressió econòmica, la deportació nazi i les condicions de vida de postguerra. La consideració de les víctimes que hi hagué en dos hospitals de la ciutat de Lleida permet endinsar-se en els efectes col·laterals d'una guerra que acabà amb desenes de soldats i civils malalts i morts en aquests centres, els quals reposaven a la fossa comuna militar del cementiri de la capital, d'on presumptament foren traslladats, entrats els anys seixanta, a l'ossera del Valle de los Caídos.

El silenci a què se sotmeté els “màrtirs” de la República i la manera com ha transitat el record privat d'aquestes víctimes a la resta de la societat permeten enllaçar amb el tercer bloc, relatiu a la simbologia i la formació d'imaginari col·lectius.¹³

Les terres de Lleida permeten constatar la substitució total de la simbologia republicana per la franquista. S'aborda l'estudi de l'ús polític de l'espai públic a través de mausoleus, creus, monòlits, plaques o làpides, dins i fora de les esglésies, i la seva lenta desaparició, a partir de la Transició democràtica, en un procés paral·lel al de la mateixa Transició, o el sorgiment d'una nova simbologia de vocació conciliatòria i equidistant, amb lemes genèrics, com “A les víctimes ocasionades per la Guerra Civil”. Caldrà arribar a una data tan propera com l'octubre del 2010 perquè els afusellats del franquisme disposin d'una intervenció memorial específica. I caldrà arribar a la consolidació de la democràcia perquè el nom de republicans il·lustres o de declarats lluitadors antifranquistes reapareguin a la via pública. La seva presència en els nomenclàtors, convivint amb la pervivència d'alguns pròcers franquistes, es contempla com una de les singularitats memorials d'aquest país. Carrers i places de diversos municipis de Lleida són analitzats en perspectiva històrica, tot i que es para una especial atenció en els canvis esdevenuts a la capital, on alguns símbols republicans també han estat restituïts.

Pensant en aquesta realitat s'ha organitzat un darrer apartat sobre memòria i ciutadania, en què a partir d'un breu apunt s'invita a reflexionar sobre com la recuperació de llocs emblemàtics de memòria, com és el cas del Liceu Escolar, han esdevingut elements mobilitzadors i identificadors de la ciutadania amb els valors democràtics i contra la barbàrie del feixisme. Una situació que en el cas de la ciutat de Lleida també es constata en el recorregut de memòria per un espai de dol com és el cementiri de Lleida, amb elements diversos, com el conjunt de fosses de la guerra, de la repressió de la rereguarda republicana i de la violència franquista, dignificades i senyalitzades l'octubre del 2010, i convertides en una ruta de memòria d'eficàcia provada com a eina de pedagogia social.

I acabem amb una breu consideració sobre el paper d'alguns centres d'interpretació com l'Espai Macià, que haurien de permetre aprofundir en la construcció d'una memòria democràtica, precisament per la possibilitat de combinar territori, patrimoni, història i valors memorials implícits.

Arribats a aquest punt, volem fer constar que una obra com aquesta, a banda d'ésser concebuda per generar la reflexió, té també la voluntat d'oferir un recurs historiogràfic a un públic ampli d'investigadors, professors, estudiants i persones interessades en un co-

¹³ S'ha de remarcar que la nostra intenció no ha estat fer un cens exhaustiu de simbologia, ja que això hauria comportat preveure un ampli ventall d'elements de cultura, cosa que ultrapassa les pretensions d'aquest treball. Altrament, l'IEC, sota la direcció d'Albert Balcells, està realitzant un cens d'elements commemoratius de la història de Catalunya que comprèn personatges, fets, folklore, col·lectius anònims, etc., el qual, sens dubte, serà de gran interès.

neixement i una comprensió millors de la complexitat del binomi que entrelliga història i memòria.¹⁴

Presentem, possiblement, una obra peculiar i segurament d'ambicions àmplies, atesos els desequilibris informatius i els límits propis d'una obra col·lectiva, sedimentada a partir del concurs del conjunt de persones dels diferents municipis i comarques que hi han col·laborat. Tampoc no podem deixar d'esmentar les dificultats encara existents a l'hora d'accedir als diversos arxius, alguns, desapareguts i d'altres, consultables amb restriccions, que haurien ajudat a una realització més bona del treball. D'altra banda, la mateixa extensió del territori i les dificultats a l'hora de trobar bons coneixedors de les realitats locals, sempre complexes, no sempre han anat a favor de la finalització d'una recerca bàsica imprescindible. Tot i això, no vam renunciar a seguir endavant una tasca que tractava de coordinar recerca i acció memorial amb resultats visibles, i aquí tenim els resultats, que posem a la disposició de tothom. En les diverses entrades del lloc web d'espais, se citen els noms dels informants i col·laboradors que d'alguna manera ens han procurat dades, i des d'aquí donem a tots el nostre reconeixement més sincer. El resultat final, però, correspon exclusivament a l'equip responsable, integrat per tots els historiadors que han col·laborat en algun moment amb el Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL, que és des d'on s'ha dut a terme aquest projecte d'un llibre i dos webs, com a elements que s'interrelacionen i es complementen: Joan Sagués, Jordi Creus, Josep Calvet, Carme Agustí, Josep Gelonch i Esther Martí. La realització del llibre que aquí presentem ha estat a càrrec d'Aida Garrós, Gabriel Ramon i Conxita Mir, qui ha estat al capdavant del projecte des dels seus inicis.

Si bé totes les persones que ens han procurat alguna informació documental ja figurem, com així ho hem assenyalat, en les respectives entrades del web sobre espais de memòria, no podem cloure aquesta presentació sense fer un esment molt particular a aquelles persones que, sobretot en els primers moments, els més difícils a l'hora de dissenyar un pla de treball i un camí a seguir, confiaren en nosaltres i ens proporcionaren tot l'ajut i el suport necessaris: M. Jesús Bono, Jordi Guixé, Josep Calvet, Toni Vidal, Ricard Conesa, Oriol López, Gerard Corbella, Manel Gimeno i Pol Galitó. Per a tots plegats, el nostre agraïment més sincer.

14 La utilitat d'aquestes pàgines web es pot constatar a partir de l'ús com a recurs didàctic que n'ha fet, per exemple, la professora Magda Martínez Daniel, que ha creat la pàgina "La Guerra Civil a Catalunya" (www.buxaweb.com/historia/temes/escat/guerracivil-cat.htm), o la difusió per part de premsa local, com la publicació *Som Garrigues*, que reproduï les dades del web corresponent a la comarca de les Garrigues. En aquesta direcció, cal també remarcar la importància que ha tingut per construir aquest web el fet de poder disposar d'altres webs, com "Morts de la Guerra Civil al cementiri d'Alpicat" (www.alpicat.org), plasmada en el llibre F. CORRETGÉ, *Morts de la guerra civil al cementiri d'Alpicat*, Lleida, Pagès Editors, 2009, una població veïna de Lleida, el cementiri de la qual passà a fer les funcions de cementiri de la capital després de l'ocupació militar de la meitat de la ciutat de Lleida, a partir de principis d'abril del 1938. Destaca també l'experiència pionera del professor Jordi Oliva, que des de l'any 2004 manté el web www.mailxxi.com/guerracivil/, en què es dona compte de les víctimes de la Guerra Civil a la comarca de la Segarra, una zona de la rereguarda catalana amb víctimes procedents dels hospitals militars, dels camps de treball i d'altres centres d'acollida de soldats i refugiats, morts i enterrats en fosses localitzades als cementiris de la comarca, oblidades durant anys i avui dignificades precisament gràcies a aquests treballs meritoris de recerca. La mateixa vàlua tenen els treballs més recents, com és el cas de l'excel·lent monografia de Josep Rubió sobre la comarca de les Garrigues: J. RUBIÓ SOBREPÈRE, *La Guerra Civil a les Garrigues. De la revolució a l'ocupació franquista (1936-1939)*, Lleida, Pagès Editors, 2011, o els treballs de L. BALLARÍN, *Guerra i franquisme en una població del front del Segre: els consells de guerra del Tribunal Militar Territorial Tercer corresponents a Almenar*, treball de final de màster, Universitat de Lleida, 2013, i de M.J. MONNÉ, "Alcanó 1900-1945: història i memòria", treball final de màster en curs, Universitat de Lleida, entre d'altres. Tots ells són deutors, en gran manera, de les possibilitats de cerca que resten obertes amb la publicació d'aquest llibre i els corresponents webs.

1. Espais de memòria: història, patrimoni i territori

A principis d'abril del 1938, les comarques de Lleida, així com la capital provincial, van ser dividides per una línia de front establerta seguint el riu Segre i la Noguera Pallaresa. Al llarg d'aquesta línia s'hi establiren durant nou mesos unitats militars d'ambdós exèrcits, les quals van deixar nombroses restes bèl·liques, construïdes mentre el bàndol franquista esperava llançar l'atac final sobre Catalunya, que s'endarrerí fins després de la desfeta de l'exèrcit republicà a l'Ebre. Entremig, al mateix temps que a la zona sota control dels revoltats es començà a esborrar de la via pública qualsevol senyal que recordés la democràcia republicana, Franco bombardejà i s'assegurà el control de les centrals hidroelèctriques pirinenques que subministraven energia elèctrica a la rereguarda republicana.

Va ser des del Segrià i les Garrigues i des de la Noguera i el Pallars, durant l'hivern del 1938-1939, des d'on Franco llançà l'atac final que conduí a l'ocupació de Catalunya. S'endinsava per una part de Ponent que pràcticament durant tota la guerra romangué en zona republicana. La incursió de les tropes de Franco a les Garrigues, l'Urgell o la Segarra es va gravar de manera traumàtica en els records de la població civil, integrada sobretot per dones, nens o vells, bona part dels quals, arribats com a refugiats durant els mesos anteriors.

Acabada la Guerra Civil, en moltes zones de les terres de Lleida continuà havent-hi efectius militars. L'esclat de la Segona Guerra Mundial féu que les terres properes a la frontera acabessin farcides de búnquers, nius de metralladores i altres elements defensius, que Franco hi havia instal·lat per por d'una possible invasió aliada. Tanmateix, les comarques pirinenques van ser transitades durant aquests anys per milers de persones: primer, d'Espanya cap a França, i després, en sentit invers, amb un flux d'entrades que s'intensificà arran de l'ocupació alemanya de la França de Vichy. A Espanya, i a través dels Pirineus, van fer-hi cap, com explica Josep Calvet en el seu treball sobre les "muntanyes de la llibertat",¹⁵ unes cent mil persones evadides del nazisme. L'epopeia que significà salvar els ports lleidatans del Pallars, que eren els d'accés més difícil i els més segurs, és cada cop més ben coneguda.

Així, les possibilitats d'actuació en matèria de memorial que presenten les comarques lleidatanes duen a la reflexió en benefici de la pedagogia de la pau i la democràcia.

Les circumstàncies descrites permetien dibuixar un circuit de memòria com el que l'any 2007 proposàvem en l'informe de l'esmentat Pla pilot per al Memorial Democràtic, les fites principals del qual s'han vist realitzades i, en força aspectes, considerablement perfeccionades i ampliades.

15 J. CALVET, *Les muntanyes de la llibertat: el pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial, 1939-1944*, Barcelona, L'Avenç, 2008.

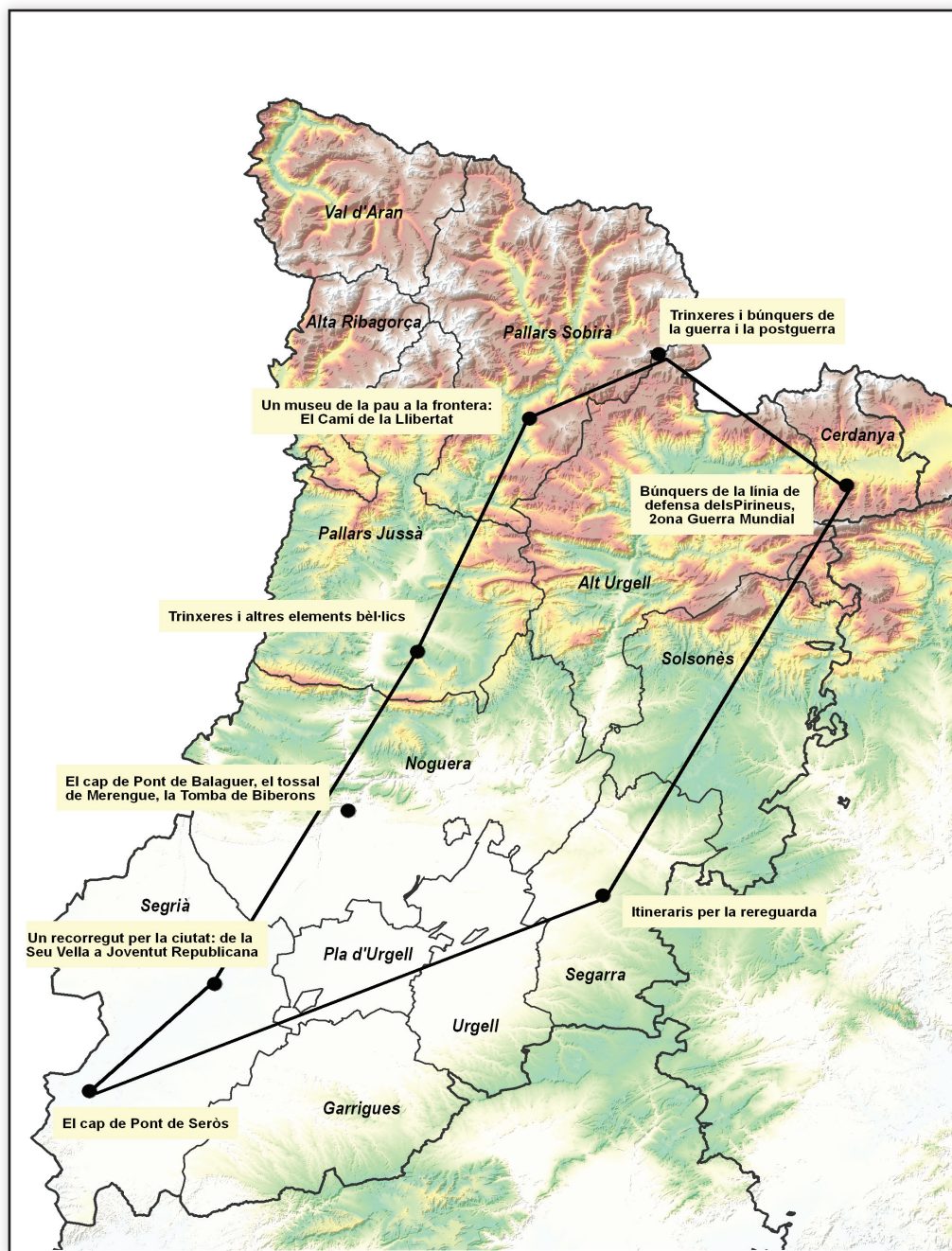

Foto 1. Circuit de memòria per les Terres de Lleida proposat a la Memòria de les actuacions realitzades en la primera fase del Pla Pilot per al Memorial Democràtic de les Terres de Lleida, 2007. Mapa: Servei de Cartografia de la UdL.

De fet, des del mateix moment que acabà el conflicte bèl·lic, aquí com arreu del món, sempre han existit persones interessades en allò que avui es denomina arqueologia bèl·lica. Molts dels museus sobre les guerres mundials dispersos per Europa van començar amb els fons que algun excombatent va reunir pacientment o amb les aportacions dels col·leccionistes. Al nostre país, tot i l'omnipresència de la guerra en el record i en les accions de recuperació de memòria, és encara ben palesa l'absència de memorials com els que es poden trobar a França o a Bèlgica: Vercors, Caen, les Ardenes o Verdun en són només alguns exemples. La visita a aquests indrets ha estat molt útil precisament pel que fa a les necessitats informatives i comparatives a l'hora d'emprendre les tasques que hem dut a terme. Ens fou especialment útil el coneixement de com s'havien anat construint els escenaris de la zona del Vercors, entre els departaments francesos de la Droma i l'Isère, distingits pels diversos episodis relacionats amb la resistència francesa contra la invasió nazi i els combats lliurats el juliol del 1944. La intervenció memorial de la zona s'ha articulat en un recorregut denominat "Les Chemins de la Liberté", que gira a l'entorn del Mémorial de la Résistance, del Musée de la Résistance i de vuit espais de memòria repartits pel massís del Vercors, on tingueren lloc els enfrontaments.¹⁶ Aquest és tot un exemple de l'evolució d'una col·lecció particular d'un exguerriller de la zona que es constitueix com un indret memorial d'envergadura i de ressò internacional.

A Catalunya, tot i que de manera més modesta, igualment ens ha estat útil el coneixement de les actuacions de consorcis pioners, com el dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE), amb un important conjunt d'accions i actes programats de manera regular que, en molts indrets del territori, es complementen amb un seguit d'activitats realitzades per entitats i associacions properes, com és, per exemple, el cas del Centre Excursionista de Lleida, que ha dut a terme l'edició de publicacions i materials relatius als espais del front del Segre.¹⁷

D'altra banda, les convocatòries d'ajuts, adreçades precisament a ajuntaments i a entitats socials i culturals sense ànim de lucre, del mateix Programa de la Memòria Històrica, van generar també el sorgiment de molts interessos que veien en actuacions d'aquesta índole una possible reactivació cultural i turística de les seves respectives zones. Tot plegat féu que, de mica en mica, les mateixes condicions del territori i l'interès manifestat des de diferents àmbits propiciessin l'estudi de la Guerra Civil, del període republicà o de la lluita antifeixista per a la recuperació de les llibertats democràtiques perdudes.

A mesura que s'anava avançant en la recerca històrica, la forta presència de la guerra en el record i el seu impacte en el territori condicionaren els escenaris de memòria prèviament dibuixats, amb el fil conductor de la recuperació del passat ocult.¹⁸

¹⁶ Vegeu www.memorial-vercors.fr.

¹⁷ El Consorci Memorial dels Espais de la batalla de l'Ebre (COMEBE) i les tasques i publicacions endegades per aquest consorci, entre les quals cal destacar la seva pàgina web (www.batallaebre.org/), constitueixen un exemple prou conegut, sense oblidar els recents llibres sobre restes bèl·liques que aficionats a l'excursionisme han publicat, així com materials didàctics o de muntanya. En aquest sentit cal veure les obres de M. L. HUGUET i J. R. SEGURA, *Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 2005, o J. R. SEGURA, *25 excursions pel Front del Pallars*, Barcelona, Cossetània Edicions, 2006.

¹⁸ Tot i que s'ha avançat molt en el coneixement d'aquest passat, cal recordar que, l'any 1992, el concepte "ocult" tenia plena vigència, tal com recollia l'obra clàssica de J. CASANOVA, *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*, Madrid, Siglo XXI, 1992.

Cadascun d'aquests escenaris conté una gran varietat d'elements simbòlics susceptibles de ser utilitzats a l'hora d'articular una experiència memorialística: la frontera natural amb els Pirineus com a lloc de barrera i pas; la frontera bèl·lica, amb el front i diversos camps de batalla; les restes dels bombardeigs llançats sobre la població civil de la rereguarda; els hospitals, les presons, els camps de concentració, els refugis, els edificis requisats o les fosses de les víctimes de la repressió franquista, que mai no van ser mereixedores dels monuments, les esteles o les creus que van honorar les víctimes de l'altra repressió.

Tots aquests elements s'integren en un projecte que per a nosaltres representà un repte intel·lectual engrescador, car la possibilitat de conèixer directament moltes de les intervencions patrimonials ens ha procurat materials valuosos, que s'insereixen en el camp de treball que contempla les relacions existents entre la història com a disciplina científica, destinada a la reconstrucció racional, crítica i secularitzada del passat, i la memòria lligada a la subjectivitat, a la selecció dels records i, per tant, subjecta a l'oblit, al rebuig inconscient, a la pluralitat i al moviment.

La línia de separació entre memòria i història disposa d'una àmplia bibliografia desenvolupada, especialment a França, des de finals dels anys seixanta, les aportacions de la qual han inspirat en gran manera aquest treball. Si més no, l'exemple francès és el que millor coneixem i el que més elements de comprensió ens ha procurat. Els treballs pioners, entre d'altres, de Maurice Halbwachs, François Bédarida, Jacques Le Goff, Pierre Vidal-Naquet, Henry Rousso o Pierre Nora constitueixen exemples per a tots aquells qui pretenguin moure's en el territori confluent de la història i la memòria, com restà palès de manera inqüestionable en l'obra *Les lieux de mémoire*, dirigida per Pierre Nora, divulgador d'una categoria conceptual consolidada.

La constant i conflictiva relació entre història i memòria ha estat motiu de molts debats acadèmics, i la convivència que s'ha instal·lat entre ambdós conceptes en àmbits més propis de la divulgació i, fins i tot, del debat públic i polític quotidians ajuda més aviat a la confusió entre realitats diferents i àmbits d'actuació heterogenis –la qual cosa no vol dir incompatibles– com són la memòria col·lectiva, el treball dels historiadors, les polítiques de la memòria i els usos socials i polítics que es fan de la història. Si aquesta relació sovint és complexa, la tensió s'incrementa quan es refereix a èpoques històriques marcades per experiències especialment traumàtiques. Les extenses bibliografies que respecte a això s'han anat publicant sense descans demostren que el passat traumàtic es va revisant i reinterpretant per donar resposta a les noves inquietuds generades des d'una societat en transformació.¹⁹

En aquest sentit, la transformació radical experimentada per la societat espanyola d'ençà de la Transició ha qüestionat el mite fundacional de la guerra i de la victòria, que va ser fonamental per a l'assentament de la legitimitat de la Dictadura, ja que la política

19 P. NORA, (dir.), *Les lieux de mémoire. I La République, II La Nation, III Les France*, París, Gallimard, 1984-1992. Una reflexió sobre els llocs de memòria a Espanya pot trobar-se a J. LUENGO, "Los lugares de la memoria en España", *Alcores. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 13, 2012, p. 215-231. Altrament, la bibliografia que analitza com les successives generacions s'han enfrontat a la seva història és molt àmplia a Europa. En són alguns exemples, seguint amb la bibliografia francesa, els ja clàssics treballs d'E. CONAN i H. ROUSO, *Vichy, un passé qui ne passe pas*, París, Gallimard, 1996; H. ROUSO, *Le syndrome de Vichy: de 1994 à nos jours*, París, Seuil, 1987; P. LAGROU, "Victims of genocide and national memory: Belgium, France and the Netherlands 1946-1965", *Past and Present*, núm. 154, 1997, p. 181-222. No podem deixar d'esmentar els diversos llibres de T. JUDT, *Postguerra. Una historia de Europa des de 1945*, Madrid, Taurus, 2006, i especialment el capítol "Una reflexió sobre l'excessiu pes que actualment té a Europa la memòria sobre la història", p. 1145-1183.

de memòria del franquisme va generar una interpretació oficial del conflicte que permetia justificar les seves actuacions repressores. Per tant, un cop mort Franco, la memòria de la guerra condicionaria de manera directa l'anàlisi de la Dictadura i de l'oposició antifranquista, sobretot en els discursos elaborats des dels diversos mitjans de comunicació, en la percepció de l'opinió pública, en els missatges de les organitzacions polítiques o en les argumentacions dels testimonis directes i dels seus descendents, sense oblidar la col·lisió entre les diferents memòries dels vençuts.

Tal com explicà de manera pionera Paloma Aguilar, el pes d'aquestes memòries influiria també de manera directa en la configuració de la transició política a la democràcia. El consens de la Transició creà alguns acords bàsics. D'una banda, s'acceptava que els dos bàndols havien estat responsables, per acció o omissió, de la barbàrie generada en ambdues zones. De l'altra, es reclamava el consens i la col·laboració de totes les opcions polítiques democràtiques, en l'esforç conciliador. Alhora, s'estenia una interpretació de la Transició a partir de les decisions i dels pactes acordats pels partits polítics i els seus dirigents, i es prestava molt poca atenció a les transformacions que havia experimentat la societat espanyola. Avui és ben palès que la recerca històrica realitzada des de finals dels anys setanta ha anat matisant i superant totes aquestes interpretacions, mentre que, sota el paraigua del que s'ha denominat "recuperació de la memòria històrica", s'han qüestionat molts d'aquells acords, especialment a partir de l'entrada en escena d'una nova generació –la dels "nét" de la guerra–, amb noves inquietuds, formació i concepció del passat.²⁰

En contraposició als paràmetres interpretatius clàssics, proliferaren per tot el país, impulsades o reivindicades per la societat civil, innumerables iniciatives memorialistes. Durant els primers anys del segle XXI també s'hi sumà el Govern central i la majoria dels governs autonòmics, entre ells, la Generalitat de Catalunya, en la tasca de recuperació i promoció de llocs d'homenatge i de memòria. Fou d'aquesta manera que Espanya s'incorporà a la solució que, segons Tony Judt, havia trobat l'Europa occidental per reconciliar-se amb les seves conflictives memòries: gravar-les, literalment, en pedra.²¹

Altrament, els historiadors que han intentat interpretar i explicar la Guerra Civil i la societat que la va protagonitzar s'han trobat sovint amb la dificultat afegida d'haver de compartir interessos amb persones amb les vocacions més diverses. El nombre d'especialistes amateurs, col·leccionistes, divulgadors, tertulians, etc. sobre la Guerra Civil espanyola és molt més gran que sobre qualsevol altre període històric. En moltes ocasions, les aportacions i els coneixements d'aquestes persones resulten molt valuosos, fonamentals per a la recerca històrica, com hem tingut ocasió de comprovar en aquest treball, cosa que no treu, però, que també puguin arribar a dificultar, com tantes vegades assenyalà el professor Julio Aróstegui, la possibilitat de fer arribar al públic el missatge dels historiadors.²²

D'altra banda, el desencant que una part important de la població manifesta respecte a la política, i que s'evidencia en recels i desconfiances vers els polítics, els partits i les institu-

20 P. AGUILAR, *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*, Madrid, Alianza, 1996. Les polèmiques relacionades amb la denúncia que la transició a la democràcia es va construir sobre un pacte de silenci pel que fa a la Guerra Civil i la repressió, i les relacionades amb els riscos de passar a donar un excessiu protagonisme a la memòria de les víctimes apareixen també recollides a S. JULIÀ, "Memoria, historia y política de un pasado de guerra y dictadura", dins S. JULIÀ (dir.), *Memoria de la guerra y del franquismo*, Madrid, Taurus / Fundación Pablo Iglesias, 2006, p. 27-77.

21 Referint-se al cas espanyol, vegeu T. JUDT, *Postguerra...*, en què planteja el mateix problema per al conjunt d'Europa.

22 J. ARÓSTEGUI i F. GODICHEAU (ed.), *Guerra Civil. Mito y memoria*, Madrid, Marcial Pons / Casa de Velázquez, 2006.

cions, afavorí el clima de crítica al mite fundador de la democràcia, la Transició; la idea que sustenta que amb la Transició es va imposar una memòria de la guerra i de la Dictadura, poruga i equidistant en la qüestió de les responsabilitats, trobà un ressò important entre els renovats esforços per a la recuperació de la memòria, protagonitzats, com assenyalàvem més amunt, sobretot per la generació dels néts.²³ A aquesta situació s'hi afegí la irrupció de manifestacions explícites contra les polítiques de memòria endegades, sovint qüestionant la legitimitat constitucional i democràtica. I tot es deixà sentir molt abans del triomf electoral del PP i CiU i de l'esclat de la crisi econòmica; circumstàncies que, plegades, han dut a paralitzar tantes iniciatives, entre les quals la continuació de les accions de memòria, que l'aprovació de les lleis de memòria permeté emprendre.

Tot plegat, però, no ha impedit mostrar, com ha fet la historiografia francesa o l'alemanya, que l'acceptació del propi passat, a desgrat dels problemes que poden comportar les agitacions de les memòries produïdes en mirar vers un passat traumàtic, és necessari per consolidar la societat civil democràtica, una tasca encara no completada.²⁴

El millor coneixement dels vestigis materials i simbòlics que han perdurat sobre el territori fins a esdevenir patrimoni memorial ha de procurar –o almenys així ho considerem– nous elements per seguir aprofundint en la comprensió històrica d'uns temps encara presents.²⁵

23 Un exemple clar de la presentació de la Transició com un procés inconclús a causa de la deficient gestió memorial de la guerra i de la repressió es pot llegir en l'obra E. SILVA i S. MACÍAS, *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*, Madrid, Temas de Hoy, 2003.

24 J. ARÓSTEGUI i F. GODICHEAU (ed.), *Guerra Civil. Mito...* Les relacions amb passats conflictius en processos de transició cap a la democràcia i els riscos desestabilitzadors que es poden plantejar han estat estudiats a A. BARAHONA DE HITO, P. AGUILAR i C. GONZÁLEZ (ed.), *Las políticas hacia el pasado. Juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias*, Madrid, Istmo, 2002.

25 Una primera aproximació a aquestes qüestions s'abordà a C. MIR, J. CALVET i J. SAGUÉS, "Historia, patrimonio y territorio: políticas públicas en el frente del Segre y la frontera pirenaica catalana", *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 6, 2006, p. 275-298.

2. Vestigis i fosses de la Guerra Civil i la repressió

La Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica està formada per un conjunt patrimonial heterogeni d'espais: itineraris, centres d'interpretació, fites, vestigis, patrimoni recuperat in situ, etc. El treball en xarxa sobre la història i la memòria d'aquests espais els ha convertit en veritables escenaris de record, de reflexió i d'homenatge, i especialment els ha transformat en instruments vius per a la divulgació històrica i la pedagogia social.

Tríptic de presentació de la Xarxa d'Espais de Memòria. Memorial Democràtic, maig del 2010²⁶

Al cap de més de setanta anys de la fi de la guerra, les seves empremtes són encara visibles i el seu impacte visual i emocional mou la societat civil a recuperar el record d'un passat convertit en patrimoni memorial, amb vestigis dispersos per tot el país. Es tracta d'una barreja d'interès històric, cultural i econòmic, ja que es considera que la seva preservació pot esdevenir un reclam turístic, com així s'ha demostrat en algunes ocasions, amb certa influència dinamitzadora d'alguna zona. De fet, les visites a restes bèl·liques s'han convertit en un reclam a la vegada didàctic i de lleure, amb propostes de guies molt ben acollides.²⁷

En qualsevol cas, la preservació dels vestigis bèl·lics esdevé una activitat amb un valor gratificant important, ja que, com assenyalava fa poc l'historiador francès Denis Peschanski, quan es parla de trinxeres i bombardejos és més fàcil crear consciència (memòria) social a partir de l'empatia vers les víctimes, el sofriment de les quals sota les bombes esdevé una realitat indiscutiblement compartida.²⁸

Això explicaria el pes que han tingut els records dels bombardeigs en la programació del Memorial Democràtic, tot i que el cost humà dels atacs aeris a què fou sotmesa Catalunya és un aspecte encara parcialment conegut, com així es constata, pel que fa a les terres de Lleida, en el lloc web sobre víctimes de la Guerra Civil i la Dictadura, en el qual només ha estat possible aportar una relació parcial de víctimes a la ciutat de Lleida arran de l'atac aeri que patí el 2 de novembre del 1937, mentre seguim ignorant els efectes de les incursions aèries esdevingudes, entre el 1937 i el 1938, tant a la capital com a la resta de comarques.²⁹

26 memorialdemocratic.gencat.cat/espais. Aquesta xarxa va néixer gràcies a l'impuls de M. Jesús Bono, Jordi Guixé, Antoni Vidal, Josep Calvet, Ricard Conesa i Oriol López, responsables de la programació i coordinació de les activitats i dels materials realitzats entorn d'aquesta xarxa, que malauradament en els darrers anys ha perdut l'impuls inicial. La relació d'activitats, conferències, itineraris, etc., molts referenciats en el web sobre espais de memòria, és una bona mostra del desplegament memorial que es realitzà a les terres de Lleida.

27 Les activitats del Grup per a la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló en constitueixen un exemple força interessant (www.memoriacastello.cat).

28 Així ho féu en la seva intervenció en el col·loqui internacional Archives Dictatures: Enjeux Juridiques, Archivistiques et Institutionnelles, organitzat per el CECOJI (CNRS, Université de Poitiers, Université Paris Sud), en col·laboració amb el Service Interministériel des Archives de France (Direction Générale des Patrimoines, Ministère de la Culture), celebrat a París el 24 i 25 de gener del 2013. Se'n pot consultar el programa a: www.archivesdefrance.culture.gouv.fr/static/6365.

29 Un treball interessant en aquest sentit ens l'ofereix R. ARNABAT i D. ÍÑIGUEZ (coord.), *El Penedès sota les bombes: crònica d'un setge aeri (1937-1939)*, Barcelona, Centre de Recerca i Documentació de l'Aviació Republicana i Guerra Civil / Cossetània Edicions, 2012.

En relació amb la importància que la presència de vestigis bèl·lics i militars ha assolit en aquestes comarques lleidatanes, s'ha de recordar que ja el 1937 es començà a contemplar la necessitat de fortificar la frontera. De fet, les tasques s'iniciaren en aquells moments i es continuarien amb major intensitat quan esclatà la Segona Guerra Mundial. És per això mateix que trobem una línia contínua de fortificacions militars, bona part de les quals apareixen referenciades en el quadre adjunt.

Així, si ens atenim als vestigis bèl·lics i militars censats en el lloc web sobre espais de memòria de les terres de Lleida, ens trobem amb una relació extensíssima i una documentació imprecisa,³⁰ que apareix en el quadre adjunt, classificada per municipis, amb menció –indicada amb asteriscs– dels llocs on s'ha fet algun tipus d'intervenció memorial, tant a instància del Memorial Democràtic com per iniciativa d'altres institucions.

Quadre núm. 1. Vestigis bèl·lics i militars (1936-1945)

Municipis	Comarques	Restes bèl·liques (*intervenció memorial)
Abella de la Conca	Pallars Jussà	Trinxeres als fronts franquista i republicà. Búnquers al front republicà.
Agramunt	Urgell	*Refugi antiaeri sota l'església de Santa Maria d'Agramunt. Refugi sota el Castell. Refugi a casa dels Borges. Trinxeres al Pilar d'Almenara.
Alàs i Cerc	Alt Urgell	Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 60: assentaments de metralladores, canons contra carro, fusells metralladors i observatoris.
Alcoletge	Segrià	*Fortificació republicana (1938) al tossal dels Morts. *Trinxera al tossal de la Nora.
Alfés	Segrià	*Aeròdrom d'Alfés.
Alguaire	Segrià	Església.
Alins	Pallars Sobirà	Trinxeres del front republicà al bosc de Virós. *Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 72: assentaments de metralladores, morters i observatoris. *Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 73: assentament de metralladores, canons de carro i observatoris.
Almatret	Segrià	Búnquer del front republicà a Almatret.
Avellanes i Santa Linya, les	Noguera	*Clot de la Bomba (Tartareu).
Baix Pallars	Pallars Sobirà	Búnquers i trinxeres a Sant Sebastià i a Esplà (front franquista).
Balaguer	Noguera	*Camp d'aviació a Balaguer. *Espais de memòria del cap de pont de Balaguer. Búnquer i observatori a la zona del Bombo.
Bellcaire d'Urgell	Noguera	*Espais de memòria del cap de pont de Balaguer: Trinxeres a la zona del Morinyol. Búnquer i restes bèl·liques arreu del terme.

³⁰ La llista resultaria encara més llarga si hi contempléssim –com sí que es fa en el web www.espaisdememoria.udl.cat– aquells vestigis que no han pogut ser documentats, malgrat haver estat esmentats per diverses fonts orals sense poder precisar-ne la localització exacta.

Municipis	Comarques	Restes bèl·liques (*intervenció memorial)
Bellmunt d'Urgell	Noguera	Trinxeres i búnquers a la serra de Bellmunt. Observatori del front popular.
Bellpuig	Urgell	Restes d'un niu de metralladores. *Refugi republicà.
Bellver de Cerdanya	Cerdanya	*Refugis antiaeris.
Bellví	Pla d'Urgell	Cinc trinxeres i un refugi antiaeri.
Camarasa	Noguera	*El Merengue, cap de pont de Balaguer, 1938. Refugi de la central hidroelèctrica de Camarasa. Restes al tossal de Sant Jordi. Restes al pla de Mont-roig. Restes a Sant Salvador. Restes al serrat del Lluís. Línia de trinxeres Monteró. Trinxeres a la serra Negra. Búnquers, trinxeres i refugis prop del Club de Tennis. Refugis a la serra Blanca. Conjunt de refugis i trinxeres a les partides de Pedrissa i la Vall. Trinxeres i refugi a la Garriga.
Castellar de la Ribera	Solsonès	Trinxeres individuals situades al voltant de masies com Casagolda, Ginestar o la Masia. Trinxeres al bosc del Solà. Restes de metralladores en algunes cases del poble.
Castelldans	Garrigues	Búnquer situat a Mas de Melons. Refugis a l'antic castell medieval, a cal Negrol i a cal Sec.
Castelló de Farfanya	Noguera	Bateries antiaèries a la torre Nogués. Observatori a l'antic Castell.
Cervià de les Garrigues	Garrigues	Trinxeres i nius de metralladores arreu del terme.
Clariana de Cardener	Solsonès	Campament militar a can Jovial, on encara es conserva un refugi antiaeri.
Cogul, el	Garrigues	Camp de batalla i trinxeres a la serra Fosca.
Conca de Dalt	Pallars Jussà	Trinxera del front franquista a la vall de Carreu-Pessonada-Aramunt (Vilanoveta). Trinxeres del front franquista i republicà a Sant Corneli, accessibles caminant i ben conservades. Trinxeres del front franquista a Roc de Pessonada. Trinxeres del front franquista a Hortonedà. Búnquers als pobles de Vilanoveta (front franquista), Sant Corneli (front franquista i republicà), Roc de Pessonada (front franquista) i Hortonedà (front franquista). Refugi antiaeri al Pont de Claverol.
Cubells	Noguera	Nius de metralladora a les Comes i a la torreta del Donís.
Espluga Calba, l'	Garrigues	Quatre refugis antiaeris a la partida dels Horts, a la carretera dels Omellons. Sis trinxeres de diverses dimensions i tipologia. Un túnel excavat a la roca. Disset nius de metralladores. Un búnquer. Dos parapets de pedra seca encara dempeus i les restes de cinc més, que han quedat reduïts a poc més que muntets de pedres.

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Municipis	Comarques	Restes bèl·liques (*intervenció memorial)
Espot	Pallars Sobirà	Centre de resistència 77 de l'organització defensiva dels Pirineus: assentament de metralladores, fusells metralladors i observatoris de batalló.
Esterri d'Àneu	Pallars Sobirà	Trinxeres del front franquista a la zona de Campirme. Diversos búnquers afectats per la carretera C-13. Penyes negres, casamates 61 divisió.
Farrera	Pallars Sobirà	Centre de resistència 71 b. Assentament de metralladores i observatoris.
Floresta, la	Garrigues, les	Trinxeres i búnquers en diferents punts del terme.
Foradada	Noguera	*Búnquers republicans.
Gavet de la Conca	Pallars Jussà	Restes a Sant Salvador de Toló: Búnquers del front franquista a Hostal Roig, serra de la Campaneta, serra del Cucut. Trinxeres i búnquers al costat de l'ermita del Bon Repòs.
Granadella, la	Garrigues	*Refugi.
Granja d'Escarp, la	Segrià	Trinxeres i petit búnquer a la punta Fortí. Trinxeres i petit búnquer al barranc de la Grallera. Trinxeres als actuals dipòsits d'aigua. Nius de metralladores a l'ermita de Sant Jaume, a la costa de Cal Peque i damunt el molí de Farina.
Granyena de les Garrigues	Garrigues	Dos refugis a l'era de Cal Parent. Restes d'un solar bombardejat. Búnquer al pati de casa Quintana. Trinxeres a la serra que delimita la vall de l'Oliver pel nord, des del coll del Toll fins al camí del Soleràs.
Guimerà	Urgell	Niu de metralladores a la carretera entre Tàrrega i Guimerà.
Guingueta d'Àneu, la	Pallars Sobirà	*Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 76: fusells metralladors, assentament de metralladores, canons contra carro i observatoris. *Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 75: assentament de metralladores i observatori de batalló. Trinxeres i restes de barraques al pla d'Erides.
Isona i Conca Dellà		*Front republicà de la Posa. Búnquers i trinxeres. Impactes d'artilleria a l'ermita de les Esplugues. *Búnquers i trinxeres a les zones de mont de Conques (front franquista), d'Orcau, Basturs i Figuerola (front franquista). Nius de metralladores, búnquers i altres tipus de defenses franquistes a costa del Llarg i Vilavella.
Juneda	Garrigues	Búnquers i nius de metralladores a la partida de Miravall.
Linyola	Pla d'Urgell	Quatre nius de metralladores a la partida la Costera i un a la partida Pla de la Font. Refugi a Cal Joanet del Saus.
Llavorsí	Pallars Sobirà	*Front de batalla a la zona del Biuse. Trinxeres i búnquers del front franquista a la zona de Baladredo i Castellet i del front republicà a la zona de Serelles.
Lles de Cerdanya	Cerdanya	Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 52. Assentament de metralladores, canons contra carro, morters i observatoris.

Municipis	Comarques	Restes bèl·liques (*intervenció memorial)
Llobera	Solsonès	Vestigis d'artilleria en alguns indrets del terme. Algunes coves i refugis sense localitzar.
Mollerussa	Pla d'Urgell	Túnels-refugi a la Casa Canal.
Montellà i Martinet	Cerdanya	*Parc de búnquers. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 51. Assentaments de metralladores, canons contra carro i canons. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 53. Assentament de metralladores, canons contra carro, morters i observatori. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 54. Assentament de metralladores, canons contra carro i observatoris. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 55. Assentament de metralladores, canons contra carro, morters i observatoris.
Montferrer i Castellbò	Alt Urgell	Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 68. Assentament de metralladores, de morters del 81 i observatoris. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 66. Assentament de metralladores, canons contra carro i observatoris de batalló.
Montgai	Noguera	*Espais de memòria del cap de pont de Balaguer. *Trinxeres d'ambdós fronts a la font Amarga. Niu de metralladores. Cova-refugi.
Montoliu de Lleida	Segrià	Nius de metralladores entre Montoliu i Sudanell. No localitzats.
Nalec	Solsonès	Búnquers i trinxeres en diferents punts del terme municipal. Refugi antiaeri.
Odèn	Solsonès	Camp de batalla a la serra Seca.
Oliana	Alt Urgell	Refugis antiaeris, un dels quals localitzat a cal Campàs.
Oliola	Noguera	Trinxera a la zona dels Solans. Refugi a cal Felip.
Olius	Solsonès	Punt de vigilància antiaèria i trinxeres. Restes no localitzades.
Omellons, els	Garrigues	Nius de metralladora a la zona coneguda com a punta del Sans. Trinxeres a les zones de la Portella del Sila, la punta del Sans... Canons antitancs al turó de Mont-ros.
Plans de Sió, els	Segarra	*Camp d'aviació de l'Aranyó. *Fortificacions i el Canós. Trinxera i galeria de mina al voltant de la masia de Queralt. Refugi a la pleta de Concabella.
Pobla de Segur, la	Pallars Jussà	Refugis antiaeris prop de la presa hidroelèctrica i a la plaça de l'Arbre.
Pont de Bar, el	Alt Urgell	Búnquer de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 59. Assentament de metralladores, assentaments de canons contra carro i observatoris Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 57. Assentaments de metralladores, canons i fusells metralladors.
Prats i Sansor	Cerdanya	Refugi a cal Manga. Niu de metralladores al serrat de la Pubilla.

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Municipis	Comarques	Restes bèl·liques (*intervenció memorial)
Preixens	Noguera	*Espais de memòria del cap de pont de Balaguer.
Puiggròs	Garrigues	Trinxeres en diferents punts del terme.
Rialp	Pallars Sobirà	*Camins de la Guerra Civil a Rialp. Camp de batalla a les pedres d'Auló. Amb trinxeres i búnquers.
Sanaüja	Segarra	Trinxeres a la serra de les Gesses.
Sentiu de Sió, la	Noguera	*Espais de memòria del cap de pont de Balaguer. Trinxeres al tossal de les Forques.
Seròs	Segrià	Quatre búnquers rodejant l'antic cap de pont. Centre de resistència franquista roques de Sant Formatge. Restes en mal estat situades al cap de pont. Trinxeres arreu del terme.
Sidamon	Pla d'Urgell	Niu de metralladores a la zona coneguda com a l'Observatori. Refugis a la piscina municipal (refugi públic), a cal Miqueló i a cal Roqueta (on hi havia el comitè). Avui aquests ja no hi són. Búnquer del front republicà, fet amb obra i formigó, del 1938.
Soriguera	Pallars Sobirà	*Búnquers front franquista a Vilamur. Trinxeres front franquista al tossal de Sant Mauri. Trinxeres i búnquers a Tornafort.
Sudanell	Segrià	Niu de metralladores al costat del canal.
Talarn	Pallars Jussà	Equipament antiaeri a poca distància de l'embassament de Sant Antoni.
Tèrmens	Noguera	Niu de metralladores.
Torà	Segarra	Restes de camp de batalla a la muntanya de l'Aguda.
Tornabous	Urgell	Dos nius de metralladores al camí que porta al molí de l'Espígol.
Torre de Cabdella, la	Pallars Jussà	Refugi antiaeri a la central hidroelèctrica de Cabdella. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 78: fusells metralladors, morters, canons contra carro i observatoris de batalló.
Torrelameu	Noguera	Nius de metralladores al tossal Gros.
Vall de Boí, la	Alta Ribagorça	Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 79: assentament de metralladores, canons contra carro i observatoris.
Vall de Cardós	Pallars Sobirà	*Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 74: assentament de metralladores i observatori. *Trinxeres del front franquista, llocs d'habitable, observatori i parapets, a la zona de Cuco.
Vallbona de les Monges	Urgell	*L2: itinerari dels espais de la Guerra Civil a Vallbona de les Monges.
Valls de Valira, les	Alt Urgell	Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 71. Assentament de metralladores, canons i observatoris. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 70. Assentaments de metralladores, morters i observatoris. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 69. Assentaments de metralladores, canons contra carro, assentaments de morters del 81 i observatoris. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 71. Assentament de metralladores, canons i observatori. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 70. Assentaments de metralladores, morters i observatoris.

Municipis	Comarques	Restes bèl·liques (*intervenció memorial)
		Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 69. Assentaments de metralladores, canons contra carro, assentaments de morters del 81 i observatoris. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 67. Assentament de metralladores, canons contra carro, morters i observatoris. Búnquers d'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 65. Assentament de metralladores, fusells metralladors i observatoris. Búnquers d'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 64. Assentament de metralladores, fusells metralladors, canons contra carro, canons d'infanteria i observatoris. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 63. Assentament de metralladores, assentaments de morters i observatoris. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 62. Assentaments de metralladores, canons contra carro i observatoris. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 61. Assentament de metralladores, assentaments de fusells metralladors i observatoris. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 58. Assentament de metralladores, morters i observatoris. Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 56. Assentament de metralladores, canons contra carro i observatoris.
Vielha	Val d'Aran	*Búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus. Centre de resistència 80: túnel de Vielha. Assentament de metralladores, morters, canons i observatoris de companyia i batalló.
Vilanova de Meià	Noguera	Búnquer front republicà, situat a la roca Alta. Trinxeres front franquista, al Badrull.
Vinaixa	Garrigues	Trinxeres a la zona del Puig. *Refugi antiaeri a l'església. En procés de restauració.

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web espaisdememoria.udl.cat.

Una ràpida exploració d'aquestes dades posa de manifest el pes de la guerra als municipis de la línia de front que travessa la província de nord a sud, passant pels dos Pallars, la Noguera i el Segrià, així com la importància de la frontera amb França, militaritzada d'est a oest arran de la Segona Guerra Mundial.

Tant l'impacte sobre el territori del front, parcialment explicat a través d'accions de memòria, com les actuacions dutes a terme a la zona del cap de pont de Balaguer, així com a la Cerdanya, el Pallars Sobirà i la Val d'Aran, suposen nous exercicis de reflexió. Així mateix succeeix amb les fosses de la Guerra Civil i la repressió franquista, preses també com a vestigis materials d'aquest període, que són ben presents a la majoria de les comarques lleidatanes. Moltes, avui, són espais de dol i han estat objecte de diverses actuacions de dignificació i memòria.

Partint dels exemples del Mapa de Fosses de Catalunya (fossesirepressio.cat) i el Mapa de Fosses que ofereix el Ministeri de Justícia per al conjunt de l'Estat espanyol (mapade-fosas.mjusticia.es), presentem una revisió i una ampliació d'aquestes dades. Així, oferim informació de 133 fosses comunes, diferenciant, sempre que ha estat possible, entre pro-

lables i confirmades, així com la seva naturalesa, és a dir, si contenen restes militars, de bombardejos o de repressió civil. En definitiva, oferim, d'aquesta manera, informació sobre cinquanta fosses més de les que apareixen en el Mapa de Fosses de Catalunya.³¹

De les fosses citades, 91 són fosses militars, generalment en relació amb el front del Segre, atesa la seva concentració a les comarques del Segrià (25) i la Noguera (21). Localitzem també vint fosses comunes procedents de la repressió d'ambdós bàndols, i moltes d'altres de relacionades amb els bombardejos de localitats com Lleida, Preixens, les Borges Blanques i Tàrraga, i amb la resistència dels maquis a les Bòrdes, Santa Maria de Meià i Sant Llorenç de Morunys.

La localització cartogràfica dels enterraments, presentats com a confirmats o probables, ha servit de base al nostre treball, en el qual n'apareixen d'altres, a desgrat de no poder-ne precisar el lloc exacte on s'obrí la rasa, que s'han pogut documentar; també s'amplia la informació –especialment pel que fa a la documentació gràfica– de les fosses recollides en el cens català, en la realització del qual vam participar.

En el quadre adjunt, doncs, hi figuren fosses del front i de la rereguarda. També s'han localitzat les sorgides arran dels bombardejos i les resultants de les repressions de guerra i postguerra.

Fetes aquestes precisions, la primera constatació és que a Lleida, igual que a la resta de Catalunya, les fosses existents són majoritàriament militars, amb soldats dels dos exèrcits, un bon nombre dels quals foren enterrats allí on morien; per això mateix la seva dispersió és significativa. Tot i això, hi ha grans fosses militars també als cementiris, on s'enterraren soldats procedents del front o dels hospitals de campanya. Lleida i Cervera ofereixen un bon exemple sobre aquest aspecte. Al cementiri de la capital provincial existeixen també les fosses més grans de la repressió revolucionària i de la franquista, amb víctimes procedents de diferents pobles de la província. La majoria de les fosses degudes a la violència revolucionària disperses pel terme s'exhumaren un cop acabada la guerra. En el cas de les fosses de la repressió franquista, a la zona del Pallars, encara avui en queden algunes al lloc on foren obertes, si bé totes s'han acabat identificant i senyalitzant.

Quadre núm. 2. Fosses comunes documentades de la Guerra Civil i les repressions

Comarca	Fosses de repressions	Fosses militars	Altres fosses
Garrigues	El Soleràs: fossa al cementiri de la repressió a la rereguarda republicana. Les Borges Blanques: fossa al cementiri de la repressió de la rereguarda republicana*.	L'Albagés, l'Albi, Bovera (5), el Cogul (soldats italians al cementiri), la Pobla de Cérvoles i Tàrrés i probablement a Casteldans, el Cogul i Vinaixa.	Les Borges Blanques: fossa al cementiri dels bombardejos i probablement també de soldats*. Arbeca: probable fossa al cementiri, relacionada amb un hospital. La Floresta: possible fossa al cementiri dels bombardejos
Pla d'Urgell		Linyola	

³¹ Vegeu el catàleg de l'exposició comissariada per Assumpció MELGOSA i Queralt SOLÉ, *Fosses comunes: un passat no oblidat*, Barcelona, Generalitat de Catalunya / Editorial Afers, 2010.

Comarca	Fosses de repressions	Fosses militars	Altres fosses
Segarra		Cervera (també és civil), Sanaüja i Sisteró, i probablement a Alta-riba, el Canós, Ferran, Florejacs, la Manresana i les Oluges.	Fossa de refugiats al cementiri de Torà; probablement també a Concabella, relacionada amb el camp de treball, i a Sant Guim de Freixenet.
Baixa Cerdanya		Martinet, probablement sota el pont, a la carretera de Montellà.	
Alt Urgell		Organyà i la Seu d'Urgell, i probablement Ars (les Valls de Valira).	Montferrer, probable fossa de presos.
Pallars Sobirà	Alt Àneu (2)**, Llavorsí (3)**, Montardit de Baix (Sort)**, Escaló (la Guingueta d'Àneu)** i Rialp**. Totes elles, fosses de la repressió franquista	Fosses a les diverses zones que foren camps de batalla, entre les quals la del cementiri de Sort. En record dels soldats republicans morts en aquesta zona es col·locà a Romadriu (Llavorsí) una placa d'homenatge als soldats republicans morts en aquesta zona**.	
Segrià	Almenar, Raimat i Lleida: fosses de la repressió a la rereguarda republicana. Alguaire, Almacelles, Alpicat, Lleida i probablement Alfarràs, Almenar, Torrefarrera, Raimat, etc., fosses de la repressió franquista.	Alcanó, Alcarràs, Alfés, Alpicat (també civil i de les repressions), la Granja d'Escarp, Llardecans, Lleida, Maials, Seròs (8) i Torrebesses, i probablement Almatret (4), Seròs (2) i Soses (2).	Almacelles i Lleida: fosses dels bombardejos. Alfés (2), fosses comunes, probablement dels bombardejos.
Pallars Jussà	Tremp, fossa de les dues repressions.	Fosses a les diverses zones que foren camps de batalla, entre les quals Conca de Dalt, Sant Romà d'Abella, Tremp (al cementiri)***, etc.	Tremp; civil amb víctimes de bombardejos i altres circumstàncies de la guerra i la postguerra.
Noguera	Balaguer* i Monestir d'Avellanes (ossari), de la repressió a la rereguarda republicana*.	Com a zona de camp de batalla, les fosses són molt nombroses i, en aquest cas, localitzades. Les Avellanes**, Balaguer**, Belcaire d'Urgell, Camarasa (2)***, Castelló de Farfanya, Cosme, Cubells, Grealó, Ponts, Vallfogona de Balaguer, i probablement Artesa de Segre, Belcaire d'Urgell, Cubells, Montgai, Oliola, Penelles, Sant Miquel de Grealó, la Sentiu de Sió i Vilanova de Meià (2).	Fossa bombardejos a Preixens i de resistents maquis a Santa Maria de Meià.

Comarca	Fosses de repressions	Fosses militars	Altres fosses
Urgell	Tornabous i probablement al Talladell: fosses de la repressió a la rereguarda republicana.	Bellpuig (2) i Castellserà.	Tàrraga: fossa militar i dels bombardejos al cementiri. Els Omells de na Gaia: possible fossa dels presoners republicans del camp de treball, situada al terme d'aquesta població.
Solsonès		Castellar de la Ribera (6) i Clariana de Cardener (2).	Probablement, fosses sense identificar a Lladurs. De maquis, a Sant Llorenç de Morunys, i civil, a Riner.

S'indica amb (*) i (**) si la fossa va ser documentada ja durant el franquisme o senyalitzada per primera vegada d'ençà de la Transició.

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web espaisdememoria.udl.cat i del Mapa de Fosses Comunes de la Guerra Civil i la Repressió a Catalunya www.fossesirepressio.cat.

2.1. Empremtes de la Guerra Civil: entre el front i la rereguarda

El camp d'aviació republicà d'Alfés es va habilitar l'estiu de 1936 perquè fes de pont entre els camps d'aviació de Barcelona i Serriñena, on s'establia la base principal de l'aviació republicana al front d'Aragó. Després de l'ocupació franquista a l'abril de 1938, el camp d'aviació va estar inactiu fins al gener de 1939, quan es va convertir en el quarter general de l'aviació legionària italiana.

L'aeròdrom ha conservat en bon estat diferents restes patrimonials, com ara el polvorí, les trinxeres, els refugis antiaeris, els barracots i l'hangar, que ara es poden visitar a través d'un recorregut senyalitzat. A través d'aquest itinerari es pot descobrir com era un camp d'aviació de l'exèrcit popular de la República, i el que va representar en el desenvolupament de les accions militars a Catalunya i l'Aragó.

Tríptic confeccionat amb motiu de la inauguració de la intervenció memorial que va tenir lloc el 31 de juliol del 2010

El camp d'aviació republicà d'Alfés és avui un centre actiu de memòria gràcies a la recuperació empresa per l'ajuntament de la localitat, amb el suport del Memorial Democràtic.³² Va deixar de funcionar com a tal a partir de l'establiment del front de guerra, la primavera del 1938, a la línia que seguia el curs dels rius Segre i Noguera Pallaresa. Al llarg d'aquesta línia de front, d'aproximadament 180 km, se situen diversos recursos patrimonials d'interès remarcable.

Estabilitzat el front i dividida Catalunya en dues zones, l'exèrcit franquista s'introduí a la riba esquerra del riu Segre, controlada pels republicans, a través de diversos caps de pont, entre els quals destaquen per la seva importància els de les poblacions de Seròs, Balaguer, la Baronia de Sant Oïme i Tremp, tots ells amb abundants restes bèl·liques, que han resistit el pas del temps, i que han ofert, a la vegada, oportunitats d'actuació que van més enllà de l'arqueologia bèl·lica entesa com a simple recuperació de restes.³³

³² El resultat de les tasques de recuperació de la memòria va ser inaugurat l'estiu del 2010 i, entre altres activitats, ofereix i programa activitats adreçades a les escoles.

³³ Una obra clàssica sobre el front del Segre és la de L. MEZQUIDA GENÉ, *La batalla del Segre. Repercusiones del Ebro en el oeste de Cataluña*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1972; també J. M. SOLÉ I SABATÉ i J. VILLARROYA, *L'ocupació militar de Catalunya*, Barcelona, L'Avenç, 1987. Sobre la capacitat de seducció que els vestigis bèl·lics tenen, tant sobre associacions com sobre consistoris municipals, poden trobar-se algunes consideracions a E. CASTELL, L. FALCÓ i S. ROURA, "A través de l'Ebre. Una lectura de la història europea a partir dels camps de batalla", *El Contemporani*, núm. 20, 2000, p. 43-45; J. MORÍN DE PABLOS et al., "Arqueologia de la Guerra Civil: excavaciones arqueológicas en las trincheras", *Revista de Arqueología*, núm. 250, 2001, p. 22-31.

Foto 2. El vell pont de Seròs fou inaugurat pel president Macià l'any 1932. Va ser l'únic que es mantingué dempeus en aquesta zona, que romangué nou mesos sota la línia de front. Actualment, un monòlit situat a l'entrada del pont així ho commemora. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

Les possibilitats de recuperació de trinxeres, nius de metralladores, fortificacions o búnquers aconsellen decantar-se més per una senyalització acurada que no per una intervenció arqueològica, que sens dubte caldrà emprendre en alguns casos, com així s'ha fet. No obstant això, caldrà no perdre de vista que excavar i recuperar vol dir també mantenir i conservar uns elements degradats que un cop recuperats s'han de conservar i que, per tant, sovint resultarà més prioritari preservar-ne la informació. Una visita al bosc de Wiltz (Luxemburg), en un dels escenaris de la batalla de les Ardenes, per esmentar només un altre exemple europeu, ens ofereix un model prou suggeridor sobre això. La no-intervenció allí esdevé norma, mentre que uns grans plafons repartits pel bosc van recrear els indrets, els enfrontaments i la vida diària dels soldats que s'hi veieren immersos. L'atenció que comporta seguir les indicacions i les explicacions situades estratègicament pel bosc, constitueix, sens dubte, un recurs didàctic digne de ser pres en consideració.³⁴

³⁴ En relació amb aquest tema resulta d'interès A. BECKER, "Musées ouverts, traces des guerres dans les paysages", dins M. H. JOLY (ed.), *Des musées d'histoire pour l'avenir*, Paris, Noësis, 1998.

Aquest seria el cas del cap de pont de Seròs, prop de l'aiguabarreig que formen les aigües del riu Segre i del Cinca, a la part sud-oest de la província, on a primers d'abril de 1938 s'estabilitzà el front de guerra. Es tracta d'una àrea, de prop de 2 km², on resulta molt precari l'estat de conservació d'alguns dels elements que encara queden dempeus, en una zona on es van produir durs combats, tant a finals de maig del 1938, quan tingué lloc el primer intent republicà de recuperar la posició perduda, com el novembre del mateix any, quan perderen més de quinze mil homes, sense aconseguir ni guanyar posicions ni atreure tropes franquistes per facilitar la retirada de l'Ebre.

Actualment aquest territori es troba intensament modificat per moviments de terres causats per les explotacions intensives. A partir de les rases actuals, es pot tot just deduir algunes trinxeres, sobretot si es visualitzen vells ortofotomapes que permeten reconstruccions parcials d'alineaments i localitzacions d'altres elements bèl·lics, així com de fosses comunes intuïdes a partir dels canvis esdevinguts en la morfologia del terreny, on foren enterrats soldats dels dos exèrcits. Algunes d'aquestes fosses apareixen documentades en el Mapa de Fosses de Catalunya, però la majoria romanen inèdites i il·localitzables.³⁵

L'estat actual de la zona no ajuda a establir l'alineació completa del front ni la geometria de les fortificacions, tot i existir, a les zones més enlairades, certs vestigis que fóra interessant localitzar, enregistrar i cartografiar pel seu interès històric, o amb finalitats didàctiques. En aquesta línia, caldria estudiar la localització de parapets militars a la muntanya de les roques de Sant Formatge, els quals estan formats amb restes del poblat ibèric que aquell mateix indret va acollir. Per contra, sí que es conserva intacte l'antic pont, que la precipitació de la retirada republicana va salvar de l'esfondrament.

La majoria de les restes del cap de pont de Seròs són irrecuperables, cosa que no impedeix un treball cartogràfic i de senyalització. A partir d'aquí, es podria explicar la història d'aquest sector de front construint un mapa en el qual es localitzessin algunes de les restes més significatives d'entre les que és possible de preservar i interpretar: llocs de comandament dels dos bàndols, alguns vestigis de trinxeres i fortificacions, junt amb la funció que realitzaren alguns dels edificis propers, acompanyant el pont vell, inaugurat el 1932 pel president Macià.³⁶

La recent localització per part de l'estudiós Pol Galitó de diversos escenaris de guerra a partir de les fotos que Robert Capa va fer immortalitzant la batalla del Baix Segre, que va tenir lloc del 6 al 20 de novembre del 1938, potser ajudarà a emprendre la senyalització en una zona amb forta càrrega simbòlica, on es van produir combats molt durs en dues ocasions, durant els nou mesos que el front va estat instal·lat en aquestes terres.³⁷

35 En el treball C. MIR, (coord.), *Memòria de les actuacions realitzades en la primera fase del Pla Pilot per al Memorial Democràtic a les Terres de Lleida*, Lleida, Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL, 2007, es va realitzar un ortofotomapa de la zona del cap de pont de Seròs. Així mateix, Oriol Riart Arnalot va realitzar-ne un altre més complet que presentà com a treball de l'assignatura Memòria i passat com a recursos patrimonials, del programa del màster de Patrimoni Cultural i Desenvolupament Local, de la UdL. Ambdós treballs constitueixen una bona base per emprendre una cartografia de la Guerra Civil al cap de pont de Seròs.

36 Així ho indicava un senyal posat a l'entrada del pont, que el 8 de juliol del 2014 va ser destruït, junt amb la peanya on onejava una estelada.

37 Vegeu l'entrevista publicada en el diari Segre del 3 de desembre del 2013, en la qual Pol Galitó, geòleg i expert en temes de la Guerra Civil, explica la localització a Aitona de vint escenaris de la batalla del Segre de novembre del 1938, immortalitzats pel fotògraf i corresponent de guerra Robert Capa. Moltes d'aquestes instantànies es van poder veure en una exposició a Barcelona, realitzada després de la descoberta de la denominada "maleta mexicana", al Museu Nacional d'Art de Catalunya l'any 2009, en les quals només s'hi podia llegir "prop de Fraga".

El 14 de març del 2013, i a instància de l'Ajuntament, es va inaugurar a Alcoletge el Centre d'Interpretació del Patrimoni de la Guerra Civil "Ermengol Piró". Es declara que el centre s'ha creat amb vocació de recuperar i reivindicar el patrimoni de la Guerra Civil al front del Segre, però també el model d'escola republicana i els efectes que tingué el conflicte en les poblacions rurals, entrelligant-ho amb la intenció de convertir aquest equipament en un puntal de la vida cultural del municipi. Qui dóna nom al centre, Ermengol Piró, havia estat membre de la UGT, sindicat dels treballadors, i regidor de l'Ajuntament sota les sigles del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), organització de la qual era el cap local:

[...] Ermengol Piró, el Capellanet, a qui s'ha dedicat el Centre d'Interpretació del Patrimoni de la Guerra Civil, el qual, amb el seu sacrifici va evitar la mort gratuïta d'una part de veïns del poble en mans de l'altra part [...] El seu partit es solia reunir al que era la Cal Mo (antic convent de les Jonqueres, avui desaparegut). Van rebre instruccions del Tribunal Popular de Lleida que havia de realitzar una llista dels caps de família del poble que eren de dretes "sextacolumnistes" i els consideraven traïdors, perquè pensaven que donaven suport als rebels del general Franco. Ell s'hi va negar, al·legant que eren veïns del poble. La discussió va pujar de to i el van matar. La seva família mai va rebre el reconeixement merescut i ara el municipi d'Alcoletge recorda la seva actuació dedicant el seu nom al centre d'interpretació del Front del Segre.³⁸

Aquestes són algunes de les referències recollides en un llibre de testimonis en què es deixa constància d'una trajectòria personal en la qual fóra interessant aprofundir en relació, sobretot, amb l'empremta que el seu record ha deixat en la memòria de la població.³⁹

Seguint riu amunt es troba el cap de pont de Balaguer, amb el turó del Merengue i el record dels "biberons". Amb la mateixa càrrega simbòlica que l'atribuïda a la zona del cap de pont de Seròs, el tossal del Deu, el turó més significatiu del cap de pont de Balaguer, a la comarca de la Noguera, s'ha convertit en lloc emblemàtic de memòria. La posició avançada de l'exèrcit franquista a la riba esquerra del riu Segre, controlada pels republicans, també va ser establerta, com en el cas de Seròs, la primavera del 1938, després d'haver trencat el front d'Aragó i d'haver ocupat les comarques occidentals de Catalunya.

Els elements memorials d'aquesta zona del front del Segre, de caràcter militar o social, han motivat un projecte global d'intervenció patrimonial de notable envergadura. L'any 2006 es començà a desenvolupar un pla que preveia englobar els escenaris bèl·lics de Balaguer, Vallfogona de Balaguer i la Sentiu de Sió, així com els de part del terme municipal de Camarasa, on ja s'havia iniciat la senyalització i preservació dels vestigis memorials. Posteriorment, les intervencions es van ampliar a altres indrets del cap de pont i del front de guerra; d'aquesta manera es responia a l'interès de les autoritats locals dels diversos ajuntaments de la zona, d'arqueòlegs que practicaven excavacions en diverses trinxeres i, sobretot, de l'Associació d'Estudiosos del Front del Segre, amb Pol Galitó al capdavant. Bons coneixedors i dinamitzadors de la zona, a través del seu guiatge es dugueren a terme les diverses tasques de preservació, senyalització i reconstrucció que avui constitueixen un interessant model d'intervenció sobre el patrimoni, que incorpora, a la vegada, un valor pe-

Pol Galitó, bon coneixedor d'aquesta zona del front, és coautor del llibre D. A., *La Batalla del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya (abril-desembre 1938)*, Lleida, Pagès Editors, 2006.

38 Extracte de la notícia de la inauguració del Centre d'Interpretació publicada al web de l'Ajuntament de Lleida el 14 de març de 2013 (www.paeria.cat).

39 Vegeu www.guerracivilalcoletge.cat, així com el llibre D. RUBÍO RUIZ, *Alcoletge, testimonis i vivències: la Guerra Civil espanyola en un poble del front del Segre*, Lleida, Ajuntament d'Alcoletge / Institut d'Estudis Ilerdencs, 2011.

dagògic, com queda palès en el llibre realitzat des del Camp d'Aprenentatge de la Noguera, sota la coordinació de Rosa Solsona i publicat amb el suggeridor títol de *Corba de foc. El cap de pont de Balaguer*,⁴⁰ emmarcat dins del programa d'activitats que aquests equipaments públics faciliten a les escoles i instituts per tal d'organitzar activitats fora del centre.

La intervenció del Merengue intenta relatar els combats que hi tingueren lloc entre els dies 22 i 28 de maig de 1938, que aquí, com succeí en el cas del Baix Segre, se saldaren amb un fracàs i moltes víctimes, principalment joves de la lleva del 1941, la del "biberó", posats per primer cop a combatre, després de tot just uns dies d'instrucció. L'apel·latiu de *Merengue* va guanyar fortuna arran de l'arenga d'un oficial republicà abans d'intentar la presa de la cota 305: "Nos lo comeremos como si fuera un merengue".

Des de l'any 1985, la Lliga de Catalunya de Mutilats i Vídues de la Guerra d'Espanya, 1936-1939 ha anat realitzant accions d'homenatge al lloc. Primer posà una placa a dalt del turó. El mateix any, a proposta de l'Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó-41, es van iniciar els tràmits per exhumar una de les fosses en què foren enterrats els soldats republicans infiltrats en territori enemic i morts en combat, preservada gràcies a l'actitud respectuosa dels propietaris del terreny.⁴¹ L'Ajuntament de Camarasa cedí a perpetuïtat una parcel·la al cementiri. El 31 de maig del 1987 s'hi inaugurà un ossari, on també s'afegiren restes de caiguts en altres zones de la línia de front, com Seròs, Tremp, Isona, la Baronia - Montsec, Vilanova de la Barca i la Granja d'Escarp, de manera que l'indret esdevingué un lloc d'homenatge que cada any congrega supervivents i famílies de soldats morts dels dos exèrcits.

Foto 3. Zona del Merengue, a Camarasa, indret clau del cap de pont de Balaguer, amb algunes trinxeres recuperades. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

40 R. SOLSONA FONTOVA (coord.), *Corba de foc. El cap de pont de Balaguer*, Barcelona, Memorial Democràtic, 2011.

41 És interessant llegir l'explicació que en fa Josep Masamunt, membre de l'agrupació de supervivents de la "lleva del biberó", en el llibre J. MASAMUNT I MARQUÉS, *Els Biberons: els seus escrits, vivències, trobades i ofrenes florals (1938-2000)*, Lleida, autoedició, 2001. Un treball interessant sobre la participació d'aquests joves en la guerra ens l'oferí H. ESTEBAN, *Amb el biberó a les trinxeres. La lleva de 1941 durant la Guerra Civil*, Lleida, Pagès Editors, 2003.

De Balaguer a la frontera pirinenca, la preparació d'itineraris o exposicions sobre el front del Segre ha servit sovint per pal·liar les dificultats que planteja la recuperació de restes materials, les quals, tot i ser abundants, presenten un estat de conservació molt precari. L'exposició sobre els bombardejos de les centrals hidroelèctriques del Pallars o l'itinerari per una població devastada com Tírvia en constitueixen bons exemples.⁴² Sobre això cal assenyalar que l'any 2009 es van inaugurar els itineraris "Isona: la reconstrucció d'un poble entre dos fronts" i "Tírvia. Destrucció i reconstrucció d'un poble adoptat pel Caudillo". Un tríptic n'explicava els fets:

Els combats entre tropes republicanes i nacionals se succeïren fins a l'estiu, moment en què ambdós bàndols van dirigir els seus esforços cap a l'Ebre. Enmig d'una aparent calma, però, el 16 de setembre de 1938, les tropes nacionals, situades damunt de Llavorsí, escometeren un nou acte d'ofensiva i bombardejaren Tírvia amb especial intensitat, segurament intentant anul·lar les possibilitats estratègiques del nucli. Com a conseqüència d'això, el 90% del poble quedà destruït o parcialment destruït [...]. L'itinerari proposat és un recorregut per aquest poble d'història entrellada. La d'un poble medieval i la d'un poble renascut de les runes. Aquest poble de dues cares, que avui conviu, és testimoni de la destrucció, la despossessió, i la situació de trasbals absolut que causà la Guerra.

En efecte, els treballs de localització i de registre d'elements memorials dels anys de guerra i de postguerra efectuats pels historiadors Josep Calvet, Robert Duró i Manel Gimeno⁴³ a les comarques pirinenques de la zona de front han permès documentar tota una àrea gairebé de manera completa, com bé es recull en el quadre de vestigis adjunt. Aquest treball ha ajudat a la valoració i selecció d'aquells elements que, malgrat el seu estat de conservació precari, permetien alguna intervenció memorial al Pallars Sobirà, a la Vall de Cardós i Rialp, on tingueren lloc els enfrontaments de les pedres d'Auló, prop de Sort, i al Pallars Jussà, a Personada, Isona i Conca Dellà i Vilanoveta; aquests darreres, espectaculars i ben conservades.⁴⁴

A l'est del front del Segre, una altra línia defensiva parteix les terres de Lleida de nord a sud:

L'L-2 anava des de la Seu d'Urgell fins a Tarragona, passant pel davant de Coll de Nargó, Bassella, Ponts, Cervera, Tàrraga, Ciutadella i Montblanc. En les obres de fortificació del tram segarrenc de l'L-2 hi van participar, a més a més d'unitats de sapadors i d'obres i fortificacions de l'exèrcit, els presos del camp de treball núm. 4 de Concabella. A la Segarra, els treballs van allargar-se fins la tardor de 1938 i van consistir en la construcció de trinxeres, pous de tirador, nius de metralladores i de fusells metralladors, alguns blindats de formigó, refugis, galeries subterrànies d'enllaç entre

42 Aquesta zona disposa també d'altres iniciatives d'història i memòria molt interessants, com són les que es desenvolupen per part del recentment inaugurat Centre d'Interpretació de l'Antic Comerç (CIAC), situat a les antigues escoles de la població de Salàs de Pallars, on la preservació, gràcies a la dedicació perseverant de Francesc Farràs, d'una botiga d'època d'*ultramarinos y coloniales*, una barberia, un bar o una farmàcia permet conèixer la història d'un segle de comerç i de vida quotidiana.

43 Aquest historiador de la Poble de Segur, Manel Gimeno, ha reunit, a còpia d'anys i esforç, un important fons documental que es va catalogar dins de l'esmentat Pla Pilot de les Terres de Lleida. La catalogació es va portar a terme amb la col·laboració amb l'Arxiu Municipal de Lleida, entitat que tingué cura, a la vegada, que s'executés correctament. La base de dades que s'ha elaborat ens informa de l'existència de 438 peces de museu, 1.315 documents d'arxiu i 65 llibres, en total 1.880 registres integrats per postals, cartells, fotografies, revistes, còmics, emblemes, peces de roba, armes, objectes de la vida diària, monedes, bitllets, etc. Sens dubte, es tracta d'un fons base que esdevindria fonamental si s'acordés en algun moment endegar un centre d'interpretació, com així s'havia previst fer a la Poble, capaç de liderar les tasques en pro de la memorialització d'una zona on els vestigis són molt diversos i abundants.

44 Vegeu sobre això els magnífics materials gràfics aportats per Oriol RIART en el documental *Valadtero* (2011) i a *Itineraris d'una memòria enfrontada*, Juneda, Editorial Fonoll, 2008.

trinxeres, espais d'emplaçament de bateries d'artilleria, i dipòsits de munició, sovint excavats a la roca, a més a més de pistes per comunicar els llocs fortificats. Durant el mes de gener de 1939 es va avançar també en la fortificació d'una línia secundària entre l'L-2 i L-3, que unia Ponts amb Calaf, i aquesta població amb Guimerà, solcant en bona part les terres de la Segarra.

A l'inici de l'ofensiva sobre Catalunya, el 23 de desembre, L-2, igual que l'L-1, es trobava pràcticament acabada, no així la resta de línies. Els projectes tenien una gran envergadura i presentaven un aspecte que hom va qualificar d'imponent, però ja no quedava exèrcit republicà per defensar-les.

Línia L-2. Itinerari pels espais de la Guerra Civil a la Segarra (setembre del 2008)

Les comarques no ocupades per les tropes de Franco en l'avanç vers Catalunya també apareixen ben nodrides de restes bèl·liques, més ben preservades per no haver estat sotmeses al desgast del front. Algunes d'aquestes restes es començaren a recuperar de manera pionera gràcies a les actuacions d'institucions locals, com fou el cas del refugi antiaeri de l'interior de l'església de Santa Maria d'Agramunt, a l'Urgell, recuperat per l'Ajuntament d'aquest municipi.

Singulars han estat també les accions fetes a la comarca de la Segarra, on s'ha dibuixat un itinerari pel cinturó de defensa de la línia de fortificació republicana L-2, construïda durant el 1938. L'L-2, que anava de nord a sud, des de la Seu d'Urgell fins a Tarragona, tenia com a objectiu aturar l'eventual avanç de Franco, defensant la rereguarda catalana. El cinturó de defensa de Cervera, era, doncs, una línia de fortificació secundària, de la qual s'han conservat diversos vestigis que un grup d'estudiosos, liderat per l'historiador Jordi Oliva, ja havia començat a reivindicar cap a mitjan anys noranta.

L'any 2006 se senyalitzà un itinerari que transcorre pels volts de Cervera i els Plans de Sió (antics termes de l'Aranyó, les Pallargues i Cervera), a partir d'un fil conductor que intenta endinsar-se en la representació del patiment humà que acompanyà aquests anys de guerra i revolució. El recorregut s'organitzà segons diversos blocs temàtics: l'impacte de la violència revolucionària; la duresa de la vida diària, amb la tragèdia dels bombardeigs; l'atenció hospitalària dels combatents, o la rebuda de refugiats i l'acabament de la guerra, seguida de l'inici d'un règim que omplí les presons i els camps de concentració. En total, es tracta de vuit espais distribuïts al llarg de 38 km, falcats de fites orientatives i plafons explicatius. Altrament, el setembre del 2008 es va editar una guia molt completa que il·lustrava amb diversa documentació històrica i gràfica la geografia de l'itinerari inicial,⁴⁵ que al·ludeix, tan bon punt s'ha sortit de la ciutat, l'acció dels elements incontrolats, i es remarca l'arbitrarietat que sovint els caracteritzà i l'acció del Servicio de Información Militar (SIM), el món dels camps de treball republicans, la presència de l'aviació republicana o les característiques de la fortificació defensiva. Dins de Cervera, la ruta condueix a la fossa comuna que existeix al cementiri, des del 2010 senyalitzada i dignificada, i d'allí, al lloc on hi havia la clínica quirúrgica de l'Hospital Militar del XVIII Cos de l'Exèrcit Republicà, on s'explica l'organització sanitària republicana, fins que acaba recorrent els indrets ciutadans més castigats per les bombes i l'edifici de la Universitat, habilitat pel franquisme com a camp de concentració per a presoners republicans, per a refugiats aliats fugits de l'ocupació nazi d'Europa i, també, pels alemanys que hagueren de fugir de França després de la derrota nazi. El conjunt combina simbologia, senyalització i documentació, en un diàleg entre història i memòria no sempre fàcil d'assolir amb encert.

45 J. OLIVA, *Línia L-2. Itinerari pels espais de la Guerra Civil a la Segarra*, Lleida, Pagès Editors, 2008. Aquesta obra forma part de la col·lecció "Espais de Memòria" del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya.

2.2. Escenaris de la Segona Guerra Mundial als Pirineus lleidatans

Al final de la Segona Guerra Mundial, l'exèrcit espanyol va començar a construir una impressionant línia fortificada al llarg dels Pirineus, des del cap de Creus fins al País Basc. En un context internacional hostil contra els règims feixistes, la dictadura de Franco temia una hipotètica invasió de les forces aliades. Per això va realitzar una obra de gran envergadura (difícil de suportar en un país devastat encara per una recent guerra civil) que consta de prop de 10.000 búnquers; una línia similar a les que les principals potències havien construït per defensar les seves fronteres, com el mateix Mussolini va fer als Alps.

Full editat per a les jornades de portes obertes organitzades amb motiu de la inauguració del parc de búnquers de Martinet i Montellà, el 5 de maig del 2007

Acabada la Guerra Civil espanyola començaren amb intensitat els treballs per construir una línia defensiva –pensada ja a finals dels anys trenta– que, estesa del Mediterrani a l'Atlàntic, travessava tota la serralada pirinenca. En el traçat d'aquesta línia militar, el conjunt del Parc dels Búnquers de Martinet i Montellà, a la comarca de la Cerdanya, constitueix una experiència de preservació en què s'aconsegueix posar en relació l'arqueologia bèl·lica i la recuperació patrimonial amb el turisme cultural. Inaugurat la primavera del 2007, sota l'impuls de l'Ajuntament de Martinet de Cerdanya, fou la primera recuperació de tota la sèrie d'elements que formen la línia Pirineus ("P"), en la qual Martinet havia de ser un dels principals centres d'operacions. Es tracta d'un projecte faraònic de la Dictadura franquista, que es perllonga fins ben entrats els anys cinquanta i que consumí una part molt important de la ja escassa producció nacional de ciment.

També a la comarca del Pallars Sobirà, igual que al Principat d'Andorra o a la Val d'Aran, s'hi féu ben present la Segona Guerra Mundial, que generà igualment un important patrimoni de memòria.

Les relacions transfrontereres mantingudes des de mitjan anys vuitanta amb la Maison du Chemin de la Liberté à St-Girons, del departament francès de l'Arieja, es troben en la base d'experiències interessants, com el Centre d'Interpretació Presó-Museu "El Camí de la Llibertat", de Sort, o les rutes pel coll de la Pala de Clavera i pel port de Salau. La primera recrea el pas de fugitius del nazisme de la França ocupada de Vichy, i l'altra, un dels camins naturals de l'exili català en acabar la Guerra Civil.

El centre de Sort, impulsat per l'ajuntament de la vila, ja abans de la creació del Memorial Democràtic, recorda el pas de milers d'aquests evadits d'Europa cap a Espanya a través dels Pirineus, una qüestió convertida en centre d'atenció de diverses iniciatives europees encaminades en aquesta mateixa direcció, entre les quals hi ha el projecte el "Camí de la Llibertat", de Sort.⁴⁶ La primera acció consistí a convertir el centre de reclusió de Sort,

46 Aquest projecte fou realitzat pel Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL, prenent com a base la tesi doctoral desenvolupada en el si del Departament d'Història d'aquesta universitat pel membre de l'equip Josep Calvet: J. CALVET, *Les Muntanyes de la Llibertat. El pas d'evadits pels pirineus durant la Segona Guerra Mundial (1939-1944)*, tesi doctoral, Universitat de Lleida, 2008. D'aquesta tesi n'ha derivat el llibre *Les Muntanyes de...* Altres publicacions en què s'han donat a conèixer aquestes qüestions són J. CALVET, "Fugida i presó. Testimonis de l'estada d'estrangers a centres penitenciaris espanyols durant la II Guerra Mundial", dins J. SOBREQUÉS, C. MOLINERO i M. SALA (ed.), *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la Guerra Civil i el franquisme*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya / CEFID-UAB, 2003, p. 545-559; "Cárceles, hospicios y balnearios. La estancia en España de niños y mujeres durante los años de la Segunda Guerra Mundial", dins *V Congreso de Historiadores del Franquismo*, Albacete, 2003; "Les evasions à travers de les vallées du Garbet (Ariège) et de Cardós (Pallars Sobirà) pendant la 2ème Guerre Mondiale", *La Mémoire du Garbet*, núm. 25, 2003, p. 10-18; "El Camí de la Llibertat: escenari de la memòria", *Quadern d'història de l'Avui*, 25 de juny del 2005; entre d'altres.

Foto 4. Fulletó realitzat amb motiu de la jornada de portes obertes al Parc dels Búnquers de Martinet i Montellà, que tingué lloc entre el 5 i el 13 de maig del 2007.

els detinguts als passos fronterers del Pallars Sobirà i la Val d'Aran iniciaven a Sort un llarg pelegrinatge per presons, centres d'acollida i camps de concentració fins que se'ls permetia abandonar el país.⁴⁸

on foren tancats la major part dels evadits que aconseguiren creuar les muntanyes per aquesta zona dels Pirineus de Lleida, en una presó-museu, a partir d'una exposició permanent i un audiovisual.⁴⁷ És per això que aquest projecte va portar, des del primer moment, el subtítol de "Un museu de la pau a la frontera", realitzat amb la idea, com s'explica en el tríptic informatiu, de reconstruir, interpretar, rememorar aquells fets i, alhora, convidar a la reflexió sobre el valor de la pau, la democràcia i la llibertat al món d'avui.

La història del pas dels evadits durant la Segona Guerra Mundial, opositors al règim de Vichy, jueus que fugien de la deportació, aviadors aliats caiguts en territori enemic, presoners, ciutadans que tractaven d'evitar la mobilització o els serveis de treball obligatori, és explicada en aquest petit espai, una capella gòtica que en els anys de la Segona Guerra Mundial seguia fent les funcions de presó del partit judicial. En aquesta antiga capella de Sant Cosme i Sant Damià hi van ser empresonats successivament, segons les llistes de presoners trobades a l'arxiu de Sort, prop de tres mil persones que havien creuat a peu els Pirineus per tal de preservar les seves vides, i per unir-se a l'exèrcit aliat al nord d'Àfrica o incorporar-se, en el cas dels aviadors, als combats des d'Anglaterra, un cop haguessin travessat Espanya, com feu l'aviador nord-americà Charles Yeager. En l'acte d'homenatge que se li va retre, retornat a Sort després de seixanta-sis anys d'haver-hi estat detingut, es recordà com

⁴⁷ Un tractament interessant sobre aquest tema fou el de l'exposició del CCCB "Fronteres" que es va poder veure del 4 de maig al 30 de setembre del 2007, el qual constituï una reflexió, a partir de deu casos, sobre l'ambigüitat del concepte de frontera, en un món travessat per més de 226.000 quilòmetres de fronteres terrestres.

⁴⁸ L'homenatge va tenir lloc el 14 d'octubre del 2010 i se'n publicà un opuscle en què així es recorda. Aquest mateix dia es posà una placa de record del pas per l'Hotel Pessets, que era on es destinava els oficials detinguts.

Aquest projecte, traspassant els límits estrictes de la història local, uneix permanentment la història d'aquesta gesta amb la que s'explica a Europa. El projecte està agermanat, com s'ha dit, amb el que es porta a terme a Sent Gironç, on un agrupament cultural va iniciar, des de fa ja una dècada, la ruta "Le Chemin de la Liberté", que reconstruïa el trajecte d'evasió que començava a Sent Gironç (Arieja) i acabava a Sort (Pallars Sobirà), passant pel port de la Pala de Clavera.⁴⁹ Cada segon cap de setmana de juliol s'organitza una ruta on conviuen la recuperació i difusió d'uns fets històrics, poc coneguts fins ara, amb el turisme cultural, que sens dubte es troba en la base de la recreació que s'està fent d'aquesta i d'altres rutes transfrontereres. La inauguració del museu de Sort va anar precedida de la de la Maison du Chemin de la Liberté a St.-Girons, gràcies a una major implicació institucional en el projecte. A Borda de Perosa (Alt Àneu), es descobrí, el 2007, a instància del Memorial Democràtic, del Consell Comarcal del Pallars Sobirà, del Departament Alt Àneu i del Parc Natural de l'Alt Pirineu, una placa d'homenatge a passadors i evadits; alhora, a la part francesa, a Aulus-les-Bains, s'hi realitzà una acció similar. Tot plegat, un conjunt d'iniciatives de caràcter simbòlic que finalment s'entrelligaven amb les iniciades feia una dècada a França des de l'àmbit de l'excursionisme cultural.

Les activitats organitzades a l'entorn d'aquesta gesta va estimular l'interès d'altres entitats culturals de la zona per recuperar la seva memòria, com ha estat el cas de l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu, localitat on s'aturen cada juliol els que repeteixen aquest camí. En aquest marc, l'Ecomuseu encetà, com a part de la seva programació vers la recuperació del patrimoni etnogràfic d'aquestes valls, un projecte de recerca i de recollida de testimonis d'antics passadors, amb la voluntat de reconstruir i difondre la història d'aquests fets. Així quedà reflectit en l'exposició que organitzaren sobre la batalla dels Pirineus, nom que els serveis secrets britànics de l'MI-9 van donar als moviments d'informació i d'evasió aliades al Pallars, l'Alt Urgell i Andorra durant la Segona Guerra Mundial. Tot plegat ha permès encetar una línia d'investigació sobre les xarxes d'evasió que ja ha assolit resultats força suggeridors.⁵⁰

De la mateixa manera, Josep Calvet dedicà a l'estudi de les rutes d'evasió la seva tesi doctoral, mentre que actualment segueix aprofundint en l'estudi de les trajectòries vitals de molts fugitius que arribaren a Espanya i, més concretament, del pes que hi tingué la comunitat jueva, el grup més nombrós d'evadits. El projecte europeu en què participa, "Perseguidos y salvados, la huida de refugiados judíos y aliados durante la II Guerra Mundial a través de los Pirineos", impulsat des de la Diputació de Barcelona, enllaça directament amb aquestes primeres iniciatives. Finançat pel programa Europe of Citizens, hi col·laboren diverses institucions, com el Memorial Democràtic, l'Ajuntament de Sort, l'Ajuntament de Les, l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu, el Parc Natural de l'Alt Pirineu, la Universitat de Barcelona, la Universitat de Lleida, la Casa Sefarad-Israel i l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida, institució, aquesta última, que s'ha interessat darrerament a prosseguir un projecte de senyalització dels principals llocs de pas per aquestes comarques lleidatanes.

49 Sobre la utilització d'aquesta denominació, molt freqüent a Europa, pot veure's el projecte transfronterer "La memoire delle Alpi", dut a terme entre diversos departaments d'Itàlia, França i Suïssa (www.memoriadellealpi.net).

50 J. CALVET, A. RIEU-MIAS i N. RIUDOR, *La batalla del Pirineu: xarxes d'informació i d'evasió aliades al Pallars Sobirà, a l'Alt Urgell i a Andorra durant la Segona Guerra Mundial*, Tremp, Garniseu Edicions, 2011. El llibre sorgí de l'exposició amb títol homònim realitzada a l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu l'any 2010.

D'altra part, el seminari celebrat a Sort els dies 12 i 13 de juliol del 2013, una activitat programada dins d'aquest projecte europeu, permeté reforçar l'interès per la microhistòria i les fonts orals per reconstruir trajectòries de vida d'evadits i de col·laboradors amb les xarxes d'evasió a ambdós costats de la frontera. El projecte, en aquests moments impulsat des de l'Associació de Dones de Les (Val d'Aran), sota la coordinació de Mireia Boya, parteix de la memòria que les dones de la segona generació conserven de l'arribada i la rebuda de jueus, coneguts genèricament com a "polacs de França". El Premi Nacional d'Història José Álvarez Junco, nat el 1942 a Vielha, on el seu pare, un registrador de la propietat republicà, havia estat destinat, recordava recentment el que ell li explicava sobre la Val: "una especie de *Casablanca*, con refugiados que huían de toda Europa intentando que les dejaran pasar para huir luego a Canarias o Portugal, y desde ahí marcharse a América". Era una història "completamente desconcertante", ja que el seu pare reconeixia no saber gaire bé com moure's davant d'aquella "avalancha internacional". Tant de bo aquest treball, ja endegat, pugui arribar a bon port.⁵¹

Ahora, les històries de vida reunides per Josep Calvet, Ignasi Ros, Noemí Riudor o Agustí López de gent de Sort que va col·laborar amb la xarxa Ponzán permeten seguir rastrejant sobre evadits, passadors i exiliats i obren noves vies de recerca que de mica en mica van donant els seus fruits. En aquest sentit, només cal esmentar que "El camí de l'exili pel port de Salau", el segon itinerari transfronterer que s'ha posat en marxa, recrea el pas cap a França que van emprendre per aquestes muntanyes, els darrers dies de maig del 1938, els habitants del poble d'Alós d'Isil, que decidiren fugir davant l'arribada de les tropes franquistes i davant dels assassinats que anaven produint de gent civil. Foren al voltant de cinquanta persones, als pobles d'Alt Àneu, Llavorsí i Sort.⁵² Amb una pujada al port, des de l'any 1994 es rememora aquest pas, cada primer diumenge d'agost, i reuneix de nou gent del Pallars Sobirà i de l'Arieja, en un acte on es pretén reivindicar els lligams culturals i lingüístics que, històricament, han vinculat els habitants d'ambdós vessants del Pirineu.

L'accessibilitat a la Val d'Aran des de França explica que fos escollida per les forces antifranquistes a l'exterior per dur-hi a terme la denominada "Operación Reconquista de España".

Salardú va ser objectiu preferent dels guerrillers, atesa la seva estratègica situació a la carretera d'accés al port de la Bonaigua, l'única via que en aquells anys comunicava l'Aran amb la resta de Catalunya. La seva conquesta havia de permetre avançar cap al sud i alhora reforçar l'atac sobre la capital, Vielha.

El poble fou defensat aferrissadament per la primera companyia del Batallón de Cazadores de Montaña Albuera nº 2 i les forces de la Guàrdia Civil i la Policia Armada que ocuparen el campar de l'església.

El mateix dia a la tarda hi arribaren nombrosos reforços de l'exèrcit, unitats dels batallons de Cazadores de Montaña Barcelona nº 5 i Alba de Tormes nº 6, que obligaren els maquis a retirar-se després d'haver patit moltes baixes.

Cartellera de la ruta de memòria "Escenaris de l'ocupació de l'Aran pel maquis"

51 Vegeu els comentaris de José Álvarez Junco en *El País Semanal*, núm. 1941, 8 de desembre del 2013, secció "Cara y Cruz".

52 L'experiència ha estat estudiada per N. RIUDOR, *El cas d'Alós d'Isil dins el context de l'exili del Pallars Sobirà a França*, memòria del diploma d'estudis avançats, Universitat de Lleida, 2010.

Els fets de Val d'Aran constituïren l'acció més rellevant de la lluita de la resistència armada contra Franco.⁵³ L'objectiu era introduir a Espanya milers de guerrillers espanyols exiliats a França, que, a través dels Pirineus, havien de connectar amb la guerrilla interior, nascuda tan bon punt s'acabà la Guerra Civil, per tal de restablir de nou la democràcia republicana. L'operació va fracassar, ja que els guerrillers no van poder ni apoderar-se de Vielha ni arribar a Salardú i tallar l'accés a Espanya a través del port de la Bonaigua. El 19 d'octubre, la 204 divisió, comandada per Vicente López Tovar, havia entrat amb mil cinc-cents homes a la Val. Instal·là el comandament a Bossòst, poble d'on era fill el general "César",⁵⁴ un mític republicà i lluitador antifeixista que també participà en aquesta operació. Tot i la ràpida desfeta, hi hagué nombroses baixes a Canejan, el primer poble ocupat; a Les, on, en un primer moment, els guerrillers s'apoderaren de l'oficina de la Caixa de Pensions, la duana, la central hidroelèctrica de Cledes i la caserna de la Policia Armada, i a les Bòrdes, on els combats van provocar morts en ambdós bàndols. Els 27 d'octubre es va decidir la retirada. Fos com fos, les conseqüències d'aquest fracàs obriren disputes i purgues dins del PCE, força rectora de l'operació, al mateix temps que significà també la pèrdua d'una part del prestigi que els guerrillers espanyols s'havien guanyat a pols a França, la qual cosa reforçà indirectament la Dictadura.

Tots aquests fets han quedat en el record i n'han deixat testimoni en les fosses dels cementiris. La primavera del 2011, la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic i el Conselh Generau d'Aran encetaren la primera actuació memorial: recrearen el procés d'ocupació entre el 19 i el 29 d'octubre del 1944, i en singularitzaren diversos escenaris a través d'un sistema de senyalització: Vaquèira, el camí del port de la Bonaigua, Montgarri, el pont de Rei, Vielha, Canejan, Les, les Bòrdes i el seu cementiri, Unha, Bagergue, Salardú, Bossòst i l'Artiga de Lin, al peu del coll de la Montjòia. En aquesta actuació també s'hi inclogué el camí del port de Vielha, on encara existeixen restes dels búnquers construïts a la postguerra com a elements de l'esmentada línia defensiva dels Pirineus; així, com a actuació, hi va ser inclosa la boca nord del túnel de Vielha, en què s'explica la participació de presoners polítics franquistes en la seva construcció, un tema que a les terres de Lleida a penes s'ha començat a estudiar.

La lectura in situ, a través de les senyalitzacions i els restes memorials, permet contextualitzar el paper que tingué aquest territori des de la fi de la Guerra Civil espanyola. Els textos explicatius recorden fets com el de l'enfrontament armat de les Bòrdes, on una placa recorda cinc antics guerrillers de les Forces Franceses Interiors (FFI) rubricada amb l'afegit: "Y a los no identificados". Actualment, cada any se celebra en aquest indret un acte d'homenatge en memòria d'aquests i d'altres caiguts, com els de Bagergue (Naut Aran), on s'instal·là l'estat major de la 9ª Brigada de la Unión Nacional Española (UNE), amb l'objecte de dirigir els atacs sobre Salardú. La ruta de memòria informa també de la indecisió dels guerrillers a l'hora d'efectuar aquesta operació, la qual cosa facilità l'arribada de reforços de l'exèrcit i la desfeta definitiva.

53 Continuen sent unes obres de referència els estudis pioners de F. SÁNCHEZ AGUSTÍ, *Espías, contrabando, maquis y evasión. La Segunda Guerra Mundial en los Pirineos*, Lleida, Milenio, 2003, i *Maquis al Montsec. Del Migdia francès a l'Aran i el Pallars (1944-1956)*, Lleida, Pagès Editors, 2008.

54 Joan Blázquez Arroyo, diverses vegades condecorat al país veí. Consta que havia estat cofundador de l'Hospital Varsòvia de Tolosa de Llenguadoc, on foren atesos els guerrillers ferits en aquesta empresa, que, efectivament, produí nombroses baixes.

El fracàs d'aquesta maniobra obligà la resistència antifranquista a renunciar a la topada frontal i a iniciar accions disperses de guerrilla, amb la coordinació de partides de maquis introduïdes des de l'exterior amb les existents a l'interior. És aquesta una qüestió encara poc estudiada pel que fa a les comarques lleidatanes, on es té notícia de l'actuació de grups a la serra del Cadí, al Montsec i a la comarca del Segrià, en connexió amb les comarques d'Ossa, tal com constata en el treball de Mari Homar Moliné, que documenta la presència de grupuscles actius amb guerrillers de Lleida, Sucs, Tamarit de Llitera i d'altres poblets de la Franja.⁵⁵ Les fosses comunes de maquis presents a Vilanova de Meià, Sant Llorenç de Morunys o les Bòrdes fan evident la necessitat de promoure aquests tipus d'investigacions. D'altra banda, l'accés als consells de guerra franquistes, durant tants anys inaccessibles, posa a l'abast dels historiadors una font imprescindible per corroborar amb evidències tots aquests estudis.

55 M. HOMAR MOLINÉ, *Construcció de la clandestinitat a la immediata postguerra. Un cas particular de maquis de la Franja, Segrià i Balears*, treball de final de màster, Universitat de Lleida, 2011. La referència a les Balears es deu al fet que la trajectòria personal reconstruïda en aquest treball procedia de les Balears.

3. Repressions i memòria de la Guerra Civil i la Dictadura

Les diferències pel que fa al context de la repressió i la violència, la seva periodicitat, i els mecanismes i els objectius a l'hora d'exercir-les des de la rereguarda republicana o des del bàndol franquista obliguen a realitzar un estudi diferent. En el cas de la repressió franquista, un cop acabada la Segona Guerra Mundial, les execucions disminuïren al mateix temps que el Règim transitava des de la seva condició de força d'ocupació a la de Dictadura necessitada d'instruments jurídics en els quals basar la seva voluntat de perpetuació. Altra-ment, a mesura que cessaven les execucions sumàrrimes i les actuacions de les jurisdiccions especials, s'aniria afermant una repressió policial que mai no deixaria d'actuar. No obstant això, l'impacte que ocasionà la Guerra Civil i la violència extrema dels primers anys perduraria durant dècades com a element permanent de memòria col·lectiva.

Les xifres de les violències de guerra i postguerra als municipis de les terres de Lleida, tal com apareixen recollides en el quadre adjunt, ofereixen una visió global, a manera de radiografia, d'aquesta realitat, que ja des de mitjan anys vuitanta, tal com s'explica en les presentacions que acompanyen els respectius webs, ens és ben coneguda.⁵⁶

Així i tot, el fet de publicar aquestes dades en format web permet mantenir-les com a base oberta a correccions i a noves incorporacions, a mesura que es disposi de noves fonts relatives a consells de guerra, expedients judicials, presons, camps de concentració o impacte dels exilis i la deportació. D'altra banda, els avenços fets en relació amb el Mapa de Fosses i amb la recuperació de la memòria de les víctimes permeten abordar noves perspectives d'anàlisi. Per això mateix, hem optat per oferir una visió conjunta de víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista, així com una valoració més específica de les violències de guerra i postguerra com a pas previ a l'estudi de les actuacions de memòria que s'han emprès en els darrers temps.

Aquest quadre i els que en deriven només inclouen les víctimes, civils i militars, sobre les quals existeix algun tipus de documentació. La necessitat, i alhora l'exigència acadèmica, de basar-nos exclusivament en evidències ens impedeix incorporar altres dades sobre les quals tot just existeixen indicis, com són les morts no documentades, un bon nombre d'execucions irregulars de persones les restes de les quals ningú no ha reclamat. Mentrestant, l'exili i la deportació segueixen encara oferint, a partir de les dades disponibles, una

⁵⁶ La relació de municipis segueix el cens del 2010; s'ha indicat, quan ha estat el cas, els pobles que actualment formen part d'aquests municipis i que el 1936 tenien qualitat de municipi propi, ja que el cens d'aquest any és el que s'utilitza en les obres clàssiques sobre repressió que ens han servit de base. La utilització dels cens del 2010 en bases de dades que es van confeccionant en els últims anys, com les realitzades pel Portal de Archivos Españoles, del Ministeri de Cultura (PARES) amb referència als camps de concentració nazis: (pares.mcu.es/Deportados/servlets/ServletController?action=28&opcion=10).

dimensió que tot just s'ha començat a estudiar a escala local, que és l'àmbit que millor permet abastar-ne l'impacte, les dimensions del qual difícilment podrem establir a partir d'una font quantitativa completa.⁵⁷

Quadre núm. 3. Víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
Abella de la Conca	Pallars Jussà	568	5	1	5	1		
Àger	Noguera	1.576	4	2			1	
Agramunt	Urgell	3.418	2	4	10		3	1
<i>Agramunt (1936)</i>			2	2	9			
<i>Donzell d'Urgell (1936)</i>					1			
<i>Montclar</i>				2				
Aitona	Segrià	2.411	6	3	20	1	3	
Alamús, els	Segrià	558	1		3			
Alàs i Cerc	Alt Urgell	993	1		16	1	1	1
Albagés, l'	Garrigues	799	3	11	27			
Albatàrrec	Segrià	856		2	4		1	1
Albesa	Noguera	1.586	6	9	7			
Albi, l'	Garrigues	1.204		3	27		1	1
Alcanó	Segrià	412		1				
Alcarràs	Segrià	3.170	4	13	38		7	4
Alcoletge	Segrià	991	1				2	
Alfarràs	Noguera	1.782	11	21	36			
Alfés	Segrià	615	4		5			
Algerri	Noguera	943	4	3	12			
Alguaire	Segrià	2.640	13	15	8	1	2	1
Alins	Pallars Sobirà	743		1	3		3	1
Almacelles	Segrià	3.371	20	28	52	1	1	1
Almatret	Segrià	1.206	2	2	6		1	1
Almenar	Segrià	2.917	23	7	37	1	8	3
Alòs de Balaguer	Noguera	463			25			
Alpicat	Segrià	1.669	5	7	21	1	4	

⁵⁷ Cal remarcar la importància que en aquest sentit tenen les bases de dades realitzades pel Ministeri de Cultura mitjançant el web del PARES sobre l'exili llatinoamericà (pares.mcu.es/MovimientosMigratorios) i la deportació a camps de concentració del nazisme (pares.mcu.es/Deportados/servlets/ServletController?accion=2&opcion=10).

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
Vilanova d'Alpicat (1936)			5	5	21	1		
Gimenells (posteriorment segregat)				2				
Alt Àneu	Pallars Sobirà	1.083	1	15	8	1	2	
Àrreu				2				
Borén				3				
Gil (1936)			1		7			
Isavarre				6				
Son del Pi (1936)						1		
València d'Àneu (1936)				4	1			
Anglesola	Urgell	2.000	10	7	8		3	3
Arbeca	Garrigues	3.213	16	9	71	2	5	4
Arres	Val d'Aran	212			8			
Arsèguel	Alt Urgell	211	2		9			
Artesa de Lleida	Segrià	1.167	2	2	2			
Artesa de Segre	Noguera	5.082	12	3	16	1	1	1
Anyà (1936)			2	1	1			
Artesa de Segre (1936)			10	2	3			
Tudela de Segre (1936)					12			
Aspa	Segrià	435			1			
Avellanes i Santa Linya, les	Noguera	1.201		10	4	1		
Avellanes, les (1936)				2	4			
Santa Linya (1936)				8		1		
Baix Pallars	Pallars Sobirà	1.375	3	1	45			
Baén (1936)					5			
Gerri de la Sal (1936)					19			
Moncortès de Pallars (1936)			1	1	7			
Peramea (1936)			2		14			
Balaguer	Noguera	5.095	35	10	33	1	3	
Barbens	Urgell	960	1		2		1	1
Baronia de Rialb, la	Noguera	998	5		4		1	1
Bassella	Alt Urgell	782						
Bausen	Val d'Aran	285			15		2	2
Belianes	Urgell	1.133		1	16	1	2	2

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
Bell-lloc d'Urgell	Segrià	1.484		1	11	1	2	2
Bellaguarda (la Pobla de la Granadella, 1936)	Garrigues	727			2			
Belcaire d'Urgell	Noguera	1.642	4	1	5	1	1	
Bellmunt d'Urgell	Noguera	392	1				1	
Bellpuig	Urgell	3.100	2	4	7		2	2
Bellver de Cerdanya	Cerdanya	1.739			13			
<i>Bellver de Cerdanya (1936)</i>					11			
<i>Riu de Pendís (1936)</i>					2			
Bellvis	Noguera	2.671	3	4	57		2	1
Benavent de Segrià	Segrià	842	2		15		1	1
Biosca	Segarra	721			13		1	1
Bòrdes, Es	Val d'Aran	346			2			
Borges Blanques, les	Garrigues	4.654	9	12	51	4	6	3
Bossòst	Val d'Aran	811		1	14			
Bovera	Garrigues	773	1	5	7		3	2
Cabanabona	Noguera	303						
Cabó	Alt Urgell	487	2					
Camarasa	Noguera	2498	3	4	14			
<i>Ametlla, l'</i>				1				
<i>Camarasa (1936)</i>			3	2	1			
<i>Fontllonga (1936)</i>					13			
<i>Sant Llorenç de Montgai</i>				1				
Canejan	Val d'Aran	454			8		2	1
Castell de Mur	Pallars Jussà	673	3	3	10			
<i>Cellers (1936)</i>				1				
<i>Guàrdia de Tremp (1936)</i>			2	1	10			
<i>Mur</i>			1	1				
Castellar de la Ribera	Solsonès	365	3					
Castelldans	Garrigues	1.378	2	1	29	1	2	1
Castellnou de Seana	Urgell	946		1	13			
Castelló de Farfanya	Noguera	1.238	3		22		2	1
Castellserà	Urgell	1.382	2		5		1	1

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
Cava	Alt Urgell	270						
Cervera	Segarra	5.098	93	17	62		5	4
<i>Cervera (1936)</i>			92	15				
<i>Malgrat</i>				1				
<i>Prenyanosa, la (1936)</i>			1	1				
Cervià de les Garrigues	Garrigues	1.730	10	11	18		1	1
Ciutadilla	Urgell	647		6				
Clariana de Cardener	Solsonès	361	4	4	2			
Cogul, el	Garrigues	432		1	3			
Coll de Nargó	Alt Urgell	1.437	5	4	16			
<i>Coll de Nargó (1936)</i>			3	4	16			
<i>Montanissell (1936)</i>			2					
Coma i la Pedra, la	Solsonès	465						
Conca de Dalt	Pallars Jussà	1.763	3	1	3		1	
<i>Aramunt (1936)</i>			1		1			
<i>Claverol (1936)</i>					1			
<i>Hortonedà de la Conca (1936)</i>			1		1			
<i>Pont de Claverol</i>			1					
<i>Toralla</i>				1				
Corbins	Segrià	1.091	6	1	33		4	3
Cubells	Noguera	1.082	2	2	4			
Espluga Calba, l'	Garrigues	1.265	29	11	38		1	1
Espot	Pallars Sobirà	340						
Estamariu	Alt Urgell	236			6			
Estaràs	Segarra	461			2	1		
Esterri d'Àneu	Pallars Sobirà	611		2	9		3	1
Esterri de Cardós	Pallars Sobirà	206						
Farrera	Pallars Sobirà	510		1	1			
Fígols i Alinyà	Alt Urgell	989	5		24		1	1
<i>Alinyà (1936)</i>					20			
<i>Fígols d'Organyà (1936)</i>			5		4			
Floresta, la	Garrigues	516	1	2	6			
Fondarella	Segrià	405	3		11			

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
Foradada	Noguera	650				1	1	1
Fuliola, la	Urgell	1.024	4	1	5	1		
Fulleda	Garrigues	319	1		5	1		
Gavet de la Conca	Pallars Jussà	1.190					2	1
Gimenells (segregat d'Alpicat)	Segrià							
Golmés	Segrià	1.332		2	2			
Gósol (Berguedà, 1936)		513			1			
Granadella, la	Garrigues	1.616	4	2	10	3	3	1
Granja d'Escarp, la	Segrià	1.083	1	1	2	2	2	1
Granyanella	Segarra	400						
Granyena de les Garrigues	Garrigues	499		2	10			
Granyena de Segarra	Segarra	505	1	4	7		1	1
Guimerà	Urgell	1.283		1	2			
Guingueta d'Àneu, la	Pallars Sobirà	1.063	1	25	2		2	1
<i>Burgo</i>			1					
<i>Cerbi</i>				2				
<i>Escalarre</i>				4				
<i>Escaló (1936)</i>				9				
<i>Gavàs</i>				2				
<i>Guingueta, la</i>				1				
<i>Jou (1936)</i>					2			
<i>Llavorre</i>				1				
<i>Unarre (1936)</i>				6				
Guissona	Segarra	1.867	2	1	8			
Guixers	Solsonès	564					1	1
Isona i Conca Dellà	Pallars Jussà	2.580	9	8	14	1	5	4
<i>Benavent de la Conca (1936)</i>			2	1	4			
<i>Conques (1936)</i>			1	4	4			
<i>Covet</i>						1		
<i>Figuerola d'Orcau (1936)</i>			1	1	1			
<i>Isona (1936)</i>			5		5			
<i>Sant Romà d'Abella (1936)</i>				2				

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
Ivars d'Urgell	Urgell	1.843		1	13	1	2	
Ivars de Noguera	Noguera	489			5	1	1	
Ivorra	Segarra	322	1	2	11			
Josa i Tuixén	Alt Urgell	314						
Juncosa	Garrigues	1.131	19	15	67		1	
Juneda	Garrigues	3.315	11	13	31	1	5	
Les	Val d'Aran	709	1		2			
Linyola	Noguera	2.013	1	1	9		3	3
Lladorre	Pallars Sobirà	552		1	1			
Lladurs	Solsonès	695		1	2	3	1	1
Llardecans	Segrià	1.228	10	6	21		2	1
Llavorsí	Pallars Sobirà	730		8	2			
Lleida	Segrià	36.119	346	46	359	5	46	15
Lles de Cerdanya	Cerdanya	735			14		1	1
<i>Lles (1936)</i>					5			
<i>Músser i Arànsér (1936)</i>					9			
Llimiana	Pallars Jussà	539			15			
Llobera	Solsonès	490	4	2	2	3		
Maials	Segrià	2.200	3	5	43		4	3
Maldà	Urgell	927	4	4	15			
Massalcoreig	Segrià	882	2	3	10		1	1
Massoteres	Segarra	511	2	1				
Menàrguens	Noguera	1.328	2	4	5	1	4	4
Miralcamp	Segrià	981	6	2	42		1	1
Mollerussa	Segrià	3.319	7	6	23	3	2	1
Molsosa, la (Anoia, 1936)		302			1			
Montellà i Martinet	Cerdanya	758			1			
<i>Montellà de Cadí (1936)</i>					1			
Montferrer i Castellbò	Alt Urgell	1.448	2	1	11		1	
<i>Aravell (1936)</i>					8			
<i>Castellbò (1936)</i>			2	1				
<i>Guils (1936)</i>					3			
Montgai	Noguera	1.366	2		27			
Montoliu de Lleida	Segrià	543	3	1	1	1		

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
Montoliu de Segarra	Segarra	829	2		1			
Montornès de Segarra	Segarra	356		2	2			
Nalec	Urgell	426					1	1
Naut Aran	Val d'Aran	1.022			6		1	1
<i>Arties (1936)</i>					2			
<i>Salardú (1936)</i>					3			
<i>Tredòs (1936)</i>					1			
Navès	Solsonès	937	2	1	1	2		
Odèn	Solsonès	637	1		1		1	1
Oliana	Alt Urgell	824			4		1	
Oliola	Noguera	751	2		2	1		
<i>Claret d'Oliola</i>						1		
Olius	Solsonès	577	2	3	3			
Oluges, les	Segarra	570	1				1	1
Omellons, els	Garrigues	462	1	2	4			
Omells de na Gaia, els	Urgell	607	1	1	1		1	1
Organyà	Alt Urgell	1.059	3		23			
Os de Balaguer	Noguera	2.313	28	2	16		1	
<i>Os de Balaguer (1936)</i>			27	2				
<i>Tragó de Noguera (1936)</i>			1					
Ossó de Sió	Urgell	535	4	1	3		1	1
Palau d'Anglesola, el	Segrià	1.352	4	2	45			
Penelles	Noguera	1.089			2	1		
Peramola	Alt Urgell	661	1			1		
Pinell de Solsonès	Solsonès	739			19			
Pinós	Solsonès	873			9		1	1
Plans de Sió, els	Segarra	1.416			3			
<i>Pallargues, les (1936)</i>					3			
Poal, el	Noguera	742	2		2	1	1	1
Pobla de Cérvoles, la	Garrigues	696	8	6	19		2	2
Pobla de Segur, la	Pallars Jussà	1.939	6	7	9		2	
Pont de Bar, el	Alt Urgell	516			14	1	1	1
<i>Aristot (1936)</i>					2			
<i>Toloriu (1936)</i>					12	1		

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
Pont de Suert, el	Pallars Jussà	1.786	2	1	25			
<i>Llesp (1936)</i>					3			
<i>Malpàs (1936)</i>			1		5			
<i>Pont de Suert, el (1936)</i>					12			
<i>Viu de Llevata (1936)</i>			1	1	5			
Ponts	Noguera	1.913	4	2	27		2	1
<i>Ponts (1936)</i>			3	2	18			
<i>Tossal, el (1936)</i>			1		9			
Portella, la	Noguera	624	1		8			
Prats i Sansor	Cerdanya	141			3			
Preixana	Urgell	691	1		12			
Preixens	Noguera	915			3	1		
Prullans	Cerdanya	464			3			
Puiggròs	Garrigues	372						
Puigverd d'Agramunt	Urgell	489			15			
Puigverd de Lleida	Segrià	1.115			14			
Rialp	Pallars Sobirà	822		16			2	
<i>Rialp (1936)</i>				12				
<i>Rodés</i>				1				
<i>Surp (1936)</i>				3				
Ribera d'Ondara	Segarra	1.137	1	2	6		1	
<i>Sant Antolí i Vilanova (1936)</i>					2			
<i>Sant Pere dels Arquells (1936)</i>			1	2	4			
Ribera d'Urgellet	Alt Urgell	1.353	7	1	7		2	2
<i>Adrall</i>				1				
<i>Arfa (1936)</i>					5			
<i>Parròquia d'Hortó, la (1936)</i>			3		1			
<i>Pla de Sant Tirs, el (1936)</i>			1					
<i>Tost (1936)</i>			3		1			
Riner	Solsonès	566	3	3	7	2		
Rosselló	Segrià	1.005	2		34		3	3
Salàs de Pallars	Pallars Jussà	758	3	3	8			

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
Sanaüja	Segarra	934		1	22		3	1
Sant Esteve de la Sarga	Pallars Jussà	708						
Sant Guim de Freixenet	Segarra	1.153	8	2	25			
<i>Freixenet i Altadill (1936)</i>					25			
<i>Freixenet de Segarra</i>			8	1				
<i>Sant Guim de Freixenet</i>				1				
Sant Guim de la Plana	Segarra	376						
Sant Llorenç de Morunys	Solsonès	761	1	1	41			
Sant Martí de Riucorb	Urgell	1866	3	2	2		1	1
<i>Rocafort de Vallbona (1936)</i>					1			
<i>Sant Martí de Maldà (1936)</i>			3	2	1			
Sant Ramon (Sant Ramon del Portell, 1936)	Segarra	1.043	3	1	28			
<i>Manresana, la (1936)</i>			1	1				
<i>Sant Ramon del Portell (1936)</i>			2		28			
Sarroca de Bellera	Pallars Jussà	853			11		2	2
<i>Benés (1936)</i>					3			
<i>Sarroca de Bellera (1936)</i>					8			
Sarroca de Lleida	Segrià	903	1		6	1		
Senterada	Pallars Jussà	510	2		12		1	
Sentiu de Sió, la	Noguera	910	6		11		1	
Seròs	Segrià	3015	1	7	22	1	14	6
Seu d'Urgell, la	Alt Urgell	5.022	49	2	64		6	2
Sidamon	Segrià	466	3	2	23	1	2	2
Soleràs, el	Garrigues	870	7	4	2		2	2
Solsona	Solsonès	3.310	12	13	30	1	6	2
Soriguera	Pallars Sobirà	1.065	1		2		2	2
<i>Estac (1936)</i>			1		2			
Sort	Pallars Sobirà	2.201	3	8	53		4	1
<i>Altron (1936)</i>			2	2	7			
<i>Bastida, la</i>				1				
<i>Bernui</i>				1				

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
<i>Enviny (1936)</i>					3			
<i>Llessui (1936)</i>				1	4			
<i>Sort (1936)</i>			1	2	39			
<i>Sorre</i>				1				
Soses	Segrià	1.251	1	3	6			
Sudanell	Segrià	760		2	5			
Sunyer	Segrià	391	1					
Talarn	Pallars Jussà	523	2		4			
Talavera	Segarra	774	3		11		1	1
Tàrrega	Urgell	8458	32	8	13		7	4
<i>Claravalls (1936)</i>			3					
<i>Figuerosa, la (1936)</i>				1				
<i>Talladell, el (1936)</i>			3	2	1			
<i>Tàrrega (1936)</i>			26	5	12			
Tarrés	Garrigues	275		1	13			
Tarroja de Segarra	Segarra	403			9		1	1
Térmens	Noguera	1.598	3	2	5		1	1
Tírvia	Pallars Sobirà	288	2		1			
Tiurana	Noguera	445			34		1	
Torà	Segarra	1.632	7	7	22		1	1
<i>Llanera (1936, pertanyia al Solsonès)</i>			2		7			
<i>Torà de Riubregós (1936)</i>			5	7	15			
Torms, els	Garrigues	424	2		5		1	
Tornabous	Urgell	1.366	1	2	28	1	3	2
<i>Tarròs, el (1936)</i>						1		
<i>Tornabous (1936)</i>			1	2	28			
Torre de Cabdella, la	Pallars Jussà	1.682	1		17		2	1
<i>Mont-ros (1936)</i>					2			
<i>Pobleta de Bellveí, la (1936)</i>			1		7			
<i>Torre de Cabdella (1936)</i>					8			
Torre-serona	Segrià	331			12		1	
Torrebeses	Segrià	730	2	1	13		2	1

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
Torrefarrera	Segrià	1.006	2	1	9	2	1	1
Torrefeta i Florejacs	Segarra	1.913	2			1		
<i>Florejacs (1936)</i>			2					
<i>Sedó</i>						1		
Torregrossa	Garrigues	2.502	23	17	47		4	4
Torrelameu	Noguera	736	8	2	9			
Torres de Segre	Segrià	1.770	4	1	9	1	3	3
Tremp	Pallars Jussà	6.289	17	2	54		4	1
<i>Palau de Noguera (1936)</i>			1		10			
<i>Eroles</i>			1					
<i>Gurp (1936)</i>			1		2			
<i>Suterranya(1936)</i>					3			
<i>Tremp (1936)</i>			14	1	32			
<i>Vilamitjana (1936)</i>				1	7			
Vall de Boí, la	Pallars Jussà	1.120			6		1	1
<i>Barruera (1936)</i>					4			
<i>Durro (1936)</i>					2			
Vall de Cardós	Pallars Sobirà	780						
<i>Estaon (1936)</i>								
Vallbona de les Monges	Urgell	1.066	1	2				
Vallfogona de Balaguer	Noguera	1.005			7			
Valls d'Aguilar, les	Alt Urgell	1.300	11		1		2	1
<i>Guàrdia d'Ares, la (1936)</i>			1					
<i>Noves de Segre (1936)</i>			10					
<i>Taús (1936)</i>					1			
Valls de Valira, les	Alt Urgell	1.350		1	7	1	3	2
<i>Bescaran (1936)</i>						1		
<i>Arcavell (1936)</i>				1	4			
<i>Civís (1936)</i>					3			
Vansa i Fórnols, la	Alt Urgell	822			3	2		
Verdú	Urgell	1.735		3	2			
Vielha e Mijaran	Val d'Aran	1.919	6	2	29		1	
<i>Arròs e Vila (1936)</i>					2			

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
<i>Gausac (1936)</i>					7			
<i>Vielha (1936)</i>			6	2	19			
<i>Vilac (1936)</i>					1			
Vila-sana	Urgell	516			3	1		
Vilagrassa	Urgell	644		4	3			
Vilaller	Pallars Jussà	570	4		7		1	1
Vilamòs	Val d'Aran	184	3		8			
Vilanova de Bellpuig	Urgell	1.570	1	1	5		1	1
Vilanova de l'Aguda	Noguera	637				2		
Vilanova de la Barca	Segrià	876	1	2	1		1	1
Vilanova de Meià	Noguera	1.229	3	2	50		1	1
Vilanova de Segrià	Segrià	655	3		27		1	1
Vilosell, el	Garrigues	657	7	4	49		2	1
Vinaixa	Garrigues	1037	2		22		1	1
Altres comarques catalanes				79		109		
Fora de Catalunya			1	59		236		
Origen desconegut			32	14	136	300	4	1
TOTAL		309.205	1.232	*781	3.348	720	313	169

*Cal afegir-hi aproximadament 400 víctimes sense identificar, tal com proposen els treballs dels historiadors Josep M. Solé i Sabaté, Joan Villarroja i Mercè Barallat, que constitueixen la base del web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

Aquestes consideracions són especialment certes a les zones de frontera, on els exiliats, coneixedors sovint dels passos i amb facilitat d'adaptació a la societat de l'altre costat de la frontera, no van fugir enquadrats en grups, sinó de manera individual, utilitzant petites xarxes d'acollida. Així, mentre que els qui considerem com el gruix de l'exili eren confinats pel Govern francès en camps de concentració, on un nombre indeterminat d'exiliats reiniciava una nova vida, tan discreta fins i tot per desaparèixer de les estadístiques que avui són accessibles als historiadors.⁵⁸

58 L'abundant bibliografia existent sobre l'exili en general es veurà enriquida, en el cas català, per la tesi doctoral sobre l'exili català que la historiadora Phryné Pigenet llegirà el setembre del 2014 amb el títol "Les catalans espagnols en France. Exili et identités à l'épreuve du temps". De la mateixa autora pot consultar-se, entre altres obres, J. CANAL, A. CHARLON i P. PIGENET, *Les exils catalans en France*, París, Presses Paris Sorbonne, 2005.

Quadre núm. 4. Repressions i impacte comarcal

Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936**	Víctimes de la repressió revolucionària	Víctimes de la repressió franquista	Expedientats pel TRP	Morts als hospitals militars de Lleida (1938-1962)	Deportats a camps de concentració nazis	Morts als camps de concentració nazis
Alt Urgell	19.935	88	9	205	6	18	10
Cerdanya	3.837	0	0	34	0	1	1
Garrigues	30.865	156	132	563	12	40	24
Noguera	49.337	155	84	461	13	29	16
Pallars Jussà	23.972	57	26	200	2	21	11
Pallars Sobirà	12.783	11	78	127	1	18	6
Segarra	89.565	126	40	232	2	15	11
Segrià	29.508	495	175	996	23	122	58
Solsonès	11.874	32	28	117	11	10	6
Urgell	38.988	69	54	183	5	29	21
Val d'Aran	5.949	10	3	92	0	6	4
Gósol (Berguedà, 1936)				1			
Molsosa, la (Anoia 1936)				1			
Altres comarques catalanes			79		109		
Fora de Catalunya		1	59		236		
Sense dades		32	14	136	300	4	1
TOTAL		1.232	781*	3.348	720	313	169

* Cal afegir-hi aproximadament 400 víctimes sense identificar, tal com ja hem assenyalat en el peu del quadre núm. 3.

** Reproduïm els totals comarcals del cens que figura en el quadre "Labast de la repressió", del llibre C. MIR, F. CORRETGÉ, J. FARRÉ i J. SAGUÉS, *Repressió econòmica...*, p. 88.

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

Un cop relativitzades a l'alça les dades reflectides en aquests quadres globals cal subratllar-ne alguns punts, sobretot en el cas de la violència política, conduents a facilitar l'anàlisi. En primer lloc, allò que sembla més trivial i reiterat: la repressió, per més que calgui estudiar-la com un sistema d'actuació articulat, s'exercí poble a poble. Repressors, víctimes i delators són en gran manera persones que es coneixen entre si, que interactuen en un procés d'anada i tornada amb fortes dosis d'autojustificació quant al que feien o van fer els altres. Les dades aquí reunides permeten aprofundir en el paper, prou conegut, del recurs a la violència com a mitjà per venjar-se en el si d'una comunitat, un fenomen en aquest moment agreujat pels canvis socials que acompanyaren l'esclat de la guerra i la revolució, així com per la llarga durada i la virulència vindicativa de la repressió que desencadenà la Dictadura com a estratègia de dominació i imposició del nou règim, com així ho palesen les dades que ens proporcionen els expedients per responsabilitats polítiques, o els milers de consells de guerra que finalment poden consultar-se, en el cas de Catalunya, en l'àmbit

municipal. La proporció de causes obertes, que en un futur caldrà sistematitzar i incorporar en el web, permet calibrar encara la intensitat del control social que s'exercí sobre una població desvalguda, atemorida, amb un nombre important de víctimes colaterals de la desfeta que no es pot obviar, com així ho contempla la historiografia més recent. En conseqüència, cal remarcar un cop més que, més enllà de les dades que oferim en aquest quadre, i per tal d'aprofundir en l'estudi de les repressions de guerra i postguerra, queda encara un llarg camí per recórrer abans de poder tenir una visió global i completa d'aquest camp.

En relació amb la violència franquista, és, en efecte, la mirada "local" aquella que millor permet atendre la qüestió de la repressió múltiple, o repressió exercida sobre un mateix objectiu i des de diverses jurisdiccions, a desgrat de les dificultats d'emprendre aquest tipus d'anàlisis, que, no obstant això, en aquests moments es veuen facilitades per un accés millor als sumaris dels consells de guerra, les fonts primàries per excel·lència que durant anys han estat substituïdes per fonts secundàries de diversa índole, fins al punt que el retard de dècades a l'hora d'accedir a aquesta documentació pot ben bé entendre's com la darrera victòria del Règim.

Només a tall d'exemple, si acudim a les dades que ens ofereix un municipi com Tàrraga en relació amb l'impacte d'aquesta repressió múltiple a la qual hem anat fent referència, ens trobem que dels 8.458 veïns que tenia l'any 1936, un total de 258 persones han pogut ser documentades com a afectades per algun tipus de mesura repressiva. En la llista de víctimes hi apareixen registrades cinc persones, una d'executada sense consell de guerra, que no apareix en la llista que ens va proporcionar el Tribunal Territorial Tercer de Barcelona, i tres de mortes a les presons, dels quals només a dues se'ls formà causa. A l'agregat del Talladell hi apareixen dues víctimes afusellades, previ consell de guerra, mentre que al de la Figuerosa s'hi recull un encausat més, mort per malaltia al Seminari Vell. De les 87 persones que apareixen com a "sotmeses a un consell de guerra", només 68 coincideixen amb les dades facilitades pel Tribunal Territorial Tercer; per tant, les 190 persones restants corresponen a represaliats o exiliats, algunes de les quals estan ben referenciades, com és el cas dels dotze republicans que van passar pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques, mentre que la resta són coneguts gràcies a les cerques realitzades en l'àmbit local i reunides en l'estudi base que s'elaborà amb motiu d'una exposició sobre repressió, exili i vida quotidiana, realitzada l'any 2008, que tingué un fort impacte a la localitat.⁵⁹

Seguint amb la importància que representen els estudis d'àmbit local per aproximar-nos a l'impacte global de les polítiques repressives, el municipi garriguenc d'Arbeca ens n'ofereix un altre bon exemple a explorar. Segons la informació proporcionada pel Tribunal Militar Territorial Tercer de Barcelona, en aquest municipi, amb poc més de 3.000 habitants, hi va haver 104 veïns que van tenir consell de guerra o diligències prèvies a la incoació d'un expedient. D'aquestes persones, en van morir nou, una de les quals ho va fer a la Presó Provincial, per malaltia, mentre que la resta van ser afusellades al cementiri de Lleida. En la llista dels consells de guerra hi trobem també un dels dos veïns de la localitat presumptament traslladats al Valle de los Caídos.⁶⁰ Ambdós van morir de malaltia, i en el

59 Vegeu N. BONET, A. CARDONA i G. CORBELLA, *Tàrraga 1939-61...* La informació relativa als consells de guerra ha estat facilitada per l'Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer de Barcelona, rebuda el 6 de juny del 2013.

60 Es tracta de Domingo Sans Vila, que, segons les fonts de l'Arxiu Militar Intermedi del Bruc de Barcelona, va morir a l'Hospital Intercomarcal (actual Hospital de Santa Maria) i va ser traslladat al Valle de los Caídos. També tenim documentat l'expedient que li fou incoat pel TRP de Lleida.

web de víctimes figuren en la relació de morts de l'Hospital Intercomarcal; en conseqüència, hem de suposar que van ser enterrats a la fossa militar, on en aquells moments anaven a parar els civils morts per causes naturals. Bona part d'aquests encausats van acabar patint també un expedient per responsabilitats polítiques –20 dels 71 expedientats per aquesta jurisdicció especial–, que implicà la repressió econòmica, complementària a la militar.⁶¹ Altrament, molt poques d'aquestes persones que van passar per consell de guerra o pel TRP van acabar a l'exili o instal·lant-se en alguna altra localitat. Per tant, tenint en compte els arbecuins que van passar la frontera –al voltant de 50 persones–, es pot concloure que més de 150 famílies d'una població de 3.213 persones es van veure directament afectades per la repressió.⁶²

3.1. La violència a la rereguarda republicana

A partir de les dades que apareixen en el quadre global sobre víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista, així com en el web, s'ha confeccionat la relació següent, en la qual s'ofereix, en ordre descendent, els municipis amb un índex més elevat de repressió, quantificada en nombre de víctimes per miler d'habitants. El tall efectuat –en el tres per mil– il·lustra els casos més significatius, tot i que deixa fora algunes poblacions importants, com Tremp, Artesa de Segre, les Borges Blanques o Alcarràs, on la repressió en termes relatius no va assolir aquesta proporció.

En qualsevol cas, un recorregut per les dades relatives a aquests pobles palesa a bastament les característiques de l'impacte de la violència revolucionària desencadenada després de l'avortament del cop d'estat militar, que arribà a cobrar-se un total de 1.232 víctimes documentades, de les quals més de 400 eren religiosos, seminaristes i alguns laics d'Acció Catòlica. Els altres eren persones amb vinculació política o amb significació social o econòmica. Cal assenyalar que la majoria d'aquestes morts es van produir durant els primers mesos de la guerra, en el marc de la violència incontrolada esdevinguda en alguns llocs. Així, 956 persones van ser assassinades o executades l'any 1936, i la resta, en un degoteig que arriba fins al començament del 1939, amb punts màxims en els moments de la retirada de la primavera del 1938 i de l'hivern del 1939. Segons les dades de què disposem, la mitjana d'edat dels morts en aquestes circumstàncies és de quaranta-quatre anys. Però n'hi ha uns quaranta que són menors de vint anys, els quals, en bona part, eren seminaristes o joves falangistes.⁶³

61 A tall d'exemple es pot assenyalar que Antonio Roset Esqué va ser executat el 28 de juliol del 1939, i després de morir se li va incoar un expedient per responsabilitats polítiques, el 7 de novembre del 1939.

62 Les referències que adjuntem les hem d'agrair a Antoni Pau, coautor del llibre J. M. SANS i A. PAU, *Arbeca, història i record*, Arbeca, autoedició, 1983 (reeditat, afegint-hi Emili Junyent com coautor, l'any 2014). Aquest mateix any es presentà a la població el llibre de memòries d'exili d'Antònia MOYÀ-FREIRE, en què explica l'experiència al camp d'internament de Miellin: A. MOYÀ-FREIRE, *Vinc d'Arbeca. Una infantesa per la guerra i l'exili*, autoedició, 2014.

63 En l'esquela de l'Espluga Calba del 13 de juliol del 1939 que es reproduïx en el llibre J. RUBIÓ SOBREPÈRE, *La Guerra Civil...*, p. 23, hi apareixen 23 persones d'entre 17 i 33 anys afusellades, la majoria de les quals estaven implicades en la participació civil d'ajuda als revoltats.

Quadre núm. 5. Impacte de la repressió revolucionària per localitats

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	% ^{oo*}
Espluga Calba, l'	Garrigues	1.265	29	22,9
Cervera	Segarra	5.098	93	18,2
Juncosa	Garrigues	1.131	19	16,8
Vilamòs	Val d'Aran	184	3	16,3
Os de Balaguer	Noguera	2.313	28	12,1
Pobla de Cérvoles, la	Garrigues	696	8	11,5
Clariana de Cardener	Solsonès	361	4	11,1
Torrelameu	Noguera	736	8	10,9
Vilosell, el	Garrigues	657	7	10,7
Seu d'Urgell, la	Alt Urgell	5.022	49	9,8
Lleida	Segrià	36.119	346	9,6
Arsèguel	Alt Urgell	211	2	9,5
Torregrossa	Garrigues	2.502	23	9,2
Abella de la Conca	Pallars Jussà	568	5	8,8
Valls d'Aguilar, les	Alt Urgell	1.300	11	8,5
Castellar de la Ribera	Solsonès	365	3	8,2
Llobera	Solsonès	490	4	8,2
Llardecans	Segrià	1.228	10	8,1
Soleràs, el	Garrigues	870	7	8,0
Almenar	Segrià	2.917	23	7,9
Ossó de Sió	Urgell	535	4	7,5
Fondarella	Segrià	405	3	7,4
Vilaller	Pallars Jussà	570	4	7,0
Tírvia	Pallars Sobirà	288	2	6,9
Sant Guim de Freixenet	Segarra	1.153	8	6,9
Balaguer	Noguera	5.095	35	6,9
Sentiu de Sió, la	Noguera	910	6	6,6
Alfés	Segrià	615	4	6,5
Sidamon	Segrià	466	3	6,4
Alfarràs	Noguera	1.782	11	6,2
Miralcamp	Segrià	981	6	6,1
Almacelles	Segrià	3371	20	5,9
Cervià de les Garrigues	Garrigues	1.730	10	5,8
Montoliu de Lleida	Segrià	543	3	5,5
Corbins	Segrià	1.091	6	5,5
Riner	Solsonès	566	3	5,3
Ribera d'Urgellet	Alt Urgell	1.353	7	5,2
Fígols i Alinyà	Alt Urgell	989	5	5,1

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió revolucionària	‰*
Baronia de Rialb, la	Noguera	998	5	5,0
Anglesola	Urgell	2.000	10	5,0
Arbeca	Garrigues	3.213	16	5,0
Alguaire	Segrià	2.640	13	4,9
Torms, els	Garrigues	424	2	4,7
Vilanova de Segrià	Segrià	655	3	4,6
Castell de Mur	Pallars Jussà	673	3	4,5
Maldà	Urgell	927	4	4,3
Torà	Segarra	1.632	7	4,3
Algerri	Noguera	943	4	4,2
Cabó	Alt Urgell	487	2	4,1
Salàs de Pallars	Pallars Jussà	758	3	4,0
Senterada	Pallars Jussà	510	2	3,9
Massoteres	Segarra	511	2	3,9
Fuliola, la	Urgell	1.024	4	3,9
Talavera	Segarra	774	3	3,9
Talarn	Pallars Jussà	523	2	3,8
Tàrrega	Urgell	8.458	32	3,8
Albesa	Noguera	1.586	6	3,8
Albagés, l'	Garrigues	799	3	3,8
Solsona	Solsonès	3.310	12	3,6
Isona i Conca Dellà	Pallars Jussà	2.580	9	3,5
Coll de Nargó	Alt Urgell	1.437	5	3,5
Olius	Solsonès	577	2	3,5
Juneda	Garrigues	3.315	11	3,3
Fulleda	Garrigues	319	1	3,1
Vielha e Mijaran	Val d'Aran	1.919	6	3,1
Ivorra	Segarra	322	1	3,1
Pobla de Segur, la	Pallars Jussà	1.939	6	3,1
Alpicat	Segrià	1.669	5	3,0
Palau d'Anglesola, el	Segrià	1.352	4	3,0

* La mostra només comprèn els municipis que registren més d'un 3‰.

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

Durant les primeres setmanes, sufocat el cop militar, va haver-hi assassinats incontrolats i execucions massives d'empresonats sense formació de causa. El 8 d'agost es va constituir el Tribunal Popular de Lleida, una institució més política que judicial, que va exercir la repressió sumària fins a la intervenció de la Generalitat, a partir del 13 d'octubre, quan es va crear un nou tribunal popular sancionat per la legislació republicana, amb l'efecte im-

mediat de la pràctica eliminació de les execucions irregulars. El paper de Josep Tarradellas, conseller primer, i del líder del POUM, Andreu Nin, conseller de Justícia, va ser decisiu.⁶⁴

Entre les manifestacions de violència incontrolada de la primera època cal destacar les saques –anys més tard, practicades també pels franquistes– consistents en l'elecció arbitrària de presos destinats a l'execució immediata. El 25 de juliol del 1936, prop del Camp Escolar, 25 caps i oficials militars, considerats colpistes, van ser executats sense formació de causa, mentre que 14 estudiants claretians i un religiós procedents de Cervera foren afusellats al cementiri de Lleida. El 5 d'agost del 1936, 21 persones, entre les quals el bisbe Salvi Huix, i polítics sollevats, com Josep Abizanda i Josep Baró Bonet, de la CEDA, o el falangista Ramon Arqués, i el 20 d'agost del 1936, més de 70 capellans i religiosos i un quants civils, entre els quals Miquel Baró Bonet, van morir també al cementiri sense que actués el Tribunal Popular, que ja s'havia constituït. El 24 i 25 agost del 1936, durant l'estada a Lleida de la columna anarquista Los Aguiluchos, 21 persones, entre les quals el falangista Lluís Abizanda Puntas, van ser executades al Camp de Mart.

Un segon màxim en l'evolució de les execucions es va enregistrar la primavera del 1938, amb efectes virulents en molts pobles de la riba esquerra del riu Segre, coincidint amb l'ocupació de Lleida per les tropes rebels. La quantitat de víctimes d'aquesta repressió va ser major a les comarques de Lleida que a les altres comarques de Catalunya. Així, aparegueren brots de violència incontrolada en diversos indrets, com fou el cas de les morts esdevingudes als fondos de la població d'Almenar, el 31 de març del 1938, coincidint amb la retirada de les forces republicanes de la població, o les que es van produir en diversos municipis a partir del 3 d'abril –Mollerussa, Montgai, Bell-lloc o Juneda– o les de la partida de Margalef, a Torregrossa, el maig del 1938, la memòria de les quals roman present al territori, com tindrem ocasió de comentar en l'apartat dedicat a la simbologia.

D'altra banda, i com a represàlia per la caiguda de Lleida a mans franquistes, un grup de vint reclusos del vaixell-presó *Villa de Madrid*, ancorat al port de Barcelona, van ser assassinats pel SIM a les costes del Garraf, sense fer-ne cap selecció prèvia, ja que el nom de les víctimes apareix, en la documentació consultada, per ordre alfabètic.⁶⁵

Un tercer episodi de morts incontrolades es va produir també durant la retirada republicana l'hivern del 1938-1939, entre les quals destaquen les cinc que hi hagué a Artesa de Segre el 28 de desembre del 1938 o les més de setanta víctimes esdevingudes entre el març i l'abril del 1939. D'aquestes, gairebé una trentena corresponen a municipis de l'Alt Urgell, entre els quals Noves de Segre, on l'1 de febrer del 1939 es van assassinar nou persones a la zona de Prada de la Borda amb edats que anaven dels vuitanta-quatre anys als catorze.

64 Una explicació molt acurada d'aquests moments i del que va significar l'actuació d'aquestes institucions revolucionàries ens l'ofereix J. BARRULL, *Violència popular i justícia revolucionària. El Tribunal Popular de Lleida 1936-1937*, Lleida, Pagès Editors, 1995; també Joan Sagués, que a més, les insereix en el context general de la guerra i la revolució: J. SAGUÉS, *Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil espanyola*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

65 D'aquests fets se'n fa ressò l'obra J. M. SOLÉ SABATÉ i J. VILLARROYA FONT, *La repressió a la reraguarda...* Així mateix ho ha pogut documentar l'historiador Robert Duró, a qui agraïm la informació, a partir d'una llista trobada als arxius del Comitè Internacional de la Creu Roja (ACICR), CESC-18101, "Liste incomplète des prisonniers exécutés par le Service d'Investigation Militaire (SIM) lors de la prise de Lérida". Al mateix autor li devem un estudi pioner sobre l'estructura i el funcionament dels serveis correccionals de la Generalitat Republicana: R. DURÓ, *Guerra i exili d'un funcionari de presons. El preventori judicial de Lleida-Solsona, 1937-1939*, Lleida, Pagès Editors, 2012.

Als tres episodis de repressió revolucionària esmentats cal afegir-hi els efectes dels enfrontaments entre les forces d'esquerra i les repressions subsegüents, com la que hi hagué arran dels fets de maig del 1937, o el cas de personatges com Máximo Cid, de Tremp, assassinat pels seus coreligionaris al desembre del 1936, acusat de pederàstia i d'haver violat un nen refugiat,⁶⁶ cosa que fa que entre les víctimes a la rereguarda republicana del web de víctimes a què hem anat fent referència hi figurin també alguns noms de gent vinculada a partits d'esquerra, amb el benentès que entre elles hi ha aquells membres dels comitès locals posats davant del Tribunal Popular de Lleida i condemnats a mort en resposta als excessos comesos.

Foto 5. Mausoleu alçat a la fossa comuna on foren enterrades les víctimes de la violència revolucionària i monòlit als Caiguts, ambdós monuments construïts en acabar la Guerra Civil. Fotografia: Xavier Goñi, UdL.

En qualsevol cas, el recompte provincial de 1.232 víctimes que hem anat utilitzant com a còmput total tot just s'ha vist modificat d'ençà que els historiadors Josep M. Solé i Sabaté i Joan Villarroja el publicaren, a mitjan anys vuitanta, de manera que constitueix la referència quantitativa d'aquest treball, amb tot just alguna complementació puntual, extreta, com hem assenyalat, d'algunes recerques locals. Ha estat a partir d'aquí que s'ha establert la relació de noms que des de la tardor del 2010 són rememorats al mausoleu alçat a la fossa del cementiri de Lleida on van ser sepultades més de 550 víctimes religioses i civils considerades afins al franquisme. Algunes hi figuren perquè, tot i ser mortes lluny de la ciutat, posteriorment foren exhumades o, si més no, els seus familiars les registraren al registre civil de la capital, font que va servir de base primària per establir el recompte canònic de referència. En el registre hi foren inscrits lleidatans nats o residents a la ciutat, molts dels afusellats procedents dels pobles, i sobretot religiosos, d'alguns dels quals es desconeix el lloc on va morir, així com un nombre important de persones de les quals no s'indica la procedència,

⁶⁶ F. PRATS ARMENGOL, *La ciutat de Tremp...*, p. 267.

sense oblidar aquelles que foren exhumades en acabar la guerra i enterrades al mausoleu del cementiri, al mateix temps que se'n registrava la mort a registre de la capital. En qual-sevol cas, la casuística resulta molt variada i difícil d'esbrinar sense una recerca bàsica de casos específics. Pot passar, per exemple, que una persona hagi mort en un altre municipi i que aparegui també registrada a la capital. Tot plegat contribueix d'alguna manera a fer que els registres de Lleida ciutat concentrin un nombre tan elevat de víctimes. Així mateix, no es pot descartar que entre les víctimes que honorava el franquisme com a pròpies també hi figuressin, sens dubte de manera totalment inadvertida, individus d'esquerres, morts al front o en el context dels enfrontaments registrats a la rereguarda, i tots ells sepultats a la mateixa fossa comuna, car és la que en aquells moments estava oberta. Atenent, doncs, a les dades disponibles, s'ha pogut establir que al gran fossar del cementiri, corresponent a les víctimes de la repressió revolucionària, hi havia morts procedents de pobles d'arreu de les comarques de Lleida, ja fos perquè se'ls conduí a Lleida per ser jutjats pel Tribunal Popular i condemnats a mort, o bé se'ls hi inhumà en acabar la guerra, o simplement perquè se'ls registrà a la capital, tot i desconèixer exactament l'indret on foren assassinats.

Quadre núm. 6. Víctimes de la fossa de la repressió revolucionària del cementiri de Lleida

Àger	2	Castellserà	1	Rosselló	1
Alamús, els	1	Cervera	16	Sant Martí de Maldà	2
Albagés, l'	1	Corbins	6	Sarroca de Lleida	1
Alcarràs	2	Espluga Calba, l'	25	Seròs	1
Alfarràs	4	Estadella	1	Soleràs, el	2
Alfés	2	Fulleda	1	Soses	1
Alguaire	1	Granadella, la	3	Sunyer	1
Almacelles	10	Juncosa de les Garrigues	14	Térmens	1
Almenar	12	Juneda	4	Torms, els	1
Arbeca	2	Llardecans	9	Torrebeßes	1
Artesa de Lleida	2	Lleida	328	Torrefarrera	1
Artesa de Segre	1	Maials	1	Torregrossa	12
Balaguer	1	Maldà	3	Torrelameu	7
Barbens	1	Menàrguens	2	Torres de Segre	2
Bellmunt d'Urgell	1	Miralcamp	4	Vielha	3
Bellpuig d'Urgell	2	Mollerussa	1	Vilaller	1
Bellví	3	Montoliu de Lleida	2	Vilanova de Bellpuig	1
Benavent de Segrià	2	Omellons, els	1	Vilanova de la Barca	1
Bovera	1	Palau d'Anglesola, el	2	Vinaixa	2
Castelldans	2	Pobla de Cérvoles, la	1	Desconegut	20
TOTAL FOSSA				550	

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

3.1.1. Víctimes religioses i processos de beatificació

Les beatificacions i canonitzacions com a actes de record i homenatge a les víctimes de la revolució tenen el seu inici als anys quaranta. Aquests processos van afectar no només capellans i religiosos, sinó també laics, a vegades sense que restés clar que van ser assassinats per motius confessionals, com ho exemplifiquen els processos oberts als polítics lleidatans Joan Rovira Roure, exalcalde de la ciutat vinculat als sectors més conservadors de la Lliga; el tradicionalista Lluís Besa, o el doctor Marià Mullerat d'Arbeca, metge i fundador del diari *L'Escut*.⁶⁷

Els expedients de beatificacions, tot i que es van iniciar des dels bisbats durant els primers anys de la postguerra, van trobar-se bloquejats en la seva fase vaticana –potser marcant distància amb el franquisme– durant els pontificats de Pius XII, Joan XXIII i Pau VI, i foren reoberts en temps de Joan Pau II, quan es va arribar a doblar en nombre la quantitat de sants i beats existents.⁶⁸

El primer procés de beatificació al qual hem de fer referència, impulsat pel bisbat d'Urgell, és el de Jaume Hilari, germà de La Salle i membre de la congregació de les Escoles Cristianes. Era originari d'Enviny. Després de ser detingut a Mollerussa i passar per la presó de Lleida, fou tancat a un vaixell-presó a Tarragona, localitat on fou afusellat l'any 1937. Segons la llegenda, l'escamot d'execució va abandonar les armes i va fugir a corre-cuita després de descarregar dos cops successius sense que Hilari caigués a terra. Va ser beatificat a Roma el 1990 i canonitzat el 21 de novembre del 1999.

Un altre procés de beatificació va afectar tres claretians originaris de la província de Lleida, d'un grup de 51 del seminari claretia de Barbastre. Aquest procés fou endegat el 1947 i clos a Roma el 25 d'octubre del 1992.

Cinc anys després, va tenir lloc la beatificació de Ceferino Jiménez Malla, d'ètnia gitana i conegut com el Pelé. Nascut a Benavent de Segrià, va ser afusellat a Barbastre el 1936 per intentar impedir, segons que consta en la seva biografia, l'assassinat d'un sacerdot. Actualment encara està en tràmit el procés per canonitzar-lo.

Un procés de beatificació que mereix atenció és el de Francesc Castelló, el qual s'inicià durant els anys cinquanta. Castelló era tot un referent de la Federació de Joves Cristians de Catalunya durant els anys trenta. L'1 de juliol del 1936 ingressà a l'exèrcit com a soldat de complement, i després de la sufocació de l'aixecament militar fou detingut per les forces revolucionàries el 21 de juliol i empresonat a Lleida. Després de ser jutjat per un tribunal popular, va ser afusellat al cementiri de Lleida el 29 de setembre d'aquell mateix any.

El procés de beatificació de Castelló, que s'inicià a mitjan segle xx, fou aturat pel bisbe Aurelio del Pino, ja que no era prou clar el seu compromís amb la idea d'Espanya que propugnava el Règim, atès que sembla que fou moderadament catalanista. Represos els trà-

67 En el monogràfic de l'historiador J. RUBIÓ SOBREPÈRE, *La Guerra Civil...*, entre biografies que aporta, hi ha la de Marià Mullerat Soldevila, metge, de trenta-nou anys, natural de Santa Coloma de Queralt, casat amb una arbecuina, arrenglerat amb el carlisme, alcalde durant la dictadura de Primo de Rivera. El 13 d'agost del 1936 va ser afusellat a la carretera d'Arbeca a les Borges Blanques.

68 Una aproximació a la història de les beatificacions relacionades amb el bisbat de Lleida pot trobar-se a J. CURCÓ, "Els màrtirs de Lleida del segle xx", dins M. LLADONOSA (coord.), *Arrels cristianes: presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida*, Lleida, Bisbat de Lleida / Pagès Editors, 2007, p. 801-816. Dins de la mateixa història de l'església pot veure's J. BARRULL, "L'Església de Lleida durant el primer franquisme (1938-1962)", dins M. LLADONOSA (coord.), *Arrels cristianes...*, p. 153-176, i també R. SOL I C. TORRES, *L'Acció Catòlica del Bisbat de Lleida. Període 1928-1968*, Lleida, Junta Diocesana d'Acció Catòlica, 1997.

Foto 6. Làpida en memòria de Francesc Castelló al mausoleu franquista del cementiri de Lleida, col·locada després de la seva beatificació, l'any 2001. Fotografia: Xavier Goñi, UdL.

monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès, un franciscà, un salesià, dos carmelites i un germà de La Salle, a més de dotze religiosos del bisbat de Solsona, carmelites de la comunitat de Tàrraga, afusellats al clot dels Àubins.

El darrer procés de beatificació va finalitzar en una cerimònia el 13 d'octubre del 2013 a Tarragona, en la qual es va celebrar la beatificació d'un total de 522 víctimes de la revolució de diferents llocs d'Espanya. Aquest procés va anar acompanyat d'una important polèmica al voltant de l'actitud de l'Església catòlica durant el franquisme i per la coordinació per part d'organitzacions obertament franquistes d'autocars des de diferents indrets de l'Estat espanyol, molts dels quals amb escala als actes en favor de la unitat d'Espanya que van tenir lloc el dia abans a Barcelona.

En aquest acte es van beatificar 98 persones vinculades al bisbat de Lleida, moltes de les quals, però, tot just havien passat breus períodes en aquest territori. Entre elles cal ressaltar Salvi Huix Miralpeix, que en fou bisbe. Altres víctimes beatificades eren dos sacerdots de Montsó, quatre carmelites, 68 maristes i 19 mercedaris (bisbat de Lleida). El bisbat d'Ur-

mits l'any 1987, arribà la documentació a Roma el 1992. Aquest procés, endegat en part per l'empenta i el capital que hi van posar les seves germanes, no quedà clos amb la seva beatificació, l'any 2001, sinó que segueix tenint una campanya de suport i difusió de la seva imatge, adreçada a la seva canonització. En el web www.beatofranciscocastello.com figuren donatius econòmics per un valor superior als 7.500 € recollits entre els anys 2008 i 2012. L'impuls de la seva figura també té el suport de diversos llibres biogràfics, entre els quals cal destacar el que va realitzar Díaz Carbonell l'any 2001, en què s'explica el procés que va culminar amb la beatificació.⁶⁹

Cronològicament, el següent procés de beatificació del bisbat d'Urgell fou el que culminà a Roma el 29 d'octubre del 2005, amb la beatificació de set capellans morts la matinada del 13 d'agost del 1936 a Salàs de Pallars, la majoria destinats a la Pobla de Segur.

El 28 d'octubre del 2007, van ser beatificats vuit religiosos del bisbat de Lleida: tres maristes, les restes mortals de dos dels quals reposen a l'ossera del mo-

69 R. M. DÍAZ I CARBONELL, *Francesc de P. Castelló i Aleu, servent de Déu fins a la mort*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 69.

gell també va reclamar com a pròpies deu persones de les que s'hi beatificaren, dues de les quals també són presents en les llistes de màrtirs de la diòcesi de Lleida (un carmelita i un marista).⁷⁰

Finalment, entre els processos de beatificació en curs, citem una causa en favor de dos laics de la localitat de Sena, pare i fill, que, tot i que actualment forma part del bisbat de Barbastre-Montsó, l'any 1936 corresponia al de Lleida. Una segona causa pretén beatificar 138 sacerdots, un seminarista i 30 laics, bona part dels quals amb una clara vinculació política. Segons la base de dades publicada, tenim constància de 23 capellans amb vinculació política morts durant aquells anys, 22 dels quals s'han inclòs en aquest procés. A més, dos capellans més d'aquesta llista eren redactors de la publicació carlista *Terra Ferma*; un, de la integrista *Diario de Lérida*, i un quart, de la també conservadora *El Correo Catalán*. Aquesta relació també es fa evident en el cas del seminarista mort vinculat a la Falange, i de manera més destacada amb els 30 laics, ja que en coneixem la vinculació política de 16, entre els quals cal destacar Joan Rovira Roure, que fou alcalde de Lleida, vinculat als sectors més conservadors de la Lliga Catalana; Miquel Figuera, que fou alcalde d'Alfarràs; Ramon Miquel, regidor de Castellans, i 10 tradicionalistes més, entre els quals hi ha el lleidatà Lluís Besa, un de la Falange, un d'Acció Ciutadana i un de la CEDA. Els noms d'aquestes 169 persones són presents en una gran làpida en una de les capelles laterals de la Catedral de Lleida.

Foto 7. Composició d'elements de memòria a la Catedral de Lleida en record dels "màrtirs de Lleida". Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

70 Una biografia sobre el bisbe Salvi Huix es troba en l'obra N. TIBAU DURAN, *Apuntes biográficos de Mons. Salvi Huix Miralpeix. Obispo mártir de Lleida*, Lleida, Bisbat de Lleida, 2013 [1948].

3.2. La repressió franquista

Onze mesos després de l'inici de l'ocupació de Catalunya, les tropes franquistes desfilaven per la Diagonal de Barcelona. Al cap de poques setmanes, la guerra es donà oficialment per acabada, no així la violència política, producte d'una estratègia repressiva premeditada i sistemàtica, amb la participació d'agents militars, policials i judicials, a banda de la repressió en calent que es practicà en els primers moments de la penetració en territori republicà. La repressió incontrolada per ambdós bàndols consta d'episodis de violència no necessàriament interconnectats o programats. Respon a accions d'escamots, de tropes d'assalt, o de psicòpates revestits d'autoritat. S'utilitzen en operacions de revenja, de venjança o com a procediment d'imposició immediata.

En contraposició, la violència política de postguerra fou des del primer moment el producte de l'acció institucional del franquisme. L'objectiu era la submissió a través del terror, i els instruments, la vigilància, la sospita, la delació i els actes de depuració, que anaren des de l'afusellament sumari fins a la humiliació pública i l'exclusió social. La repressió, a més d'adoptar totes les formes possibles, va comprendre àmbits molt diversos: polític, social, cultural i fins i tot moral, de tal manera que la Guerra Civil, lluny de suposar la fi de l'exercici de la violència, va significar l'inici d'un llarg període de terror, que només en el cas de la violència cruenta s'acabà amb el final de la Segona Guerra Mundial.

A les execucions cal afegir-hi la repressió patida per milers de reclusos polítics, que van sobreviure en les condicions més precàries, i la d'un nombre molt més elevat de processats per tota mena de tribunals especials que actuaven discrecionalment davant la inexistència d'unitat jurisdiccional, amb el suport de poders locals enquadrats en la Falange, l'Església, les forces d'ordre, consistoris o fins i tot ciutadans comuns, àvids de revenja o de promoció personal.

La pretensió de legalitat es troba en la base de la multiplicació de jurisdiccions especials, fet que explica el copios volum de lleis, reglaments i normes, que tractaven de donar a la violència política una aparença procedimental. En efecte, la declaració de l'estat de guerra a tot el territori nacional, un cop constituïda la Junta de Defensa Nacional de Burgos, el 1936, anà acompanyada de la declaració que deixava sotmesos a consell de guerra sumaríssim tots els delictes considerats atemptatoris contra l'ordre públic i la seguretat de l'Estat. Però aquests poders excepcionals s'anaren potenciant amb el conjunt de lleis especials i extraordinàries, com la Llei de Responsabilitats Polítiques, del 9 de febrer del 1939, pensada fonamentalment per imposar sancions econòmiques complementàries a les penes dictades pels tribunals militars. Aquesta era la manera que va trobar el Règim per estendre l'escarment pretès a tot l'àmbit familiar. A la província de Lleida s'incoaren prop de quatre mil expedients, que incidiren gairebé sobre el dos per cent de la població. Els seus efectes es potenciaren amb la Llei de Repressió de la Maçoneria i el Comunisme, del març del 1940, i amb la Llei de Seguretat de l'Estat, del març del 1941, que seria derogada el 1947, o amb els processos de depuració de funcionaris o la creació el 1943 del servei de llibertat vigilada. Aquesta justícia de primera hora, auxiliar de la jurisdicció militar, es perllongà fins al 1963, any de la creació del Tribunal d'Ordre Públic (TOP).

Tampoc la vida privada no va restar lliure de control. Les lleis sobre divorci, avortament, estupre, rapte, abandonó de família, adulteri, infanticidi o abandonament de menors, promulgades entre el 1939 i el 1942, a banda d'oferir una radiografia de l'estat d'extrema

necessitat en què van romandre amplis sectors de les classes populars, ens informen de les conseqüències sobre la moralitat i la sexualitat, particularment virulentes en el cas de les dones.

Finalment, per als més febles, la supervivència va ser l'única aspiració.⁷¹ El marc d'escassetat i racionament de la postguerra i la persecució dels estraperlistes de petita escala i dels delinqüents menors contrasten amb el mercat negre a l'engròs com a pràctica lucratiua, que permeté l'emergència d'una nova aristocràcia econòmica, alimentada per fortunes ràpidament construïdes gràcies a la corrupció consentida i a la conxorxa com a forma de relació habitual entre els prohoms de la nova administració. Els governadors civils –autèntics virreis del franquisme– tingueren un rol específic davant d'una xarxa d'alcaldes, cadascun dels quals exercia un poder califal sobre les més mínimes expressions de la vida quotidiana.⁷²

Fet i fet, el marc de coacció legal que es creà s'encaminà cap a la desmobilització i desmoralització definitiva de l'enemic a través de l'efecte sumatori de la violència, la penúria i la por. La por com a forma encoberta de repressió no ha estat quantificada, però se'n poden obtenir algunes pistes a partir de la lectura de claudicacions exculpatòries o d'humiliants adhesions al sistema, dels informes del col·laboradors forçats o dels relats encara vius sobre tractes vexatoris, especialment a les dones dels represaliats.

No és el nostre objectiu aprofundir en aquests aspectes de la repressió, que hem anomenat “no comptables” en altres ocasions, car fer-ho depassaria molt els límits d'aquest treball, però sí que volem insistir en la seva importància, al mateix temps que es va avançant en el conreu d'una història local renovada i ben inserida en el marc de la història general. Es posa més de manifest que els efectes repressius foren especialment dramàtics en el món de la pagesia catalana, que se'ns mostra un cop més sotmesa a l'autoritat de poders locals, derivats d'un antic caciquisme polític i social que l'experiència republicana no va arribar a erosionar. A la Catalunya de postguerra, l'existència de conflictes socials llargament covats i no resolts s'entrellaça singularment amb la persecució endegada contra els moviments socials i polítics catalanistes i d'esquerra, que tanta força havien adquirit al llarg del primer terç del segle xx, la qual cosa va marcar el començament d'un llarg període en què la contestació social i política fou neutralitzada, en un quadre d'impotència i desarmament moral, expressat, primer, a través d'accions vindicatives i, després, amb l'oblit permanent.

3.2.1. Els afusellats republicans

A partir de les dades que apareixen en el quadre global que figura en l'inici d'aquest capítol sobre víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista, i tal com hem fet en el cas de la violència revolucionària, presentem la relació de víctimes per municipis en ordre

71 Aquest és el fil conductor del llibre C. MIR, *Vivir es...*, en el qual s'analitzen les polítiques repressives del franquisme des de l'òptica de la justícia militar especial i ordinària.

72 Col·laboradors d'aquest treball que presentem s'han introduït en aquests aspectes, com es reflecteix en les publicacions següents: C. MIR, C. AGUSTÍ i J. GELONCH (ed.), *Pobreza, marginación, delincuencia y políticas sociales bajo el franquismo*, Lleida, Edicions de la UdL, 2005; C. AGUSTÍ, “Marginación, coerción y consentimiento en la inmediata posguerra. Una mirada a través de la jurisdicción de menores”, dins Ó. RODRÍGUEZ BARREIRA (ed.), *El franquismo desde los márgenes. Campesinos, mujeres, delatores, menores...*, Lleida, Edicions de la UdL, 2013, p. 187-203, o J. GELONCH, *El poder franquista a Lleida*, Lleida, Edicions de la UdL, 2012 i *Falange i poder. Lleida durant la dictadura franquista*, tesi doctoral, Universitat de Lleida, 2010.

descendent, amb un índex més elevat de repressió, quantificada en nombre víctimes per miler d'habitants. El tall efectuat –en els tres per mil– n'illustra els casos més significatius, tot i que en deixa fora poblacions importants, començant per la mateixa capital provincial, ja que l'índex de repressió que presenta baixa fins a l'1,3 per mil.

Quadre núm. 7. Impacte de la repressió franquista per localitats

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió franquista	‰*
Guingueta d'Àneu, la	Pallars Sobirà	1.063	24	22,6
Rialp	Pallars Sobirà	822	16	19,5
Alt Àneu	Pallars Sobirà	1.083	15	13,9
Albagés, l'	Garrigues	799	11	13,8
Juncosa	Garrigues	1.131	15	13,3
Alfarràs	Noguera	1.782	21	11,8
Clariana de Cardener	Solsonès	361	4	11,1
Llavorsí	Pallars Sobirà	730	8	11,0
Ciutadilla	Urgell	647	6	9,3
Espluga Calba, l'	Garrigues	1.265	11	8,7
Pobla de Cérvoles, la	Garrigues	696	6	8,6
Avellanès i Santa Linya, les	Noguera	1.201	10	8,3
Almacelles	Segrià	3.371	28	8,3
Granyena de Segarra	Segarra	505	4	7,9
Torregrossa	Garrigues	2.502	17	6,8
Bovera	Garrigues	773	5	6,5
Cervià de les Garrigues	Garrigues	1.730	11	6,4
Ivorra	Segarra	322	2	6,2
Vilagrassa	Urgell	644	4	6,2
Vilosell, el	Garrigues	657	4	6,1
Alguaire	Segrià	2.640	15	5,7
Albesa	Noguera	1.586	9	5,7
Montornès de Segarra	Segarra	356	2	5,6
Riner	Solsonès	566	3	5,3
Olius	Solsonès	577	3	5,2
Llardecans	Segrià	1.228	6	4,9
Cogul, el	Garrigues	432	2	4,6
Soleràs, el	Garrigues	870	4	4,6
Castell de Mur	Pallars Jussà	673	3	4,5
Omellons, els	Garrigues	462	2	4,3
Maldà	Urgell	927	4	4,3
Sidamon	Segrià	466	2	4,3
Torà	Segarra	1.632	7	4,3
Alpicat	Segrià	1.669	7	4,2

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Víctimes de la repressió franquista	‰*
Alcarràs	Segrià	3.170	13	4,1
Llobera	Solsonès	490	2	4,1
Granyena de les Garrigues	Garrigues	499	2	4,0
Salàs de Pallars	Pallars Jussà	758	3	4,0
Solsona	Solsonès	3.310	13	3,9
Juneda	Garrigues	3.315	13	3,9
Floresta, la	Garrigues	516	2	3,9
Tàrrés	Garrigues	275	1	3,6
Sort	Pallars Sobirà	2.201	8	3,6
Lladorre	Pallars Sobirà	552	2	3,6
Pobla de Segur, la	Pallars Jussà	1.939	7	3,6
Anglesola	Urgell	2.000	7	3,5
Massalcoreig	Segrià	882	3	3,4
Cervera	Segarra	5.098	17	3,3
Esterri d'Àneu	Pallars Sobirà	611	2	3,3
Algerri	Noguera	943	3	3,2
Isona i Conca Dellà	Pallars Jussà	2.580	8	3,1
Menàrguens	Noguera	1.328	4	3,0

* La mostra només comprèn els municipis que registren més d'un 3‰

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

En la informació reunida en relació amb la repressió franquista a les comarques de Lleida, que apareix en els diversos quadres de resultats adjunts, es fa evident que l'actuació militar produí moltes més morts de les que s'han documentat, la quantificació de les quals no és una tasca fàcil. Els autors que han estudiat la transcendència d'aquesta repressió la situen en uns centenars de persones desaparegudes i sense identificar, produïdes al llarg de la línia de front. Aquesta xifra aproximada s'ha de sumar, necessàriament, a les 781 víctimes documentades i relacionades en el web, al qual ens anem referint al llarg del treball. Tanmateix, s'ha d'insistir un cop més que estudis recents, desenvolupats des de l'àmbit local, permeten revisar aquestes dades, que es podran completar quan sigui possible establir de manera definitiva l'impacte de la justícia sumaríssima en cada localitat del país, cosa que, com ja hem assenyalat, comença a ser ja possible a partir de l'accés als consells de guerra convenientment indexats, tant pel que fa als sumaris incoats com a les diligències prèvies iniciades. El cert és que cada vegada que s'ha fet un estudi monogràfic sobre alguna localitat, se n'han hagut de corregir les dades prèvies a l'alça, ja que es van detectant desaparicions o morts a les presons i als hospitals, imputables a la repressió, de les quals els sumaris militars no donen notícia. Un treball minuciós sobre les violències polítiques de guerra i postguerra a la comarca de les Garrigues i un altre sobre la localitat d'Almenar en són bons exemples.⁷³

73 J. RUBIÓ SOBREPERE, *La Guerra Civil...*, L. BALLARÍN, *Guerra i franquisme...*

Els efectes de la violenta repressió de primera hora desencadenada pel general Sagardía sobre els habitants dels pobles pallaresos ocupats resten ben palesos en el quadre en què es recull l'impacte de la repressió franquista per habitants.

Si ens atenem al conjunt global de víctimes degudes a la repressió franquista de guerra i postguerra a les terres de Lleida, produïdes a partir de la primavera del 1938 i fins a l'any 1945, coincidint amb l'acabament de la Segona Guerra Mundial i amb les execucions massives, les dades obtingudes mostren una clara concentració de les execucions en els tres primers anys immediatament posteriors a la fi de la guerra, mentre que només hi apareixen cinc persones mortes per garrot vil entre el 1953 i el 1956.

Quadre núm. 8. Víctimes de la repressió franquista

Anys	Víctimes
1938	204
1939	235
1940	235
1941	35
1942	30
1943	25
1944	10
1945	1
1947	1
1950	1
1953	2
1956	2

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

Aquestes dades, com s'explica en la presentació del web de víctimes, s'han assolit creuant les llistes originàries de noms que apareixen en els llibres de Josep M. Solé i Sabaté i Mercè Barallat amb altres dades parcials recollides en diverses fonts bibliogràfiques i arxivístiques. Cal destacar que Mercè Barallat va acudir al registre civil, però també va utilitzar les fonts de la Presó Provincial, la qual cosa li va permetre incorporar-hi els camps de concentració o hospitals, de manera que completava una mica més la relació de víctimes conegudes. Per la nostra part, hi hem afegit les dades procedents d'una llista parcial de víctimes enterrades al cementiri de la capital des de l'any 1938, localitzada a l'Arxiu Municipal de Lleida, que, en certa manera, supleix l'absència d'un llibre de registre del cementiri anterior al març del 1940. Tal com fan els autors citats, no s'hi comptabilitzen els afusellaments durant els nou mesos de front, les víctimes dels quals presumiblement foren enterrades als cementiris de les localitats veïnes de Lleida –Alpicat, Almacelles, Alguaire, Alfarràs, Almenar, la partida de Rimat o la partida d'Alcort (Binèfar)–, ja que el de la capital es trobava en zona republicana. Tampoc no hi figuren els presos morts que no foren registrats, segons que remarquen els mateixos autors, com a víctimes de la repressió.

L'aproximació sociològica d'aquests centenars de víctimes que podem oferir, atesa la informació reunida fins avui, permet constatar que la majoria era gent senzilla, que s'havia situat majoritàriament al cantó del canvi republicà, ocupant càrrecs municipals, o que

confà, un cop fracassat el cop d'estat, en les possibilitats d'un canvi social. Si ens fixem en la seva militància, les dades parcials reunides –que tot just arriben al 30% dels represaliats– ens mostren que, segons l'atribució de fonts franquistes, com la Causa General o els consells de guerra, ERC ocupava la primera posició, seguida del POUM, la CNT i el PSUC.

Sigui com sigui, aquestes dades donen una idea aproximada –sempre per defecte– dels costos de la repressió a través dels afusellaments incontrolats i de la justícia sumària. La relació de noms, a excepció d'uns centenars de víctimes que mai no han estat localitzades, apareix en el web amb la precisió que ha estat possible. El tractament correcte de la memòria històrica com a eina pedagògica exigeix que es mostri que cada víctima deixi de ser un registre estadístic i sigui honorada amb el seu nom.⁷⁴

En efecte, gravar inscripcions és una manera de pal·liar, en el cas de les comarques de Lleida, l'absència de registres d'entrada al cementiri de tots aquells qui, a partir de l'hivern del 1939, anaren a parar a la fossa comuna de les víctimes de la repressió franquista. La desaparició d'aquesta documentació, il·localitzable fins ara, no ha impedit que els seus noms hagin estat reunits a través d'altres mitjans. Finalment, des de l'octubre del 2010 el mur de pedra situat al cantó d'aquesta fossa dona fe que, efectivament, allí hi reposen centenars d'afusellats pel franquisme.

3.2.2. Enterrats lluny de casa

Entre la presó i el cementiri, la ciutat de Lleida complí les funcions més truculentes d'una capital administrativa. Només l'any 1939 s'hi registraren, a la presó de Lleida, més de 7.000 presoners procedents de totes les comarques lleidatanes. D'aquí en sortiren les 547 persones enterrades a la fossa de les víctimes republicanes, on hi ha veïns de tot el territori lleidatà, en major proporció que a l'ossari de les víctimes de la repressió revolucionària, sense oblidar un grup rellevant procedent de les comarques tarragonines veïnes. El quadre adjunt ens ofereix una aproximació a aquest fet:

Quadre núm. 9. Víctimes de la repressió franquista a la fossa del cementiri de Lleida

Adrall	1	Conca, la	1	Pobla de Cérvoles, la	6
Abella de la Conca	1	Corbera d'Ebre	1	Pobla de Massaluça, la	1
Agramunt	2	Cornudella	1	Pobla de Segur, la	7
Aitona	3	Cubells	2	Poleñino	1
Albagés, l'	11	Daimiel	1	Ponts	2
Albatàrrec	2	Don Benito	2	Prat de Comte	4
Albesa	4	Espluga Calba, l'	11	Prenyanosa, la	1
Albi, l'	2	Esterrí d'Àneu	1	Puigcerdà	2
Alcandre	1	Farrera de Pallars	1	Reus	1
Alcanó	1	Fatarella, la	1	Riner	1
Alcarràs	10	Figuerola d'Orcau	1	Rodés	1
Alfarràs	5	Figuerosa, la	1	Roquetes	2

⁷⁴ Hem optat per respectar la citació que apareix en el llibre de B. GUTTERMAN i A. SHALEV (ed.), *Para que lo sepan las generaciones venideras. La recordación del Holocausto en Yad Vashem*, Jerusalem, 2008, p. 277.

Algoyàin	1	Flix	4	Sabadell	1
Alguaire	9	Floresta, la	2	Saidí	2
Alió	1	Fraga	2	Salàs de Pallars	3
Almacelles	9	Freixenet de Segarra	1	Saldes	1
Almatret	2	Fuliola, la	1	Sanaüja	1
Almenar	3	Gandesa	11	Sant Esteve de Gualbes	1
Almeria	1	Girona	2	Sant Guim de Freixenet	1
Alp	1	Golmés	2	Sant Jaume d'Enveja	1
Alpicat	3	Grado	1	Sant Llorenç de Montgai	1
Anglesola	7	Granadella, la	2	Sant Llorenç de Morunys	1
Arbeca	9	Granja d'Escarp, la	1	Sant Martí de Maldà	2
Arcavell	1	Granyena de les Garrigues	2	Sant Mateu	1
Arenys de Lledó	1	Granyena de Segarra	4	Sant Pere dels Arquells	2
Arnes	4	Guimerà	1	Sant Romà d'Abella	2
Àrreu	1	Guissona	1	Santa Coloma de Queralt	1
Artesa de Lleida	2	Hinojosa del Duque	1	Serón	1
Artesa de Segre	2	Igualada	1	Seròs	4
Ascó	1	Ivars d'Urgell	1	Servian	1
Àustria	1	Juncosa de les Garrigues	15	Seu d'Urgell, la	2
Avellanes, les	2	Juneda	13	Sidamon	2
Avià	1	Librilla	1	Soleràs, el	4
Badajoz	1	Linyola	1	Solsona	13
Balaguer	5	Lladorre	1	Sòria	1
Barcelona	9	Llara	1	Sudanell	2
Belianes	1	Llardecans	6	Tafalla	1
Bellcaire d'Urgell	1	Llavorsí	1	Talladell, el	2
Bell-lloc d'Urgell	1	Lleida	33	Tàrrega	5
Bellpuig d'Urgell	4	Llobera de Solsonès	2	Tarrés	1
Bellví	4	Madrona	1	Térmens	2
Benavent de la Conca	1	Maials	2	Terrassa	2
Benissanet	1	Maldà	4	Tolva	1
Bonastre	1	Malgrat	1	Torà de Riubregós	7
Borges Blanques, les	12	Manresana, la	1	Toralla	1
Bossòst	1	Margalef	1	Tornabous	2
Bovera	2	Massalcoreig	2	Torrebeßes	1
Cabezón	1	Massoteres	1	Torrefarrera	1
Camarasa	2	Menàrguens	1	Torregrossa	17
Cambrils de Mar	1	Miralcamp	2	Torrelameu	1
Camporrotuno	1	Molinos, Los	1	Torrent de Cinca	1
Candasnos	1	Mollerussa	6	Torres de Segre	1
Carolina, La	1	Montclar	2	Tremp	1
Caseres	1	Montcortès de Pallars	1	Vallbona de les Monges	2

Castellbò	1	Montoliu de Lleida	1	Vendrell, el	1
Castelldans	1	Montornès de Segarra	2	Verdú	2
Castellnou de Seana	1	Móra d'Ebre	4	Vilagrassa	4
Cellers	1	Morella	1	Vilalba dels Arcs	3
Cervera	15	Olesa de Montserrat	1	Vilamitjana	1
Cervià de les Garrigues	11	Omellons, els	2	Vilanova de Bellpuig	1
Ceuta	1	Onil	1	Vilanova de la Barca	2
Ciutadilla	6	Os de Balaguer	1	Vilanova de Meià	2
Clariana de Cardener	3	Padrón Segar	1	Vilanova i la Geltrú	1
Coll de Nargó	4	Palau d'Anglesola, el	2	Vilosell, el	4
Colldejou	1	Pinell de Brai, el	2	Viu de Llevata	1
				Desconegut	12
				TOTAL FOSSA	547

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

El franquisme va honorar les seves víctimes amb epítets situats entre l'epopeia i la catarsi mística. Al concepte comú de “caiguts” s’hi afegiren els de “màrtirs” o “immolats”, uns apel·latius que els descendents de les víctimes de la seva repressió –els “màrtirs de la República”– també feren seus, quan així va ser possible expressar-ho, tot i que l'estètica dels monuments que uns i altres alçaren mostren marcades diferències.

Foto 8. Conjunt de la fossa republicana on apareix el monòlit en record de les víctimes del poble de l'Albagés, del 1980, i diverses creus familiars posades des de l'inici de la postguerra. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

“Vosaltres immortals” és el títol del poema llegit durant l'acte que va tenir lloc el 30 de març del 1980 al cementiri de Lleida, amb motiu de la col·locació d'una estela a la fossa republicana, que havien promogut els familiars de les víctimes del municipi de l'Albagés. Des dels primers vers, els seus són recordats com a “màrtirs” i “herois”, com “la llum dels pobles, que han sofert i han lluitat contra els tirans”.⁷⁵

En contraposició a la grandiloquència arquitectònica del feixisme, les instal·lacions en record de les víctimes de la guerra i de la repressió desencadenada pel franquisme són molt més modestes, per més que es centraren –primer, per necessitat; després, per voluntat– a homenatjar

⁷⁵ C. MIR, “Rememorar a las víctimas: un recorrido por los espacios de duelo de las violencias de guerra y posguerra en Cataluña”, dins C. MIR i J. GELONCH (ed.), *Duelo y memoria, espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*, Lleida, Edicions de la UdL, 2013, p. 159.

Foto 9. Fossa republicana del cementiri de Lleida, amb el mur dels noms construït arran de la dignificació efectuada el 2010. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

més les persones que els col·lectius. A hores d'ara, afortunadament, ningú no parla d'epopeies o de fets gloriosos, i sí de biografies truncades, o de societats fallides per part d'un règim que no dubtà a consolidar la seva victòria a través de la barbàrie. Aquesta ha estat o vol ser la resposta de les víctimes dels vençuts, amb exemples molt representatius arreu del país, algunes de les quals han estat ja analitzades i documentades, com és el cas de les d'Andalusia, la cornisa nord o Catalunya.⁷⁶ Continua pendent, però, elaborar, amb certa sistematització, un mètode de registre i de preservació de l'ampli ventall existent de documents privats –principalment cartes–, així com dels relats orals tramesos de generació en generació, malgrat els avenços fets en aquesta sentit per iniciatives pioneres, com ho són els microrelats reunits en la base de dades “Todos los nombres”, impulsada des de fa tants anys des d'Andalusia.⁷⁷

A les terres de Lleida, la correspondència d'un jove executat d'Almacelles, guardada curosament per la seva família, ens pot servir de guia a l'hora d'assajar-ne una metodologia d'anàlisi i preservació. En efecte, ens trobem davant d'un cas que difereix notablement de l'arquetip del represaliat revolucionari o d'esquerres que, veient el final, proclama els seus ideals. Javier Horta Plassa i els familiars que anem coneixent a través de la seva correspondència eren persones políticament moderades i, alguns, creients, com és el cas del seu

76 C. MIR i J. GELONCH (ed.), *Duelo y memoria...* En aquest treball s'estudien monogràficament aquestes tres zones.

77 La importància d'aquestes bibliografies es glossa a D. A., *Todos (...) los nombres* (www.todoslosnombres.org), Asociación Memoria Histórica y Justicia de Andalucía / Confederación Nacional del Trabajo de Andalucía, 2007. Vegeu també V. SIERRA BLAS, “Escribir en campaña. Cartas de soldados desde el frente”, *Cultura Escrita y Sociedad*, núm. 6, 2008, p. 95-116. Aquesta ponència va ser presentada en el curs d'estiu Cultura Escrita y Memoria Histórica en Tiempos de Guerra (España 1936-1939), Universitat d'Alcalá de Henares, 10-12 de juliol del 2006. Els estudis sobre cartes de condemnats a mort, de presoners, o cartes des del front són encara incipients; han estat pioners en aquest camp els professors de la Universitat d'Alcalá de Henares, amb Antonio Castillo Gómez al capdavant, amb la revista *Cultura Escrita y Sociedad*. Vegeu l'article A. CASTILLO, “Escritura, monumentos y memoria: las lápidas de los caídos franquistas”, *Cultura Escrita y Sociedad*, núm. 6, 2008, p. 132-149.

cunyat, que és la persona que més l'acompanyà en el seu captiveri i qui vetlla per preservar-ne la memòria al punt de la fossa on se l'enterrà, un indret que mai no va deixar d'ésser recordat. Tanmateix, el franquisme no acostumava a mostrar-se indulgent amb ningú que hagués fet costat, ni que fos de manera passiva, al Règim enderrocat.

Foto 10. Creu posada al cementiri de Lleida tan bon punt se n'obtingué l'autorització municipal. Amb el temps, en la majoria, s'hi anaren afegint dades personals dels allí enterrats. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

Fill d'un republicà d'ERC, treballava a la tenda de queviures familiar. Tenia una formació bàsica molt consolidada, com bé palesen els dibuixos i les cartes que va intercanviar amb els seus durant els mesos que va romandre a la presó de Lleida, de la qual cosa la darrera, la que aquí transcrivim, és una mostra fefaent:

Lérida, 27-7-39

Queridísimos padres: vuestro hijo tan querido, este hijo que tanto os ama, va a abandonaros. Llorad si esto os puede servir de consuelo, más, no desfallezcáis y tened el valor suficiente para afrontar la vida, pensad que muero víctima de la mentira y completamente inocente.

Pensad también que os quedan dos hijas que os quieren tanto como yo y aumentad vuestro cariño hacia ellas con el que sentíais por mí. Pepito también es bueno, tratadle como un hijo y que sean él y Tresina quienes ocupen el vacío que yo dejo.

Mi pena más grande en estos últimos momentos, es el pensar en vuestro dolor y en lo mucho que vais a sufrir al saber mi triste fin.

Yo os he querido mucho, muchísimo, como ningún hijo puede querer a sus padres, pero también reconozco que alguna vez habré sido ingrato con vosotros y que os habré hecho sufrir, pero estoy sinceramente arrepentido y os suplico vuestro perdón.

Sabéis por qué muero, víctima de una infamia, pero perdono a los que tienen la culpa porque sé que se arrepentirán.

Mi último pensamiento será para vosotros, para estos padres a los que yo tanto he llegado a querer, y que tanto me han querido. Me duele abandonar la vida por el dolor que esto va a producir a mis seres más queridos. Más por fin voy a abandonar el dolor, las penalidades de la vida y voy a estar lejos de las miserias, odios, hipocresías y pasiones humanas.

Muero queriéndoo y con la convicción de que tengo vuestro perdón. Y muero tranquilo porque me sé inocente y porque sé que mis amados padres jamás tendrán que avergonzarse de su hijo.

Adiós queridos padres, adiós para siempre! Sed buenos y que Dios os proteja, guardad siempre todo el inmenso cariño que por vosotros siente vuestro hijo Javier.

La carta s'ha guardat amb el sobre originari on figurava escrit, en lloc de remitent:

Madrugada del 18-8-39

¡Adiós!

Me van a matar

¡Adiós!

No ens pertoca a nosaltres avançar més en la història que Jovita Parellada, la seva neboda, està en procés de reconstruir, gràcies a la cura que ha tingut d'aquests documents i a l'admirable memòria, que li ha permès emmagatzemar i recordar, al lllindar dels vuitanta anys, tot el que li han anat contant al llarg dels anys.⁷⁸

La repressió franquista no es pot simplificar com una derrota de les classes populars després del fracàs d'una temptativa democràtica o revolucionària. De fet, la repressió adoptà uns extrems tan totalitaris que arrasà qualsevol signe de civilitat diferent de la pura adhesió al nou règim.

No obstant això, un cop consolidada la democràcia, reaparegué amb força renovada el record que s'havia volgut anorrear, i la recuperació de la memòria de les víctimes de la Dictadura esdevingué gairebé un clam, sustentat per una xarxa de grups i associacions de memòria en els quals els néts del qui havien fet la guerra prengueren el relleu als fills, que n'havien patit les conseqüències més directes i punyents. Sembla que hom assumí les paraules pronunciades en "El discurso de Sarajevo", de Bernard-Henri Lévy: "Existen unos crímenes llamados crímenes contra la humanidad y no dejan de sangrar mientras los supervivientes o los hijos de los supervivientes no han obtenido reparación".⁷⁹

3.3. Entre la repressió econòmica i l'exili: altres cares de la repressió franquista

La repressió, com venim assenyalant, no es pot traduir únicament en xifres d'executats i presos. Avui coneixem cada vegada millor que tingué un caràcter múltiple, que afectà la vida quotidiana de les persones, les seves propietats, les maneres d'obtenir o de perdre un

⁷⁸ Aprofitem l'ocasió per agrair un cop més a Jovita Parellada Horta que ens hagi facilitat tan amablement l'accés a aquests documents, al mateix temps que ens els situava en una història personal que esperem veure algun dia escrita per ella mateixa.

⁷⁹ Vegeu el diari *El País* del 7 de novembre del 2013. En aquest sentit, s'ha d'entendre l'aparició d'iniciatives reiterades i voluntaries a l'hora d'intentar suplir la inexistència d'una base de dades sobre desapareguts i víctimes mantinguda per les institucions públiques. La darrera iniciativa en aquest sentit de la qual tenim notícia és la creació del web www.enrecuerdode.com, en el qual el concepte de "víctima" depassa àmpliament els anys de guerra i repressió. Vegeu, també, el diari *La Vanguardia* del 15 de desembre del 2012.

treball, l'educació, la vida cultural o els costums socials. L'empresonament de centenars de republicans o l'entrada en vigor de lleis com la de responsabilitats polítiques n'és l'exponent per excel·lència, així com ho són els múltiples processos de depuració de funcionaris que s'endegaren o la progressiva publicació de noves lleis, com la de Represión de la Masonería y el Comunismo, la de Seguridad del Estado o la de Represión de Bandidaje y Terrorismo, la qual cosa feia que tant el món parcel·lari i concentracionari com l'exili polític seguissin sent àmbits amb moltes possibilitats d'exploració.⁸⁰

Fa gairebé dues dècades que a les terres de Lleida es coneix la relació de processats per la Llei de Responsabilitats Polítiques del 9 de febrer del 1939, una legislació que molts han considerat la base fonamental de la repressió de postguerra. En el cas de Lleida, l'accés al fons del Tribunal de Responsabilitats Polítiques (TRP), dipositat llavors a l'Audiència Provincial i avui consultable a l'Arxiu Històric Provincial, va facilitar la realització d'un treball pioner sobre repressió econòmica i franquisme, que se segueix desenvolupant en altres regions, com Andalusia o l'Aragó; en altres indrets, en canvi, les dades continuen il·localitzables.⁸¹

El total provincial de republicans que van passar pel TRP, segons que consta en el quadre de resultats globals, arriba a 3.348 persones; no obstant això, tal com diem, la xifra no és pas definitiva, ja que no hi són comptats els casos que es desprenen de les noves aportacions de fons des de l'Audiència Provincial cap a l'Arxiu Històric Provincial. A tall d'exemple, i per esmentar-ne un cas rellevant, s'ha d'incorporar a la relació d'encausats diversos membres de la família del pedagog republicà Godàs, els expedients dels quals no vam trobar llavors i ara han aparegut, juntament amb una nova llista de reclamacions que, igualment, ens informa de nous sumaris a tenir en compte en el total establert.⁸²

Una de les primeres consideracions a fer respecte a la llista dels represaliats pel TRP és que guarda una estreta relació amb el nombre de famílies desaparegudes de cada poble. Un cop descomptats els encausats, que ho són pel fet d'haver passat per un consell de guerra, als quals se'ls incoava expedient per responsabilitat, prèvia presentació de sentència derivada d'una causa militar, el que en resta són persones que es van posar, per raons evidents, lluny de l'àbast de la justícia franquista, que va decidir procedir contra els patrimonis, quan n'hi havia. Per tant, els quadres adjunts sobre víctimes de la repressió econòmica (TRP), tant el de dades globals com l'indexat per municipis, ens proporcionen una estimació de l'impacte relatiu de la repressió franquista sobre la població. L'índex presentat, el nombre d'expedients per miler d'habitants, és equivalent al nombre de famílies encausades. En els casos de Tiurana, el Vilosell, Juncosa, Alòs de Balaguer, Sant Llorenç de Morunys i Bausen –amb més d'uns cinquanta expedients per miler d'habitants–, i si tenim en compte les dimensions mitjanes del nucli familiar durant la dècada dels quaranta, podem considerar, en termes de famílies, que entre un terç i una quarta part de les cases del poble va patir multes

80 Tot i que són escasses, disposem ja d'algunes monografies sobre afusellats, empresonats o exiliats republicans, fetes ja a partir de recerques historiogràfiques o memòries anotades. En són exemples: J. SOLDEVILA, *L'alcalde de Cervera afusellat. Domènec Puigredon (1984-1939)*, Lleida, Pagès Editors, 2010; E. CANTURRI, *Memòries (república, guerra i exili)*, Ajuntament de la Seu / L'Avenç, 1987; V. XIMENIS, *Demòcrata i socialista. Memòries de setanta anys de lluita política apassionada*, edició a cura de Paquita Sanvicén, Lleida, Pagès Editors, 1998.

81 Un dels darrers treballs monogràfics realitzats sobre les responsabilitats polítiques a l'Aragó és J. CASANOVA i Á. CENARRO (ed.), *Pagar las culpas. La represión económica en Aragón (1936-1945)*, Barcelona, Crítica, 2014.

82 Sobre la família Godàs pot consultar-se el llibre d'H. ESTEBAN, *Més que una escola. Frederic Godàs i el Liceu Escolar de Lleida (1906-1920)*, Lleida, Pagès Editors, 2006.

i confiscacions. En vista de les dades adjuntes, i tal com ja vam assenyalar en la monografia corresponent, podem reiterar que van ser objecte d'escarment massiu un gran nombre de localitats. En el quadre adjunt hi figuren només aquelles que presenten un índex superior al deu per miler d'habitants, i s'acaba amb la ciutat de Lleida, que queda situada al límit de la línia divisòria que hem acordat establir a partir de xifres absolutes d'expedientats que es recullen en el quadre en què reunim les dades globals en l'àmbit provincial.

Quadre núm. 10. Impacte de la repressió econòmica (TRP) per localitats

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Expedientats pel TRP	%*
Tiurana	Noguera	445	34	76,4
Vilosell, el	Garrigues	657	49	74,6
Juncosa	Garrigues	1.131	67	59,2
Alòs de Balaguer	Noguera	463	25	54,0
Sant Llorenç de Morunys	Solsonès	761	41	53,9
Bausen	Val d'Aran	285	15	52,6
Sidamon	Segrià	466	23	49,4
Tàrrés	Garrigues	275	13	47,3
Vilamòs	Val d'Aran	184	8	43,5
Miralcamp	Segrià	981	42	42,8
Arsèguel	Alt Urgell	211	9	42,7
Vilanova de Segrià	Segrià	655	27	41,2
Vilanova de Meià	Noguera	1.229	50	40,7
Arres	Val d'Aran	212	8	37,7
Torre-serona	Segrià	331	12	36,3
Ivorra	Segarra	322	11	34,2
Rosselló	Segrià	1.005	34	33,8
Albagés, l'	Garrigues	799	27	33,8
Palau d'Anglesola, el	Segrià	1.352	45	33,3
Baix Pallars	Pallars Sobirà	1.375	45	32,7
Puigverd d'Agramunt	Urgell	489	15	30,7
Corbins	Segrià	1.091	33	30,2
Espluga Calba, l'	Garrigues	1.265	38	30,0
Llimiana	Pallars Jussà	539	15	27,8
Pobla de Cérvoles, la	Garrigues	696	19	27,3
Fondarella	Segrià	405	11	27,2
Pont de Bar, el	Alt Urgell	516	14	27,1
Sant Ramon (Sant Ramon del Portell, 1936)	Segarra	1.043	28	26,8
Pinell de Solsonès	Solsonès	739	19	25,7
Estamariu	Alt Urgell	236	6	25,4
Fígols i Alinyà	Alt Urgell	989	24	24,3

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Expedientats pel TRP	‰*
Sort	Pallars Sobirà	2.201	53	24,1
Sanaüja	Segarra	934	22	23,6
Senterada	Pallars Jussà	510	12	23,5
Albi, l'	Garrigues	1.204	27	22,4
Tarroja de Segarra	Segarra	403	9	22,3
Arbeca	Garrigues	3.213	71	22,1
Organyà	Alt Urgell	1.059	23	21,7
Sant Guim de Freixenet	Segarra	1.153	25	21,7
Bellvis	Noguera	2.671	57	21,3
Prats i Sansor	Cerdanya	141	3	21,3
Vinaixa	Garrigues	1.037	22	21,2
Castelldans	Garrigues	1.378	29	21,0
Tornabous	Urgell	1.366	28	20,5
Alfarràs	Noguera	1.782	36	20,2
Granyena de les Garrigues	Garrigues	499	10	20,0
Montgai	Noguera	1.366	27	19,8
Maials	Segrià	2.200	43	19,5
Lles de Cerdanya	Cerdanya	735	14	19,0
Torregrossa	Garrigues	2.502	47	18,8
Biosca	Segarra	721	13	18,0
Benavent de Segrià	Segrià	842	15	17,8
Torrebaesses	Segrià	730	13	17,8
Castelló de Farfanya	Noguera	1.238	22	17,8
Canejan	Val d'Aran	454	8	17,6
Preixana	Urgell	691	12	17,4
Bossòst	Val d'Aran	811	14	17,3
Llardecans	Segrià	1.228	21	17,1
Maldà	Urgell	927	15	16,2
Alàs i Cerc	Alt Urgell	993	16	16,1
Fulleda	Garrigues	319	5	15,7
Almacelles	Segrià	3.371	52	15,4
Vielha e Mijaran	Val d'Aran	1.919	29	15,1
Castell de Mur	Pallars Jussà	673	10	14,9
Esterri d'Àneu	Pallars Sobirà	611	9	14,7
Talavera	Segarra	774	11	14,2
Belianes	Urgell	1.133	16	14,1
Ponts	Noguera	1.913	27	14,1
Pont de Suert, el	Pallars Jussà	1.786	25	14,0
Granyena de Segarra	Segarra	505	7	13,9

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Cens de població del 1936	Expedientats pel TRP	%*
Castellnou de Seana	Urgell	946	13	13,7
Torà	Segarra	1.632	22	13,5
Sarroca de Bellera	Pallars Jussà	853	11	12,9
Portella, la	Noguera	624	8	12,8
Seu d'Urgell, la	Alt Urgell	5.022	64	12,7
Algerri	Noguera	943	12	12,7
Almenar	Segrià	2.917	37	12,7
Alpicat	Segrià	1.669	21	12,6
Puigverd de Lleida	Segrià	1.115	14	12,6
Riner	Solsonès	566	7	12,4
Vilaller	Pallars Jussà	570	7	12,3
Torrelameu	Noguera	736	9	12,2
Cervera	Segarra	5.098	62	12,2
Sentiu de Sió, la	Noguera	910	11	12,1
Alcarràs	Segrià	3.170	38	12,0
Torms, els	Garrigues	424	5	11,8
Floresta, la	Garrigues	516	6	11,6
Massalcoreig	Segrià	882	10	11,3
Coll de Nargó	Alt Urgell	1.437	16	11,1
Borges Blanques, les	Garrigues	4.654	51	11,0
Salàs de Pallars	Pallars Jussà	758	8	10,6
Cervià de les Garrigues	Garrigues	1.730	18	10,4
Pinós	Solsonès	873	9	10,3
Ivars de Noguera	Noguera	489	5	10,2
Torre de Cabdella, la	Pallars Jussà	1.682	17	10,1
Lleida	Segrià	36.119	359	9,9

* La mostra només comprèn els municipis que registren més d'un 10%, a més de la capital.

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

Reprement la relació entre repressió i exili creiem oportú insistir en la seva importància, ja que, tant en la documentació procedent dels tribunals especials, com el TRP, com en la mateixa Causa General, és molt freqüent el registre d'individus sota la condició de “desapareguts”, que hem d'interpretar com a exiliats.

En efecte, l'exili era l'altra cara de la moneda. I, com en altres variables, només la consideració a escala reduïda ens dona pistes sobre la seva dimensió. Des del mateix inici de la Guerra Civil van ser milers els ciutadans que es van veure empesos a abandonar els seus pobles, ja fos per por de patir els efectes bèl·lics de la guerra o per motius polítics o de caire econòmic. S'han escrit milers de pàgines sobre l'exili. Però a hores d'ara encara desconeixem l'abast real d'aquesta sagnia humana, ja que són molt poques les localitats de Catalunya que disposen d'aproximacions contrastades del que significà la fugida i el no-retorn de

tantes famílies senceres o escapçades, que abandonaren les seves poblacions d'origen per sempre més. Enric Pujol, en les seves reflexions sobre història local, diu que "la quantificació afinada d'aquest èxode (exili republicà del 1939) encara és per fer, pels dubtes que desperten les dades oficials en les quals ens basem i per les moltes incògnites que encara ens plantejem sobre la seva composició".⁸³ Insisteix a propugnar la quantificació d'aquest èxode poble a poble, tasca veritablement difícil perquè cal contrastar fonts dels municipis amb les que es troben als diversos arxius francesos.⁸⁴ En aquest sentit l'autor, aporta unes dades aproximades per a tot el Principat, seguint Jordi Gaitx,⁸⁵ el qual, partint de 28 estudis locals sobre municipis del Baix Camp, el Baix Empordà, la Garrotxa, el Maresme, el Priorat i la Selva, estableix la mitjana d'exiliats que es produí en aquelles poblacions i que arriba a un 2,7%. Si això s'aplica al conjunt del Principat, el total d'exiliats s'incrementaria fins a 70.000 persones; se superarien per tant, les dades aportades per Javier Rubió en el seu treball, ja clàssic.⁸⁶

Rastrear intel·lectuals, polítics o empresaris que han refet la seva vida fora del seu país resulta més factible que saber on anaren a parar tantes persones anònimes, seguir el rastre de les quals requereix quelcom més que acudir als arxius departamentals francesos –els centres que presumiblement confeccionaren els primers registres de fugits–, encara no del tot explorats historiogràficament. Per això mateix, els treballs biogràfics segueixen essent el millor camí per descobrir-nos trajectòries vitals, anònimes durant tant de temps, amb el benentès que moltes mai no serà possible resseguir-les.⁸⁷ Només acudint a la base de dades confeccionada pel Ministeri de Cultura (PARES), que rastreja els exiliats espanyols que van anar a l'Amèrica del Sud, és possible referenciar 502 lleidatans, xifra que, si es calibrés bé, augmentaria, car no en tots els casos es comptabilitza la família que acompanyava el matrimoni exiliat.

Si retornem als dos municipis que hem pres com a referents locals en altres apartats, les poblacions de Tàrraga i Arbeca, trobem que la primera, tot i que disposa d'un estudi sobre la repressió força acurat,⁸⁸ segueix essent incompleta en el cas de l'exili. Cercant papers i records, els autors del treball han recuperat el nom de vuitanta persones que es veieren empeses al que ells anomenen exili "exterior" i "interior", emprès, aquest darrer, per aquells setze exiliats que, presumiblement, van retornar de l'estranger però no van refer la seva vida al poble on havien nascut. La història oral d'Arbeca, contrastada també amb fonts

83 E. PUJOL, "Història local: Un canvi de paradigma", *Afers*, núm. 66, 2010, p. 319-331.

84 La tesi doctoral de Phryné Pigenet (París, setembre del 2014) sobre l'exili català constitueix la primera aproximació global a aquesta qüestió, a partir d'un estudi que pren com a base documental una exploració exhaustiva dels arxius francesos.

85 J. GAITX, "Orígens socials i polítics de l'exili català de 1939", dins E. PUJOL (coord.), *L'exili català de 1936-1939. Noves aportacions*, Girona, Cercle d'Estudis Econòmics i Socials de Girona, 2006, p. 21-39.

86 J. RUBIÓ, *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1939. Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República Española*, 3 vol., Madrid, Librería Editorial San Martín, 1977.

87 En aquest sentit, les biografies realitzades per Salomó Marquès sobre els mestres catalans constitueixen un bon exemple d'aquesta realitat. En el cas de les terres de Lleida, resulta interessant el seu llibre *Educación republicana en Cataluña y Torreón*, Instituto Nacional de Antropología e Historia, Jalisco, Consejo Nacional para la Cultura y las Artes, 2011, la primera part del qual està dedicada als germans Vigatà Simó, de Torregrossa, presentats com "una dinastia de mestres renovadors". Igualment resulten de gran interès el llibre d'A. JARNE, *Aurèlia Pijoan, de la Lleida republicana a l'exili de Mèxic*, Lleida, Pagès Editors, 2008, així com el diccionari sobre l'exili de J. M. MURIÀ, *Esquerra a Mèxic, 1941-1980*, Barcelona, Fundació Josep Irla, 2012, sense oblidar V. TORRES, *Memòries polítiques i familiars*, Lleida, Pagès Editors, 1994, i V. TORRES, *Dietaris de l'exili. Al camp de Sant Cebrià i a París amb els presidents Irla i Tarradellas*, Lleida, Pagès Editors, 2014.

88 N. BONET, A. CARDONA i G. CORBELLA, *Tàrraga 1939-61...*, p. 105.

documentals diverses, permet afinar en el perfil sociològic dels qui van marxar del poble en acabar la guerra. Com ja hem indicat més amunt, ha estat un veí de la localitat, amb una memòria extraordinària i un gran interès per la història, qui ens ha proporcionat la relació de famílies que, un cop acabada la guerra, abandonaren la localitat. No tots els itineraris personals s'han pogut reconstruir, però sí que disposem d'informació suficient per aproximar-nos a les diverses cares i conseqüències que, en cada poble, podia adoptar l'exili com a part d'experiència repressiva del franquisme.

Prop de cinquanta persones es van veure afectades per l'exili; la majoria deixà el seu poble per sempre més o per una llarga temporada. La xifra és aquí, a Arbeka, com arreu, menor que el nombre de veïns que en un primer moment van marxar, davant l'arribada de les tropes ocupants. Molts tornaren al cap d'un temps, amb la confiança que, passats els primers moments, el Règim aflonjaria el seu caràcter vindicatiu,⁸⁹ però per a Arbeka, una població que l'any 1936 tenia 3.213 habitants, les famílies afectades per la lacra de l'exili foren un altre motiu de dessagnament social, que agreujà encara més els efectes que tingueren les violències de guerra i postguerra sobre la població.

"Alguns marxaren a amagar-se a Barcelona", tal com, d'altra banda, feren tants d'arreu de Catalunya davant de l'ocupació. Molts desistiren de passar la frontera i hi romangueren ocults una llarga temporada, fins que, al cap d'un temps, eren descoberts, denunciats, empresonats i processats. Dels quatre arbecuins dels quals tenim notícia que romangueren a Barcelona, dos van ser localitzats i tancats a la presó i només dos van tornar a instal·lar-se al poble. Cinc dels veïns exiliats a França van decidir creuar l'Atlàntic. Dos germans van anar cap a Mèxic, els anys 1939 i 1947, respectivament; dos més van instal·lar-se a Santiago de Xile, i un altre, a l'Argentina, on arribà el 1948, tot i que la seva darrera residència va ser de nou el seu poble. El gruix de l'exili romangué a França. En total, eren més de trenta famílies, moltes amb integrants dels comitès i d'altres institucions, que no tornaren mai més al poble. S'abandonaven parents, amics i negocis, que sovint eren intervinguts arran de la incoació d'un expedient per responsabilitats polítiques, com succeí a una quinzena d'aquests exiliats. Com ja hem assenyalat, la repressió econòmica tingué caràcter complementari i s'estenia a la família, la qual heretava la sanció. Així va succeir a un pare i dos fills, que, en tornar al cap d'un any, trobaren la casa decomissada, i hagueren de ser acollits per uns amics fins que van poder recuperar-la. Aquesta situació ens informa de l'existència de solidaritats horitzontals, no gaire tractades per la historiografia, com tampoc no s'han investigat prou les formes de relació entre les famílies partides, tot i que eren condicions bàsiques per afrontar les dures condicions en què transcorregué la postguerra. Així mateix, tampoc no coneixem gens bé com es recuperaren els contactes entre les famílies que quedaven partides.

Totes aquestes qüestions segueixen necessitant reconstruccions de trajectòries de vida, la qual cosa cada cop resulta més difícil de plantejar, fins i tot en el cas de les segones generacions. Coneixem, pel poble d'Arbeka, que tres exiliats que van decidir tornar foren sotmesos a consell de guerra, amb la incoació prèvia del corresponent expedient per responsabilitats polítiques. Era habitual, i també ho va ser per a alguns exiliats d'Arbeka, que, en tornar, decidissin establir-se fora de la localitat. Alguns, però, no retornaren fins a

⁸⁹ Cal remarcar que no totes coincideixen amb la relació de persones fugides de la localitat quan va acabar la guerra i que figuren en la Causa General com a fugides, la qual cosa ens ratifica un cop més la dificultat que hi ha a l'hora d'establir trajectòries personals de molts republicans compromesos, que en un primer moment pensen en l'oportunitat de salvaguardar la seva vida i la dels seus marxant del poble.

la mort de Franco. A vegades eren els fills, els qui tornaven, alguns després d'haver passat per un camp de deportació com Mauthausen, on foren duts molts exiliats republicans de la França ocupada. La relació de deportats lleidatans als camps nazis pot consultar-se en el web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat, que permet fer-hi les cerques corresponents. Allí hi trobarem Josep Sans Sumalla, que havia marxat amb el seus pares i cinc germans, que van aconseguir sobreviure fins a ser-ne alliberats, a principis de maig del 1945. Sembla que un germà seu aconseguí fugir. Es tracta d'una història que tal vegada va ser contada pel germà exdeportat, que al cap d'uns anys va tornar a Arbeka.

Hi ha diverses històries personals, de les quals només podem oferir unes pinzellades. Així passa amb la del pastisser i polític Josep Català Guasch, regidor durant la República de l'ajuntament d'Arbeka i representant d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) a la candidatura guanyadora presentada pel Front d'Esquerrers en les eleccions de compromissaris per a l'elecció del president de la República del 26 d'abril del 1936. En esclatar la guerra, va ser membre del comitè popular que es formà a la localitat, com ho foren molts dels altres companys que emprengueren el camí de l'exili, i després s'integrà en la columna Macià-Companys, en què liderà un nodrit col·lectiu de milicians nascuts a Arbeka. Amb la desfeta republicana s'endugué a França la seva dona i el seu fill. El 1941, tenia obert un expedient per responsabilitats polítiques; mentrestant, el fill creixia a França, on fins arribà a ser jugador de l'Orleans. Restablerta la democràcia, tornà a Catalunya, però no s'instal·là al poble, on només anava a visitar la família.⁹⁰

Una prova de com n'és, de difícil, avançar en aquest sentit ens l'ofereix el poble de Torregrossa, que l'any 1936 també pertanyia a la comarca de les Garrigues. En aquesta localitat, les violències de guerra i postguerra també hi foren ben presents; en canvi, desconexim, pel que fa a l'exili, quantes van ser les famílies que es van veure afectades per aquest aspecte repressiu de la Dictadura. Ara bé, sí que tenim notícia d'algunes passes fetes per un d'aquests grups d'exiliats a finals dels anys cinquanta, que ja hem explicat en altres ocasions i que ara optem per reproduir de nou, atesa la singularitat de la documentació reunida i la desconexença que seguim tenint sobre aquest fet.⁹¹

Segons l'esmentada carta, un grup d'antics veïns passats a França i desitjosos d'aconseguir els pertinents avals de les autoritats locals que els permetessin el seu retorn a la localitat, prengueren la iniciativa d'escriure a l'Ajuntament, invocant sentiments de reconciliació:

Al Excelentísimo Ayuntamiento de Torregrossa.

Apreciados compatriotas

Los abajo firmantes, cabezas de la inmensa mayoría de las familias originarias de Torregrossa y residentes en Francia desde hace veinte años, por motivos políticos y de seguridad personal, aprovechan la nueva situación nacional e internacional para dirigirse a vosotros en tanto que máxima autoridad local, y someter a vuestra reflexión y estudio, una serie de reflexiones que nos sugiere la misma, con el sincero propósito de allanar obstáculos, enmendar y corregir errores que

⁹⁰ Aquestes dades han estat extretes de C. MIR, A. JARNE, J. SAGUÉS i E. VICEDO, *Diccionari biogràfic de les terres de Lleida. Política, economia, cultura i societat. Segle xx*, Lleida, Alfazeta, 2010. Hi figura com a polític amb projecció més enllà de la seva localitat, cosa que fa que el seu periple sigui més conegut que el que segueixen la majoria dels seus convilatans exiliats. En qualsevol cas, cal remarcar un cop més que eines com aquesta que acabem d'esmentar o com els webs en què es basa aquesta publicació obren interessants possibilitats de crear dades i noms que, sens dubte, permeten avançar en el coneixement d'aspectes en els quals no sempre és fàcil d'aprofundir.

⁹¹ Vegeu C. MIR, "Penumbas de exilio", dins *Vivir es...* p. 124-128.

creemos son mutuos, contribuir a cicatrizar heridas que nada justifica que continúen abiertas; en una palabra: hacer un esfuerzo de acercamiento y de buena voluntad, a fin de crear un clima de concordia que, por encima de resentimientos y cuestiones personales, beneficien y sean fecundados los intereses superiores de nuestra localidad. Ciertamente que [...], en las diferentes apreciaciones referentes al mañana del mundo y del hombre se agravaron a partir del 1931, agudizándose en el 1934, llegando a su máxima exasperación en el 1938 y 1939; pero todo esto data de 20 años; lapso de tiempo suficientemente largo, creemos nosotros, para haber meditado cada uno, profunda y serenamente si debemos pasarnos la vida esperando cada campo su turno para exterminarnos mutuamente, o si al contrario y a la luz de los numerosísimos ejemplos de concordia y de reconciliación entre todos los medios y capas de nuestra Patria, somos capaces de elevarnos a un nivel moral superior y transigiendo recíprocamente en aras de la coexistencia, e incluso, y hasta cierto punto, de la cooperación.

Ahora bien, para coexistir, para cooperar, es necesario comenzar por tolerarnos, respetarnos y acostumbrarnos a dirimir las discrepancias existentes por vías de negociación de compromiso, sin recurrir a actos de violencia que solo daños morales y materiales, a menudo irreparables, nos ocasionan, sin la más mínima satisfacción.

Además, no todo se limita a nuestra generación. ¿Es que podemos y debemos permitir que este espíritu de guerra civil se perpetúe entre nuestros propios hijos? ¿Tan contrario a la moral y a la dignidad humana, y por qué no decirlo, a los sentimientos cristianos? ¿No sería mejor que unos y otros hiciéramos un paso, o un acto, en aras de la reconciliación local? ¿Por qué no un compromiso encaminado a impedir toda clase de represalias personales mañana y contribuir a crear así un clima de convivencia, conservando cada uno sus opiniones del carácter que sean –políticas, filosóficas, religiosas– sin tratar de imponerlas a otro, de grado o de fuerza como ha sido hasta ahora la tónica general?

Nosotros creemos sinceramente que este clima puede crearse y este compromiso llevarse a efecto, si unos y otros somos capaces de correr un velo encima de lo que nunca debería haberse producido y pensar que, por encima de todo, (el pueblo) ha sido nuestra cuna, en ella hemos jugado niños, nos hemos hecho hombres, y en su seno, independientemente de nuestra voluntad, se confundirán nuestros restos, con los de quienes nos han precedido y dado el ser.

Un primer signo de esta reconciliación, de este compromiso podría ser vuestra respuesta favorable a la encuesta que las autoridades hacen, a toda petición de volver al país. Ello podría dar paso a ulteriores contactos personales que podríamos tener sea en Andorra, en Perpignan, a vosotros elegir.

Esperando vuestra respuesta será favorable y adjuntadoos nuestra dirección, quedamos vuestros compatriotas que atentamente os saludan.

Ignorem quantes persones van subscriure aquest escrit ni si, efectivament, va ser enviat i atès per les autoritats municipals.⁹² No obstant això, el fet mateix que s'arribés a redactar palesa el canvi que estava tenint lloc al país i les esperances que això obria a un col·lectiu que confiava en un retorn i en una reconciliació que encara eren lluny de ser possible, sobretot en uns moments en què la fractura social produïda el 1936 seguia oberta i sense sutura.

92 Deven el text al professor Jaume Barrull, bon coneixedor dels fons del Centre d'Estudis Històrics Internacionals de la Universitat de Barcelona (CEHI), que és on es troba dipositat el document transcrit (FIEHS, DO 30.0.1). En el text no hi figuren els noms de les persones que el van subscriure. Tampoc no n'hem trobat cap referència en els fons documentals de l'Ajuntament.

3.4. Els republicans deportats pel nazisme: un destí a recordar

Molts dels exiliats de la República acabaren en camps de concentració nazis. La majoria no va tornar. Sobre les narracions dels supervivents hi ha pendent una important tasca de recopilació, que la historiografia encara no ha abordat de manera efectiva.

Durant els anys de la Segona Guerra Mundial foren milions els europeus que, per motius polítics, ètnics o militars van ser deportats a diferents camps que el Tercer Reich anà sembrant per l'Europa ocupada. En alguns d'aquests camps hi feren cap centenars de ciutadans de les comarques de Lleida, víctimes, a la fi, d'un doble exili polític.

A partir de la informació de què disposem, encara molt incompleta, coneixem dades de deportats de 124 pobles de Lleida, sense que cap de les comarques del territori no deixi de ser-hi representada.⁹³

El desconeixement geogràfic dels funcionaris dels Reich que omplien les fitxes d'ingrés dels reclusos als camps, així com la diversitat de municipis amb topònims iguals o semblants, no deixa de generar dubtes sobre l'origen d'alguns dels noms que oferim.⁹⁴ Així mateix, no ha estat fàcil cercar informació sobre aquells presoners que van passar per més d'un camp de concentració. Sabem que no era gens estrany que una mateixa persona estigués en més d'un camp i, en canvi, solament ho hem pogut contrastar en 22 casos. Era comú, per exemple, que els reclusos de Mauthausen fossin assassinats a Gusen, que és un camp de dimensions més reduïdes i situat a poca distància; ara bé, dels 154 deportats que passaren per aquell camp d'Àustria i hi acabaren morts, solament hem pogut reunir informació del seu pas per Gusen de 9 d'aquests, ja que probablement només es registraven al primer camp.

Fet i fet, amb les fonts disponibles i tot i les limitacions esmentades, coneixem que la deportació afecta 313 lleidatans, dels quals 169 hi perderen la vida. La ciutat de Lleida i els municipis de Seròs i Almenar, amb 46, 14 i 8 víctimes respectivament, ocupen, en nombres absoluts, les primeres posicions pel que fa al nombre de deportats, tot i que les xifres globals palesen ben clarament que els efectes d'aquesta violència es deixaren notar arreu, des dels més petits pobles de la Val d'Aran fins als més recòndits de les comarques meridionals de les Garrigues i el Segrià.

Segons les dades disponibles fins avui, els principals camps per on van passar els deportats de les terres de Lleida van ser els següents:

⁹³ La base de dades dels deportats de les terres de Lleida als diferents camps de concentració del nazisme alemany s'ha construït buidant la informació a la qual hom pot accedir mitjançant la pàgina web del Portal de Archivos Españoles (PARES), que prové de l'estudi realitzat per Benito Bermejo i Sandra Checa i que es troba també compilada a: B. BERMEJO i S. CHECA, *Libro memorial: españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, Madrid, Ministerio de Cultura, 2006. Aquesta informació, a més, l'hem contrastat i complementat amb la base de dades que s'ha elaborat des de l'associació Amical de Mauthausen i Altres Camps i de Totes les Víctimes del Nazisme d'Espanya i la Universitat Pompeu Fabra.

⁹⁴ Cal remarcar que hem respectat els noms escrits en castellà tal com apareixen en les bases de dades que ens han servit de font documental, a fi d'evitar més problemes que els derivats dels mateixos documents consultats, en què sovint les traduccions no són correctes, cosa que fa que la base de dades arrossegui alguns d'aquests errors.

Quadre núm. 11. Deportats lleidatans en camps nazis

Camps nazis	Deportats
Mauthausen	232
Aurigny	1
Buchenwald	19
Dachau	26
Freiburg-im-Breisgau (presó)	1
Neuengamme	13
Ravensbrück	3
Sachsenhausen	3
SL Schirmeck	2
Stutthof	2

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

La major concentració de deportats es troba a Mauthausen i, tot i que alguns foren registrats en camps accessoris, en aquesta relació només s'ha tingut en compte el primer camp on van estar, malgrat que haguessin passat per més d'un d'aquests centres d'internament del nazisme.

Per aproximar-nos al procés de deportació del gruix de ciutadans de la demarcació de Lleida, hem de fer referència a dues onades diferenciades, tant cronològicament com pels motius de la deportació. La primera tingué lloc entre els anys 1940 i 1941, i la segona, a partir del 1942.

Entre els anys 1940 i 1941 molts republicans, majoritàriament homes, caigueren presoners de guerra durant l'ocupació de França i foren enviats a camps de concentració del Reich, sobretot al de Mauthausen, del qual tenim informació que durant aquests anys va rebre 224 persones nascudes a les terres de Lleida. Aquest primer grup de deportats representa el gran gruix del conjunt de catalans que van patir aquesta destinació, a qui es va aplicar un tracte diferencial, com a antics combatents en defensa de la República, més de dos terços dels quals moriren als camps de concentració.

Una segona fase de deportacions va tenir lloc a partir del 1942, quan foren detingudes i deportades centenars de persones per part de la policia alemanya o la de la França de Vichy com a mesura de repressió als moviments de la resistència. En aquesta segona onada de deportacions, com assenyalen Benito Bermejo i Sandra Checa, hi havia aproximadament un 10% de refugiats espanyols i, a diferència de la primera onada, va afectar també un nombre de dones i civils.⁹⁵ En total, foren 313 persones de pobles com Seròs o Corbins, en els quals els efectes de la deportació van tenir un incidència notable. A banda de 3 persones desaparegudes, sabem que almenys 176 acabaren mortes, 3 de les quals durant el transport, mentre que n'hi hagué 2 d'evadides i 111 foren alliberades en el moment en què les tropes aliades van prendre el control d'aquests camps; de la resta, en desconeixem les dades. En qualsevol cas, les trajectòries personals, a excepció d'alguns casos com els ja assenyalats

95 B. BERMEJO i S. CHECA, *Libro memorial...*, p. 16.

del poble de Tàrraga, romanen pràcticament anònimes; només el record d'alguns s'ha fet present en l'espai públic: a la població de les Borges Blanques, amb un record genèric en un memorial impulsat per l'Amical Mauthausen que l'Ajuntament decidí situar al parc més emblemàtic de la localitat, el Terrall; al seu torn, al cementiri de Lleida s'hi troba un memorial, obra de l'arquitecte municipal Francesc Bordalba Montardit, alçat el 1983 al departament de Santa Maria, tot just llavors inaugurat, arran d'unes obres d'ampliació que hi havien tingut lloc. Al memorial, com tindrem ocasió de comentar en l'apartat dedicat a símbols i monuments, hi figura la llegenda "Lleida als morts a Mauthausen i demés camps d'extermini nazis". El text va seguit de la relació de catorze noms de ciutadans de Lleida, esdevinguts volgutament representatius de molts "altres" lleidatans, de la capital i de fora, que van tenir una sort similar, entre els quals, per exemple, Miquel Sol, deportat a principis de gener del 1944, amb quaranta-set anys, de la presó de Compiègne (la Picardia) al camp de Buchenwald, on morí, sense que les fonts en recullin la data de la defunció.

Per això mateix, i transcorreguts ja trenta anys d'ençà dels inicis de la recuperació de la democràcia, no podem deixar de remarcar la importància d'actuacions com les esmentades, d'innegable contingut cívic i memorialístic, que tenen lloc en l'espai públic ciutadà d'arreu del país. A la fi, es tracta de múltiples oportunitats d'expressió en pro d'un passat de lluita per les llibertats.

3.5. Les víctimes als hospitals militars de Lleida: soldats, presoners i civils

En el web sobre víctimes de la Guerra Civil i la Dictadura franquista a què ens hem anat referint també hi figuren, juntament amb els represaliats, un nombre important de soldats, presoners i civils morts en centres hospitalaris de guerra i postguerra. Els hospitals de guerra i els hospitals militars han esdevingut sovint font d'investigació, tant per l'homogeneïtat de la població de pacients com pel que fa a les patologies. Així mateix, la cura mostrada pels exèrcits en el registre de dades acostuma a produir arxius de qualitat. La investigació clínica, la història de la medicina i el conjunt de les ciències socials també han aportat dades sobre això.⁹⁶

No és ben bé aquest, però, el cas dels arxius hospitalaris de Lleida durant la guerra i postguerra, desapareguts o difícilment localitzables i accessibles. Les dades que poden consultar-se en el web corresponent⁹⁷ foren localitzades a l'Arxiu de la Diputació de Lleida i a l'Arxiu Militar Intermedi del Bruc, de Barcelona. Fan referència a tres hospitals militars: l'Hospital Mòbil de l'Exèrcit del Nord, un hospital de campanya que acompanyava les unitats que van entrar a Lleida sota el comandament del general Yagüe; l'Hospital Militar de Lleida, que funcionava des de feia molts anys per atendre les necessitats pròpies de la seva condició, i l'Hospital Intercomarcal –actualment, Hospital de Santa Maria–, que entre el

⁹⁶ La bibliografia sobre hospital militar és molt àmplia, sobretot en el camp sanitari i mèdic. Entre les obres generals estaquen: J. DÍAZ PRIETO i J. R. HIGUES i TORIBIO, "El primer Hospital Militar de Madrid", *Revista Ejército*, vol. 48, 1974, p. 55-62, o E. LABAIG LEONES, *Hospitales civiles y militares*, Madrid, El Porvenir Literario, 1983. En el cas de les terres de Lleida, s'ha de fer esment del treball específic de M. CAMPS SURROCA i M. CAMPS CLEMENTE, "La medicina de Lleida durant la Guerra Civil", *Gimbernat*, núm. 50, 2008, p. 85-107.

⁹⁷ Insistim que aquestes relacions de noms són parcials i que cal seguir investigant en aquesta línia de recerca, ja que tant a l'arxiu de la Diputació Provincial de Lleida com als diversos hospitals militars d'Espanya seria possible recollir informació sobre aquest aspecte. Vegeu www.victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

1936 i el 1938 va fer funcions d'hospital civil i militar. Les relacions d'ingressats a què hem tingut accés, corresponents als dos primers centres, consignen la procedència dels difunts i la causa de la mort entre el 1939 i el 1962, una informació que no es recull en la relació corresponent als combatents i civils morts a l'Hospital Intercomarcal, en funcionament des de l'esclat de la Guerra Civil fins a l'ocupació de la part de la ciutat on es trobava aquest centre la primavera del 1938.

Quadre núm. 12. Defuncions a l'Hospital Intercomarcal (1936-1938)

Civils	148
Militars	79
Sense identificar	63
Total	290

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

De gairebé la totalitat de les persones ingressades en aquest hospital en coneixem les causes de la mort, que responen a la tipologia següent:

Quadre núm. 13. Causes de mort a l'Hospital Intercomarcal (1936-1938)

Abscés	2	Gangrena	2
Accident	2	Hèrnia	6
Amputació	4	Ingressat mort	4
Apendicitis	8	Meningitis	3
Broncopneumònia	6	Neoplàsia	3
Càncer	2	Operació	8
Contusions	6	Peritonitis	10
Cremades	8	Septicèmia	2
Difèria	7	Tuberculosi	3
Ferides	102	Xarampió	2
Fractures	27	Altres	29
Total		246	

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

Respecte als dos hospitals pròpiament militars de Lleida –Hospital de l'Exèrcit del Nord i Hospital Militar de Lleida– que hem pogut analitzar, corresponents al període que va de la primavera del 1938 al 1962, es poden diferenciar clarament dues etapes. La primera correspondria al trencament del front i a l'avançament vers l'ocupació de tot Catalunya, moment en el qual els hospitals militars s'ompliren de combatents del front, afectats principalment per traumatismes; la segona és més extensa, i les dades que en coneixem, més completes. Així, juntament amb la tipologia de patologies clíniques i traumatismes, sabem la procedència geogràfica d'una part important dels morts, o el grau, en el cas dels militars, o podem fer una aproximació d'una tipologia de víctimes civils, a través d'indicacions disperses, com la professió, la condició social, la ideologia o l'edat.

De les 720 víctimes que s'han pogut documentar en els esmentats hospitals militars, només el 10,41% procedia de les terres de Lleida, i el 15,13%, de la resta de les comarques de Catalunya. El 32,77% era originari de fora de Catalunya. Ara bé, de la majoria d'ingressats (el 41,66%) se'n desconeixia la procedència.

Quadre núm. 14. Morts als hospitals militars segons la procedència

Lleida	75
Catalunya	109
Fora de Catalunya	236
Procedència desconeixuda	300
Total	720

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

En vista d'aquestes dades, cal remarcar que el nombre de persones de procedència desconeixuda és encara més gran si s'hi sumen les 63 persones sense identificar que van morir a l'Hospital Intercomarcal d'ençà de l'esclat de la guerra, fet que reafirma la circumstància que Lleida, destruïda i parcialment abandonada pels seus habitants des dels inicis de l'ocupació, esdevé durant molt de temps un enclavament amb centres hospitalaris plens, fonamentalment de soldats ferits.

Quadre núm. 15. Morts als hospitals militars (1938-1962)

Oficials	26
Capità	5
Tinent	10
Alferes	11
Suboficials	30
Brigada	4
Sergent	28
Tropa	410
Caporal	43
Legionari	14
Soldat	347
Corneta	2
Recluta	4
Guàrdia Civil	15
Polícia	8
Presoners	124
Personal civil	102
"Caballero mutilado"	2
Falangistes	2

Treballadors	13
Obrers	2
Mosso	1
Mestre ferrer	1
Paisans	77
Nens	4
Sense identificar	3
Total	720

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

Si ens atenim a la causa de la mort, només la coneixem en 457 dels ingressats, entre les quals cal assenyalar la prevalença de patologies infeccioses o relacionades amb la precarietat sanitària de la postguerra. És molt probable que les causes de mort no registrades amaguin els traumatismes propis de les accions de guerra, sobretot durant els nou mesos que el front del Segre va estar estabilitzat.

Quadre núm. 16. Causa de mort als hospitals militars (1938-1962)

Accident	8	Hemoptisi	4
Amputació	2	Hemorràgia	3
Angines	2	Hèrnia	6
Apendicitis	8	Hipertròfia	2
Broncopneumònia	13	Infecció	22
Bronquitis	7	Malaltia	18
Congestió pulmonar	7	Meningitis	15
Commoció cerebral	2	Miocarditis	5
Contusions	5	Nefritis	9
Cremades	2	Oclusió intestinal	3
Endocarditis	6	Ofegament	2
Enteritis	2	Perforació	5
Epilèpsia	2	Peritonitis	4
Suïcidi	3	Pleuresia	4
Esgotament	2	Pneumònia	9
Explosió	3	Reumatisme	2
Febre tifoide	70	Septicèmia	7
Ferides	93	Mort per síncope	3
Emfisema pulmonar	3	Trencament	2
Flegmó	3	Tuberculosi	6
Fractura	14	Úlcera	3
Gangrena	3	Altres	63
Total			457

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

És molt possible que entre els hospitalitzats s'hi trobin sobrevivents als bombardejos que va patir la ciutat el 1938, les víctimes dels quals ens són completament desconegudes fins avui, pel que fa la Lleida. Disposem de més informació sobre els efectes del bombardeig sobre la capital del 2 de novembre del 1937, gràcies a l'existència d'una relació parcial, que adjuntem en el web corresponent, en què figuren les 254 persones mortes sota les bombes, de les quals prop d'una cinquantena eren nens del Liceu Escolar. Devem aquesta única llista als treballs de la professora Mercè Barallat sobre la repressió franquista, en els quals posteriorment s'ha aprofundit, de manera que s'ha pogut saber que la responsable no va ser l'aviació alemanya, com s'havia cregut sempre, sinó la italiana, el Corpo Expeditionario, tot i que en la qüestió d'identificacions, els avenços no existeixen.⁹⁸

3.5.1. 1965: de Lleida al Valle de los Caídos

L'ossera del Valle de los Caídos es començà a construir l'abril del 1940. La seva realització durà dinou anys, al llarg dels quals es canviaren els principis originaris d'alçar un monument a la memòria dels vencedors. Aquest discurs inicial anà evolucionant cap a una retòrica redemptorista i pretesament conciliadora, que ampliava la condició de caiguts sobretot als soldats mobilitzats pel Govern de la República i morts en combat.

Des de finals dels anys cinquanta el Govern va endegar, en paraules de Francisco Ferrándiz, "una recluta de cadàveres", restes reclamades als ajuntaments amb la finalitat d'omplir el mausoleu i recollides sovint, com en el cas de Lleida, sense criteri i, en general, sense permís de les famílies, quan aquestes eren localitzades. Des de finals dels anys cinquanta fins a començaments dels vuitanta es registraren diverses exhumacions de fosses per part de l'exèrcit, la més important de les quals és la del 1959, amb més de deu mil entrades.⁹⁹

A començaments dels anys seixanta, el Règim augmentà la pressió quant a la demanda de víctimes inhumades destinades a omplir l'ossera del Valle de los Caídos, i així satisfer el desig del general Franco. D'un bàndol o de l'altre, no és difícil d'imaginar l'oposició de les famílies a deixar d'honorar els seus difunts i col·lectivitzar el seu dol d'aquesta manera. Fou en aquest context que les autoritats de Lleida van recórrer a la poc polèmica fossa militar del cementiri de la capital, essencialment poblada de morts a l'hospital, no necessàriament combatents, i de persones no reclamades per les famílies. Entre les que figuren com a traslladades al Valle de los Caídos hi ha una notable diversitat de procedència, tant dels municipis de Lleida com d'altres indrets de Catalunya i d'Espanya. Òbviament, es tractava majoritàriament de difunts forans, desconeguts o que van morir sense suport familiar. Així, les autoritats locals acomplien a la seva manera un encàrrec sens dubte incòmode.

⁹⁸ L'estudi dels efectes dels bombardejos a Catalunya disposa de treballs pioners, com són J. M. SOLÉ I SABATÉ i J. VILLARROYA, *Catalunya sota les bombes, 1936-1939*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986; J. M. SOLÉ I SABATÉ i J. VILLARROYA, *Espana en llamas: la Guerra Civil desde el aire*, Madrid, Temas de Hoy, 2003; R. ARNABAT i D. ÍÑIGUEZ (coord.), *El Penedès sota...* En el cas de Lleida també aporta dades J. SAGUÉS, *Una ciutat en guerra...*, així com els treballs de M. BARALLAT, *La repressió a la... o Els bombardeigs de Lleida. 2 de novembre de 1937 - 3 d'abril de 1938*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013. Igualment, també destaca el DVD realitzat pels periodistes J. GUARDIOLA i J. C. MIRANDA, *El braç de les fúries*, Lleida Televisió, 2007.

⁹⁹ Sobre el futur d'aquest indret, vegeu F. FERRÁNDIZ MARTÍN, *Informe de la Comisión de Expertos para el futuro del Valle de los Caídos*, 2013.

En el bloc de dades corresponent als soldats enterrats al cementiri de Lleida i traslladats l'any 1965 al Valle de los Caídos, s'hi recull, com consta literalment en la font transcrita, la relació nominal proporcionada pel Govern Militar de Lleida al governador civil, del “personal que fue enterrado en el Cementerio de esta localidad, según datos facilitados por el Hospital Militar de esta Plaza y cuyos restos están en fosa común, según manifestaciones de un empleado del Cementerio”.¹⁰⁰

Les fonts orals corroboren que només es practicaren exhumacions, sense aprofundir mai en el seu abast, a l'esmentada fossa, cosa que explicaria que en la relació de víctimes enviada al Valle de los Caídos hi figurés algun presoner de l'exèrcit republicà ingressat a l'Hospital Intercomarcal, segurament procedent de la Presó Provincial.¹⁰¹ Ni la fossa dels represaliats franquistes ni el mausoleu de les víctimes de la repressió revolucionària no van ser en cap moment oberts. En el cas d'aquest darrer, l'oposició de les famílies dels allí inhumats va ser contundent a l'hora de desatendre les instruccions del Règim, les quals anaven encaminades a fer que el Valle de los Caídos acollís víctimes dels dos bàndols enfrontats durant la guerra. La documentació generada entre el Govern Civil de Lleida i el Patronato de la Fundación de la Santa Cruz del Valle de los Caídos ens ofereix la possibilitat d'elaborar la següent llista pel que fa al nombre de localitats de procedència dels presumptes trasllats.¹⁰²

Quadre núm. 17. Víctimes trasladadas al Valle de los Caídos (cementiri de Lleida)

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Trasllats al Valle de los Caídos
Abella de la Conca	Pallars Jussà	1
Aitona	Segrià	1
Alàs i Cerc	Alt Urgell	1
Alguaire	Segrià	1
Almacelles	Segrià	1
Almenar	Segrià	1
Alpicat	Segrià	1
<i>Vilanova d'Alpicat (1936)</i>		1
Alt Àneu	Pallars Sobirà	1
<i>Son del Pi (1936)</i>		1
Arbeca	Garrigues	2

100 La llista de més de cinc-centes persones trasladades des del cementiri de Lleida fins al Valle de los Caídos ens la va descobrir i facilitar la professora Queralt Solé, experta en el tema de la localització de les persones desaparegudes a conseqüència de la Guerra Civil a Catalunya, com bé queda reflectit en el seu llibre: Q. SOLÉ, *Els morts clandestins, les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya, 1936-1939*, Barcelona, Afers, 2008. Des d'aquí li agraïm la seva gentilesa. També es pot consultar “Els morts oblidats”, *Sàpiens*, núm. 67, maig del 2008, publicat sota la coordinació d'aquesta autora.

101 La qüestió dels noms, la confecció de la llista o la realitat de les exhumacions practicades, així com del trasllat de restes al Valle de los Caídos, són temes difícils dilucidar. Joan Pinyol Colom fa molts anys que intenta fer-ho, i les seves investigacions han ajudat a fer altres cerques, com és el cas d'Enric Bosch, que apareix amb el títol “La mort injusta d'un manresà de 18 anys a les acaballes de la guerra” (www.memoria.cat/enric). Pel que respecta a Joan Pinyol Colom, pot consultar-se el web blocs.mesvilaweb.cat/jpinyol i el documental de TV3 *Avi, et trauré d'aquí*, del 2013.

102 Aquesta explicació fou donada per l'historiador Romà Sol en el primer seminari sobre el franquisme que organitzà, a mitjan anys vuitanta, el Departament d'Història de la UdL a Lleida.

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Traslats al Valle de los Caídos
Artesa de Segre	Noguera	1
Avellanes i Santa Linya, les	Noguera	1
<i>Santa Linya (1936)</i>		1
Balaguer	Noguera	1
Belianes	Urgell	1
Bell-lloc d'Urgell	Segrià	1
Bellcaire d'Urgell	Noguera	1
Borges Blanques, les	Garrigues	4
Castelldans	Garrigues	1
Fuliola, la	Urgell	1
Fulleda	Garrigues	1
Granadella, la	Garrigues	3
Granja d'Escarp, la	Segrià	2
Isona i Conca Dellà	Pallars Jussà	1
<i>Covet</i>		1
Ivars d'Urgell	Urgell	1
Ivars de Noguera	Noguera	1
Juneda	Garrigues	1
Lladurs	Solsonès	3
Lleida	Segrià	5
Llobera	Solsonès	3
Menàrguens	Noguera	1
Mollerussa	Segrià	3
Montoliu de Lleida	Segrià	1
Navès	Solsonès	2
Oliola	Noguera	1
<i>Claret d'Oliola</i>		1
Penelles	Noguera	1
Peramola	Alt Urgell	1
Poal, el	Noguera	1
Pont de Bar, el	Alt Urgell	1
<i>Toloriu (1936)</i>		1
Preixens	Noguera	1
Riner	Solsonès	1
Sarroca de Lleida	Segrià	1
Seròs	Segrià	1
Sidamon	Segrià	1
Solsona	Solsonès	1
Tornabous	Urgell	1
<i>Tarròs, el</i>		1

Municipis segons la divisió territorial actual	Comarques segons la divisió territorial del 1936	Trasllats al Valle de los Caídos
Torrefarrera	Segrià	2
Torrefeta i Florejacs	Segarra	1
<i>Sedó (1936)</i>		1
Torres de Segre	Segrià	1
Vall de Cardós	Pallars Sobirà	1
<i>Estañon (1936)</i>		1
Valls de Valira, les	Alt Urgell	1
<i>Bescaran</i>		1
Vansa i Fórnoles, la	Alt Urgell	2
Vila-sana	Urgell	1
Vilanova de l'Aguda	Noguera	2
Altres comarques catalanes		101
Fora de Catalunya		241
Sense dades		87
Total		502

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

Per acabar aquesta breu incursió, cal tot just assenyalar que la comparació de la relació de morts als hospitals militars amb la relació de noms enviada del Govern Civil al Valle de los Caídos reflecteix una selecció en què es procurà que hi fossin representades totes categories de víctimes militars i civils, com bé es mostra en la taula següent.¹⁰³

Quadre núm. 18. Morts als hospitals militars (1938-1962) i traslladats al Valle de los Caídos

	Morts als hospitals	Traslladats
Oficials	26	10
Suboficials	32	15
Tropa	410	268
Guàrdia Civil	15	14
Polícia	8	8
Presoners	124	115
Personal civil	102	71
Sense identificar	3	1
Total	720	502

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat.

¹⁰³ Cal esmentar que els 502 cadàvers afectats pel trasllat no figuraven, en el moment que va fer-se la cerca, com a registrats en la base de dades del cementiri municipal de Lleida, en la qual s'han incorporat arran de les investigacions fetes per confeccionar el web de víctimes (www.victimesguerracivilfranquisme.udl.cat).

Així, mentre que només en el cas dels militars es fa referència al grau o a la destinació, la resta són “paisans”, “presoners”, “reclusos”, “falangistes”, “cavallers mutilats”, “obrers”, etc. A tots se’ls envià plegats, en un viatge pòstum, al Valle de los Caídos, per més que la demanda es referia a “personal militar, fallecidos en campaña y con posterioridad, inhumados en el Cementerio Municipal”. No cal dir que els responsables del gran mausoleu van ser tan curosos com les autoritats de Lleida a l’hora de retornar impecablement segellada i registrada la relació de víctimes que se’ls féu arribar.

Juntament amb les restes del cementiri de Lleida, al Valle de los Caídos se’n traslladaren de Tremp, Balaguer, Rialp i Aristot, entre d’altres localitats de la província, que de moment no apareixen incorporades en aquest web, tot i que a l’arxiu de la Diputació Provincial de Lleida hi ha dades per seguir investigant en aquest sentit.

4. Simbologia i imaginari col·lectiu

L'exploració exhaustiva de restes i símbols memorials des de la República fins avui depassa les possibilitats d'aquesta obra, ja que es parteix d'una documentació, com hem anat assenyalant, adreçada sobretot a orientar polítiques de memòria que tanquin definitivament el deute pendent amb la memòria dels vençuts.

Durant la transició a la democràcia van reaparèixer a la via pública els noms i les imatges dels presidents Francesc Macià i Lluís Companys. Igualment, s'hi retrobaren rètols murals, com els que encara es veuen a Torrebesses assenyalant la seu local del PSUC, o records sobre l'antiga funció de determinats edificis, com la seu de Joventut Republicana, esdevinguda amb la Dictadura caserna de la Guàrdia Civil, o la localització del Liceu Escolar, desaparegut sota les bombes.

A poc a poc, alguns referents de la memòria de la societat desapareguda amb la guerra van emergir i d'altres es van incorporar gràcies a la voluntat de restitució democràtica d'alguns alcaldes. Però el nodrit conjunt de símbols franquistes imposats per la Dictadura es va resistir a desaparèixer, com fou el cas de tantes làpides, monòlits i conjunts monumentals del Règim, el nomenclàtor de la trama urbana, les plaques i relleus amb el “yugo y las flechas”, o els escuts imperials. Tot plegat coexistia, en una difícil convivència, amb els símbols de codi democràtic. De fet, a desgrat de les lleis, alguns encara persisteixen avui.

L'historiador Josep Gelonch ens ha explicat la construcció de l'imaginari franquista a Lleida, en un procés de creació i consolidació de la denominada “cultura de la victòria”, així com el caràcter dels diversos mecanismes emprats per generar-la. Es tracta d'uns aspectes que, d'altra banda, apareixen ben referenciats en la documentació fotogràfica d'aquests anys, la qual, sortosament per als historiadors, aporta materials valuosíssims a l'hora de documentar la conquesta de l'espai públic per part d'un règim que des del primer moment s'afanya a substituir totalment la memòria republicana, democràtica i catalanista, pels elements simbòlics de nova litúrgia totalitària; el calendari festiu i el culte als caiguts esdevingueren components principals d'una barreja bigarrada de misses, homenatges i concentracions davant de creus i monuments centrats en el culte al Caudillo.¹⁰⁴

La participació dels responsables d'aquest llibre en la realització del Cens de Simbologia Franquista de Catalunya (2009) obrí el camí per intentar d'aprofundir, més enllà de la relació de vestigis, en el procés de transformació de l'espai públic ocupat per aquests símbols.

Altrament, també són contemplats aquells aspectes relacionats amb el record de les víctimes religioses de la violència revolucionària desencadenada després del cop d'estat del juliol del 1936. Les víctimes, denominades “màrtirs de la fe”, són encara presents a l'interior d'algunes esglésies, però també en diversos indrets de l'espai públic, sense que

104 Així pot veure's a J. BARRULL i C. MIR, *La història gràfica de Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 1991, i D. A., Ramon Borràs, *fotògraf. Lleida: de la postguerra als anys seixanta*, Lleida, Edicions de la UdL, 2013.

la seva permanència hagi estat mai qüestionada, atès que no s'ha fet ostentació explícita d'elements d'una clara simbologia franquista, tot i formar part de l'operació global d'auto-homenatge del Règim.

Finalment, s'analitzen les actuacions de memòria realitzades els darrers anys, fruit de les polítiques públiques de memòria, dutes a terme des del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya als espais denominats de dol i memòria. D'altra banda, està pendent, dins de l'actual estat de la investigació, conèixer millor la relació entre antifranquisme i recuperació de la memòria democràtica.¹⁰⁵

4.1. El franquisme: rastres d'una omnipresència

Acabada la Guerra Civil, la invocació a la "croada" era l'element central del mite fundacional del règim de Franco. La Guerra Civil esdevingué així una operació contra els enemics de la pàtria i els infidels. El concepte de "caídos", en el discurs i en el martirologi dels vencedors, comprèn un ampli ventall de significats, que van des dels soldats morts en batalla a les víctimes civils i religioses de la repressió de rereguarda.¹⁰⁶

En el quadre adjunt es recullen alguns vestigis de símbols encara visibles en habitatges, edificis o carrers, que ens remetent a la Dictadura i a la seva política d'ocupació de l'espai públic. Entre tots aquests elements –plaques, rètols, creus, tombes i làpides, relleus, gravats i inscripcions, pintades i grafitis, vitralls, forges o paviments– destaquen les plaques del Ministerio de la Vivienda.¹⁰⁷ La majoria es localitza a Lleida (342), Balaguer (52), Tàrraga (25) i Torres de Segre (46), un poble, aquest darrer, amb una zona de reurbanització important, ja que, no en va, fou una de les localitats de la província de Lleida adoptada pel Caudillo.¹⁰⁸

105 V. MARGÓ VIVES, *Locals de lluita clandestina a Lleida*, Lleida, autoedició, 2007. Aquest treball pot ser consultat mitjançant el web d'espais de memòria (www.espaisdememoria.udl.cat/?q=node/750). Ventura Margó, antic dirigent del PSUC, va realitzar aquesta obra amb la voluntat de preservar aquells indrets de reunió i de clandestinitat que sens dubte constitueixen per ells mateixos un lloc de memòria.

106 Un dels primers treballs que prengué en consideració la memòria dels màrtirs a través dels monuments als *caídos* i l'escenografia de la victòria el devem a E. CASANOVA, *Violencia anticlerical y memoria de los mártires*, tesi doctoral, Universitat de Saragossa, 2004, i especialment al capítol "Nuevos espacios y símbolos del recuerdo", en què analitza exhaustivament tot el procés de construcció d'espais i llocs especials de record de les víctimes de la guerra. Part d'aquesta investigació va ser presentada dos anys abans a E. CASANOVA, "La conformación política en los espacios públicos durante la inmediata postguerra", dins C. FORCADELL ÁLVAREZ et al. (ed.), *Usos públicos de la historia*, vol. 1, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2002, p. 74-84. En el cas de Lleida vegeu J. GELONCH, "La cultura de la Victoria. La construcción de l'imaginari franquista a Lleida", dins *El poder franquista...*, p. 181-222.

107 D'entre els treballs que han estudiat alguns d'aquests elements, pot consultar-se l'estudi primerenc d'A. CASTILLO, "Escritura, monumentos...".

108 Segons el mostreig de municipis que es va fer per a l'elaboració del Cens de Simbologia Franquista de Catalunya, en el qual el Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL va participar, hi ha una vintena més de municipis de la província amb restes de plaques. També han estat útils els resultats del treball realitzat per encàrrec de l'empresa Adigsa al Servei d'Història: J. BARRULL CASTELLVÍ i M. SABATA MERCADER, *Les promocions d'habitatge d'Adigsa i la seva nomenclatura d'origen franquista. Estudi històric i sociològic*, Lleida, Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL, 2006, en el qual, a banda de relacionar els elements presents a la via pública, es féu un estudi sobre les possibles reaccions veïnals a l'hora d'endegar actuacions sobre aquests elements simbòlics. No hem esbrinat quants d'aquests elements s'han enretirat des de llavors de la via pública, tot i que en el cas de la ciutat de Lleida sí que s'ha constatat que continuen existint en diversos blocs de cases dels barris de Pardinyes i Mangraners. Sobre l'actuació de Regiones Devastadas a Lleida, vegeu la llista que figura en el llibre R. DURÓ, *Isona: la reconstrucció d'un poble de la línia de front al Prepirineu català*, Tremp, Garniseu Edicions, 2002.

Quadre núm. 19. Espai públic i símbols del franquisme i del nacionalcatolicisme

Municipis	Tipologia de restes documentades
Àger	Creu commemorativa de les víctimes d'un accident d'autocar del Frente de Juventudes, el 1942; actualment, en molt mal estat de conservació.
Agramunt	Placa d'habitatge.
Aitona	Dues plaques d'habitatge.
Albagés, l'	Creu als Caiguts al cementiri de l'Albagés.
Alcarràs	Placa d'habitatge.
Alfarràs	Tres plaques d'habitatge.
Almacelles	Deu plaques d'habitatge.
Almenar	Dues làpides als caiguts al cementiri i a l'església.
Alpicat	Sis plaques d'habitatge.
Arbeca	Creu al centre de la població, en record de la "Santa Misión", datada del 1944.
	Creu als Caiguts situada al km 67 de la C-233.
Avellanes i Santa Linya, les	Quadre a l'interior del monestir en record dels "màrtirs" morts.
	Placa en record dels "màrtirs" a la plaça dels Màrtirs, adjacent al monestir.
Baix Pallars	Monòlit commemoratiu de la Guerra Civil a Esplà.
Balaguer	52 plaques d'habitatge.
	Dos grafitis i pintades a la plaça del Mercadal i a en edifici municipal.
	Fossa al cementiri de dinou balaguerins afusellats a Bellcaire.
	Monument als Caiguts al cap de pont de Balaguer (retirat durant la Transició).
Barbens	Creu als Caiguts (retirada el 1979).
Bell-lloc d'Urgell	Placa d'habitatge.
Bellcaire d'Urgell	Restes d'una creu als Caiguts a la carretera en direcció a Tàrraga, en record dels dinou balaguerins morts en aquest indret.
Bellpuig	Placa d'habitatge.
Bellver de Cerdanya	Bust de Franco al saló de plens del consistori (retirat durant la Transició).
	Placa als caiguts al campanar de l'església (retirada durant la Transició).
Bellví	Placa a la façana de l'escola dels Arcs, inaugurada el 1961, amb l'escut franquista; actualment, tapat amb guix.
	Placa d'habitatge.
Benavent de Segrià	Placa d'habitatge.
Borges Blanques, les	Tres plaques d'habitatge.
	Creu als Caiguts a la fossa del cementiri.
Camarasa	Creu als capellans afusellats el 1936 (destrossada durant la Transició).
	Estació de viacrucis dedicada a la Santa Missió, datada del 1967.
Castellar de la Ribera	Placa a l'escola de Castellar de la Ribera en record dels caiguts del municipi. L'escola ha estat recuperada com a centre d'interpretació de l'escola de la postguerra.
Castelldans	Creu als soldats italians.
	Creu als Caiguts al passeig del poble (ja retirada).
Castellnou de Seana	Simbologia franquista a l'entrada de l'ajuntament (retirada durant la Transició).
Cervera	Cinc plaques d'habitatge.
	Creu als Caiguts, convertida en record de totes les víctimes durant la Transició i actualment traslladada al cementiri.

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Municipis	Tipologia de restes documentades
	Plaques de record dels “màrtirs” al clot dels Àubins.
Cervià de les Garrigues	Monument en commemoració de la victòria, canviat per una placa, a la façana de l'església, el 1960, amb la inscripció “Caídos por Dios y por España. Presentes” (traslladada al cementiri el 1986).
Cogul, el	Monument als morts de la guerra.
Conca de Dalt	Restes abandonades d'una creu en record dels soldats morts al cim de Sant Corneli.
Espluga Calba, l'	Monument a la “Cruzada” a la plaça de l'Església (traslladat al cementiri durant la Transició)
	Grafit de Primo de Rivera a la façana de l'església (esborrat durant la Transició).
Gimenells i el Pla de la Font	Relleus d'una àguila franquista a les façanes del consistori de Pla de la Font i de l'antiga caserna de la Guàrdia Civil de Gimenezs, encara ben visibles.
Golmés	Placa franquista en una creu de terme (retirada durant els darrers anys).
Granadella, la	Placa de marbre als caiguts a la façana de l'església (retirada durant la Transició).
Granyena de les Garrigues	Creu pels disturbis de la revolució, al camí en direcció a Torrebesses.
	Creu als soldats italians, al camí en direcció a Torrebesses.
Ivars d'Urgell	Placa als caiguts, a l'església (ja retirada).
	Placa al Generalísimo, a l'ajuntament (ja retirada).
	Creu als Caiguts, al cementiri; reconvertida en homenatge als dos bàndols durant la Transició.
Juncosa	Creu a la plaça Major amb els noms dels afusellats, construïda el 1939.
Juneda	Placa d'habitatge.
	Creu als Caiguts, a la plaça de l'Església, traslladada al cementiri el 1986 (actualment escapçada).
Linyola	Placa commemorativa dels 25 anys de l' <i>alzamiento</i> , al pantà de la comunitat de regants (retirada durant la Transició).
Lladurs	Creu en memòria d'un propietari.
Lleida	342 plaques d'habitatge.
	Placa en record dels caiguts al mur del cementiri.
	Grafit franquistes pintats a la façana lateral de la Catedral, encara identificables,
	Relleu del símbol de la Central Nacional Sindicalista, al carrer de la Conca de Barberà.
	Monument franquista al cementiri (amb la simbologia ja retirada).
	Àguila franquista a l'antiga caserna de Gardeny (encara conservada).
	Monòlit als Caiguts a la plaça de Cervantes (retirat el 2008).
	Relleu d'un escut franquista al pati del Camp Escolar (ja retirat).
	Monument als Caiguts a la plaça de Ricard Viñes (retirat amb la construcció del monòlit a la plaça de Cervantes).
	Placa a l'església de Sant Llorenç, en record d'uns capellans morts.
	Placa a l'església del Carme, en record d'uns capellans morts.
	Capella a Francesc Castelló, a l'església de Sant Pere.
	Quadre a Francesc Castelló, a la Catedral de Lleida.
	Fotografia a Francesc Castelló, a Santa Maria de Gardeny.
	Fotografia a Francesc Castelló, a la capella del cementiri.

Municipis	Tipologia de restes documentades
Maials	Làpida al nínxol on van ser enterrats els cossos de quaranta soldats de l'exèrcit franquista, exhumats de la fossa comuna de l'antic cementiri.
Mollerussa	Creu als Caiguts (traslladada al cementiri, reconvertida i, finalment, retirada). Quinze plaques d'habitatge.
Montgai	Pedra commemorativa d'un afusellament, col·locada el 1938. Placa commemorativa dels caiguts, dins de l'església.
Navès	Creu de record a un novici mort al terme municipal.
Oliana	Creu a la plaça de l'Església, substituïda el 1959 per una placa de marbre als "gloriosos caídos". Placa commemorativa de la inauguració del pantà per part de Franco l'any 1959, a la presa.
Os de Balaguer	Placa als caiguts, a la façana de l'església (reconvertida en memòria als dos bàndols). Grafit franquista en una façana de Gerb, encara visible.
Poal, el	Placa commemorativa de les obres d'ampliació d'un dipòsit (ja retirada). Placa de recordatori dels 25 anys de pau, al centre del poble (retirada durant la Transició). Placa als caiguts, a l'església (retirada durant la Transició).
Pobla de Cérvoles, la	Placa a la fossa militar del cementiri (ja retirada)
Pobla de Segur, la	Pintada franquista en una façana, visible tot i que es troba ratllada. Diferents làpides en nínxols de soldats i falangistes amb simbologia franquista, al cementiri. Quadre a l'església en record de víctimes religioses de la repressió.
Pobleta de Bellvei, la	Creu de recordatori de la "Santa Misión".
Pont de Suert, el	Retolació d'un grup d'habitatges.
Ponts	Placa d'habitatge.
Preixens	Creu als Caiguts, al centre del poble (retirada anònimament, suposem que durant la Transició).
Rosselló	Placa d'habitatge.
Sant Llorenç de Morunys	Creu al lloc on es va afusellar un capellà (ja retirada). Placa d'habitatge.
Sentiu de Sió, la	Placa d'habitatge.
Seu d'Urgell, la	Monument als Caiguts, al cementiri. Placa als caiguts, al centre del poble (retirada durant la Transició). Àguila franquista (retirada durant els darrers anys). Retolació en record dels caiguts, a l'església de la Pietat (retirada als anys seixanta). Placa commemorativa de l'entrada de les tropes franquistes, a la porta de l'ajuntament (retirada clandestinament als anys setanta). Àguila franquista, a l'edifici dels pavellons militars. Placa d'habitatge.
Soleràs, el	Làpida als caiguts, al cementiri.
Solsona	Nou plaques d'habitatge. Creu als Caiguts, en un carrer del municipi (ja retirada).. Monument als "emboscats", a la plaça del Camp, al centre de la població.

Municipis	Tipologia de restes documentades
Sort	Grafit amb el jou i les fletxes, a la façana de l'escola de Montardit de Baix.
	Grafit amb la cara de Franco, a la paret d'una borda.
Talarn	Inscripció a la muntanya on es troba l'AGBS amb el lema "Franco, Franco, Franco", substituïda posteriorment per "España servir hasta morir", i finalment retirada.
Tàrrrega	25 plaques d'habitatge.
	Creu "A nuestros caídos", a la plaça Major.
	Creu als "màrtirs" escolapis, al parc de Sant Eloi.
	Placa a un capellà, a la façana del cementiri.
	Dues retolacions de grup d'habitatges.
Torregrossa	Creu als Caiguts, a la carretera de Margalef.
	Monòlit franquista (retirat el 2013).
	Làpida al cementiri, en record dels caiguts.
Torrelameu	Símbol del jou i les fletxes, a la façana de l'antic ajuntament (ja eliminat).
	Creu en record d'un capellà (ja retirada).
Torres de Segre	46 plaques d'habitatge.
	Monument a l'ermita de Carrassumada, en record i homenatge als caiguts.
Tremp	Dues pintades franquistes.
	Monument als Caiguts, al cementiri.
	Placa d'habitatge.
Vallbona de les Monges	Placa als caiguts (ja retirada).
Vielha	Placa d'habitatge.
	Monument funerari als Caiguts, al cementiri.
	Creu als Caiguts, al cementiri.
	Dues pintades franquistes a Aubert.
Vinaixa	Creu als Caiguts (retirada durant la Transició).

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web espaisdememoria.udl.cat.

Altres exemples ens remeten a la placa que encara es troba a l'escola de Castellar de la Ribera, que avui funciona com a centre d'interpretació de l'escola de postguerra, o als grafitis de Franco, com els que hi ha a la façana de la Catedral de Lleida, sense oblidar l'àguila de Sant Joan, en molt millor estat, que es conserva amb tota la seva monumentalitat als quaters de l'antiga caserna de Gardeny de la capital.

Entre aquests elements, el monument als emboscats de la ciutat de Solsona, pensat per recrear la vida dels pròfugs de les quintes de l'exèrcit de la República, esdevé una de les intervencions preservades amb més caràcter simbòlic. S'alça al bell mig de la ciutat de Solsona i, malgrat que s'ha incidit poc a conèixer l'impacte que ha tingut la seva presència continuada en la formació de l'imaginari de la localitat, sí que darrerament el fenomen dels emboscats ha estat pres en consideració a través de la realització d'un audiovisual, la publicació d'un llibre i la senyalització d'una ruta de memòria en què s'intenta explicar, a voltes potser de manera massa acrítica, les vicissituds d'uns joves pròfugs, molts dels quals,

Foto 11. Escut franquista en una de les antigues casernes de Gardeny, a la ciutat de Lleida. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

Foto 12. Relleu del símbol de l'Obra Sindical del Hogar en un bloc de pisos del barri de Balàfia, a la ciutat de Lleida. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

als seus amagatalls, rebien instrucció paramilitar per ajudar, tan bon punt escaigués, al triomf dels colpistes.¹⁰⁹

Tanmateix, cal assenyalar que la majoria dels símbols de la Dictadura, que havien romàs durant anys inamovibles en algun saló de plens –com és el cas del bust de Franco a Bellver de Cerdanya–, a la façana d'algun ajuntament –com succeí a Castellnou de Seana, Ivars d'Urgell o la Seu d'Urgell– o als murs d'alguna església –com el grafit a Primo de Rivera a la de l'Espluga Calba–, van ser eliminats amb l'arribada de la democràcia. Per contra, altres símbols –com la placa col·locada amb motiu de la inauguració de l'embassament d'Oliana– o alguns d'altres –com les creus dedicades a la “Santa Misión” de localitats com Arbeca, Camarasa o la Pobleta de Bellvé– continuen al mig de la població, sense l'afegit d'una mínima explicació històrica, un cop s'opta per la seva preservació.

¹⁰⁹ E. MIRALLES, *Emboscats: la guerra dels que no hi van anar*, Barcelona, Ara Llibres, 2013. Cal dir també que a l'Alt Urgell, com en altres zones muntanyoses, s'utilitzaven balmes i coves que ara estan sent localitzades: el fenomen era ampli i és difícil de documentar, si no és a base de memòries orals i fonts directes.

Foto 13a i 13b. Monuments en record dels caiguts als termes d'Arbeca i Torregrossa. Fotografies: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

Com bé es recull en el quadre adjunt, l'element memorial arquetip del franquisme és la creu o el monument als caiguts. Per més que la seva significació és excoent, des del moment que nega l'homenatge a les víctimes del bàndol contrari, han persistit més d'un cop fins avui, a desgrat de lleis i accions de restitució de la memòria. A la creu de terme de la plaça Major de Tàrraga es conserva la inscripció “A nuestros caídos”.¹¹⁰ El mateix trobem en moltes de les creus desplaçades als cementiris, com en la de l'Albagés, amb la llegenda a la base “Caídos por Dios y por España. Presentes”, o les situades en finques particulars, visibles a peu de camí, com les de les poblacions d'Arbeca i Torregrossa, ambdues alçades en record d'alguns veïns assassinats als respectius indrets de la rereguarda republicana. El monument situat a la carretera d'Arbeca a les Borges rendeix homenatge als sis executats en aquell indrets com així ho recorda la inscripció gravada a la pedra, igual que els noms de cada veí mort, la qual convida a resar: “Viandante, una oración por los que aquí fueron inmolados por Dios y por España el día 13 de agosto de 1936”. De característiques semblants és la creu edificada, a començaments dels anys quaranta, en una finca de Margalef, a Torregrossa, en record dels set veïns morts en aquest indret el 5 de maig del 1938.¹¹¹

¹¹⁰ Aquesta creu, coneguda popularment com a creu del Pati per haver estat situada antigament al lloc conegut com el Pati, al passeig del Carme, a l'encreuament entre les carreteres de Verdú i Barcelona, es va traslladar a la plaça Major en el moment que es va retirar de la façana de l'església una placa als caiguts i una creu. Un bon conjunt de fotografies d'aquesta plaça i dels diversos elements de memòria que s'hi han allotjat al llarg del temps pot veure's a J. BONALES CORTÉS, *Tàrraga, 1950, opulències i misèries sota el jou franquista*, Tàrraga, Ajuntament de Tàrraga, 2010, p. 59-61, i a J. ESPINAGOSA, *Història gràfica de Tàrraga, els segles de la modernització (1890-1997)*, Tàrraga, Ajuntament de Tàrraga, 1997.

¹¹¹ Certament, observant aquests monuments, hom pot imaginar-se que hi havia un patró comú a l'hora de construir els monuments als caiguts, com constata l'estudi E. CASANOVA, *Violència anticlerical...*, pel que fa a Saragossa.

No s'ha d'oblidar, tampoc, la placa als caiguts de l'església d'Almenar, el trasllat de la qual, decidit el 2014, encara genera polèmica.¹¹² En qualsevol cas, la significació d'aquesta simbologia, situada al cancell de l'església d'Almenar, encapçalada per un "Gloria a los caídos" i dedicada a "sus mártires", constitueix un record global de les 28 víctimes de la repressió revolucionària, ja haguessin mort al terme municipal, al dels veïns pobles de Rosselló i d'Almacelles o al cementiri de Lleida, prèvia sentència del Tribunal Popular de la ciutat, la qual cosa mereixeria una anàlisi més reposada que la que aquí podem realitzar.¹¹³

4.1.1. Els "màrtirs de la fe": la força d'una presència

A les terres de Lleida, i a les comarques limítrofes aragoneses, amb una radicalització social accentuada, foren molts els religiosos assassinats, la memòria dels quals, tant a l'espai públic com al religiós, ha esdevingut una presència permanent, afermada amb els processos de beatificació.

El record de les víctimes religioses, a desgrat del paper de l'Església com a element sustentador de la justificació moral del franquisme, s'ha fet compatible amb les accions memorials dels governs democràtics, tot i que alguns dels símbols d'homenatge van desaparèixer durant la Transició.¹¹⁴ Així passà, per exemple, a Camarasa, on, a prop del cementiri, es van afusellar dos capellans que va ser recordats, quan els seus cossos foren traslladats a la Seu d'Urgell, amb una creu que duia la inscripció: "Aquí murieron vilmente asesinados bajo la horda rojo-marxista los reverendos Miquel Muixí Valls y Antoni Gardenyes Ceall". Aquesta creu, popularment coneguda com la creu dels Capellans, situada aproximadament a un quilòmetre de la població, va desaparèixer a mitjan anys setanta, en construir-se la carretera nova. Encara avui la gent gran del poble rememora aquesta acció, atribuïda a un escamot de milicians.

A Tàrraga es recorda el martiri del germà claretià Ferran Saperà, presumptament incitat pels membres del comitè de Cervera, que van capturar-lo i obligar-lo a embriagar-se, blasfemar i trencar el vot de castedat. La seva resistència li va valdre l'execució.¹¹⁵ El 13 d'agost del 1969, un any després de l'inici de la causa de beatificació, es va instal·lar una placa a la façana del cementiri municipal, al lloc on va ser afusellat, amb la inscripció "Aquí por defender su castidad religiosa fue martirizado el 13-VIII-1936".

També a Tàrraga, l'any 1961, aprofitant la trobada anual d'antics alumnes de l'Escola Pia, al turó de Sant Eloi, s'inaugurà una gran creu i es plantà un bosc de pins al seu voltant, en record de vuit escolapis morts durant la revolució.¹¹⁶ Al record d'aquests religiosos, reivindicat per l'escola, s'afegeix el de dotze carmelites arrestats i afusellats a la zona coneguda com el clot dels Àubins, a pocs quilòmetres de Cervera, on es va posar una làpida de record

112 El debat es pot seguir en el web <http://victorverdu.blogspot.com.es/2014/01/la-tasca-de-la-plataforma-per-la.html?m=1>.

113 La informació ha estat recollida en el següent treball del màster sobre Patrimoni Cultural i Desenvolupament Local: L. BALLARÍN, *Guerra i franquisme...*

114 Els tres bisbats de la demarcació, a més, amb el retorn de la democràcia van editar, cada un d'ells, un martirologi explicant-hi la persecució religiosa del 1936 i fent-hi constar la relació dels seus "màrtirs": L. BADIA I TORRAS, *Martirologi solsoní*, Solsona, Delegació Diocesana de Mitjans de Comunicació Social del Bisbat de Solsona, 1988; J. CASTELLS SERRA, *Martirologi de l'església d'Urgell*, 1936-1939, la Seu d'Urgell, Bisbat d'Urgell, 1975, i R. VIOLA GONZÁLEZ, *El martirio de una Iglesia. Lérida 1936-1939*, Lleida, Bisbat de Lleida, 1977.

115 J. ESPINAGOSA, *Història gràfica de Tàrraga...*, p. 478.

116 D. A., *Cent anys d'Escola Pia a Tàrraga (1884-1984)*, Tàrraga, 1986, p. 145.

Foto 14. Creu dedicada als germans escolapis morts el 1936, que va ser inaugurada en el marc de la trobada anual d'antics alumnes de l'Escola Pia del 1961, al parc de Sant Eloi de Tàrrrega. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

l'edifici religiós. L'esplanada adjacent al monestir duu el nom de plaça dels Màrtirs, tal com indica un rètol datat del 2013; a l'interior del temple s'hi troben dos ossaris amb la inscripció "Triunfaron en el Señor, MCMXXXVI-MCMXXXIX", on es llegeixen els noms de quaranta germans allí enterrats. Dues plaques de metacrilat fan referència a vint-i-sis d'aquests religiosos, beatificats a Roma el dia 28 d'octubre del 2007, i dues plaques més fan referència als sis beatificats a Tarragona el 13 d'octubre del 2013. El complex memorial es completa amb un gran quadre al·legòric del moment de l'execució, en què, juntament amb les víctimes, es representa els milicians, al mateix temps que un àngel mostra la barbàrie a Déu.

La ciutat de Lleida ofereix també exemples de l'interès de l'Església per mantenir el record de les seves víctimes. A l'interior dels temples de Sant Llorenç i del Carme s'hi troben inscripcions amb el nom de religiosos assassinats. La de Sant Llorenç, datada el 1945, recorda sis capellans vinculats amb la parròquia, els quals, segons que consta en la placa informativa, "dieron su vida por Dios"; es tracta del rector, un vicari i quatre beneficiaris. Segons la informació recollida en altres fonts, un dels capellans morts, Josep Bascunyana, era redactor de la publicació carlista *Terra Ferma*, mentre que Josep Bartran i Ramon Llavanas tenien vinculació amb el tradicionalisme. Aquest darrer era, a més, director de la publicació *Lo Rampall*, vinculada amb el Sindicat Agrícola Catòlic.

i dotze creus. El 2007 les seves restes van ser traslladades al santuari carmelità de Tàrrrega, i el 2008 la Conselleria d'Interior de la Generalitat de Catalunya va incloure aquest indret a la Ruta d'Espais de Memòria de la comarca de la Segarra, al mateix temps que els fets allí esdevinguts eren explicats en una cartellera posada per aquesta institució memorial. El 15 de novembre del 2008, un grup autoanomenat Milícia Antifeixista de Catalunya va destrossar diferents elements de la ruta del clot dels Àubins i hi va realitzar diferents pintades; la Generalitat de Catalunya es féu càrrec dels arranjaments corresponents.

A la mateixa comarca de la Segarra s'hi troba la zona de Mas Claret, un altre espai de la ruta de memòria segarrenca que recorda, també amb una placa, la mort de disset claretians, rememorada actualment el dia 15 de setembre.

També el monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès, al municipi de les Avellanès i Santa Linya –indret que els germans maristes han convertit en lloc d'enterrament i de memòria de la comunitat catalana d'aquest orde–, ha esdevingut un lloc de memòria en record dels germans assassinats dins i fora de

A la parròquia del Carme, una altra placa recorda el rector, el vicari i cinc beneficiaris, alguns també amb vinculacions polítiques amb el tradicionalisme. Entre d'altres, Josep Ramon Solé era redactor de la publicació carlista *El Correo Catalán*, i Salvador Fàbrega i Josep Chavarria ho eren de la integrista *Diario de Lérida*. Tots ells es troben pendants de beatificació, segons que consta en el procés canònic en curs, que engloba 138 sacerdots, un seminarista i 30 laics vinculats d'alguna manera amb la diòcesi de Lleida i honorats en una làpida a la Catedral.

Però, el record més present en diferents aspectes de la vida i de la memòria religiosa de Lleida és el del beat Francesc Castelló, la víctima laica de la revolució del 1936 que desperta devoció entre els feligresos de la ciutat. Membre actiu de la Federació de Joves Cristians de Catalunya, Francesc Castelló gaudia ja als anys trenta d'un gran ascendent entre els cristians lleidatans. Beatificat el 2001, és recordat amb una gran imatge a la Catedral, així com en una capella a l'església de Sant Pere, en una fotografia a l'altar major de la parròquia de Santa Maria de Gardeny i a la capella del cementiri de Lleida, entre d'altres. Alhora, el seu retrat oficial s'ha reproduït en una esquila, repartida per tots els temples de la ciutat. La seva recordança també s'ha fet present al mausoleu construït sobre la fossa comuna de la repressió revolucionària del cementiri de Lleida. A més, es pot visitar una exposició permanent sobre la seva vida a la parròquia de Sant Pere, del centre històric. La dedicació d'un carrer i fins i tot una modesta operació de marxandatge –punts de llibre, clauers, calendaris o una auca consultable a la xarxa– n'asseguren una presència permanent que s'estén fins a Alacant, la seva localitat natal.

4.2. Temps de democràcia

Tot i que alguns dels símbols de la Dictadura continuen a la via pública, sobretot en plaques i habitatge socials, amb l'arribada de la democràcia desaparegueren, a vegades, com queda recollit en el lloc web sobre espais de memòria que complementa aquest llibre, amb mètodes casolans. A l'escola dels Arcs, per exemple, en una placa amb la inscripció "Plan nacional de construcciones escolares. Año 1961" es cobreix el símbol de l'àliga de Sant Joan amb un pegat de guix. En alguns casos, com hem assenyalat especialment en el cas de la simbologia funerària, aquells elements que no es retiraren durant la Transició continuaren presents, alimentant l'imaginari col·lectiu.

Els exemples són múltiples: a Mollerussa, la creu als *Caídos* en forma d'àliga, de la plaça de Manuel Bertrand, fou traslladada cap a l'entrada del cementiri, d'on s'acabà enretirant anys després, malgrat que l'intent d'adaptació es féu a través d'una llegenda referida a la pau, que tot just restava significat a la immensa àliga franquista.

4.2.1. Adaptar-se als nous temps

El propòsit de les primeres polítiques memorials de la democràcia va ser la transformació de símbols franquistes en elements de record a les víctimes, de significat equidistant, presumptament conciliador. Així, els monòlits dels caiguts, si seguien presents a l'espai públic, després d'una neteja o remodelació, esdevenien un record de "totes les víctimes de la guerra" o "en memòria del tots els que van morir a causa de la guerra". Aquests lemes evitaven les referències a la repressió de postguerra i deixaven, per tant, oberta la ferida de

molts col·lectius, que demanaven una àmplia reparació moral. De fet, fins al 28 d'octubre del 2010, els republicans afusellats per Franco de manera regular i sistemàtica, almenys fins a l'any 1945, no foren explícitament recordats a la fossa comuna del cementiri de Lleida. En altres llocs es van prendre, en matèria memorial, dreceres que mereixen unes breus consideracions.

A Cervià de les Garrigues, amb deu víctimes de la repressió revolucionària i onze de la repressió franquista, en acabar la Guerra Civil s'instal·là un monòlit a la plaça de l'Ajuntament que commemorava la victòria nacional. L'any 1960 fou substituït per l'habitual placa de marbre a la façana de l'església, amb la inscripció: "Caídos por Dios y por España. Presentes", que el 1986 fou traslladada al cementiri. Un altre element era la placa que les autoritats locals havien col·locat el 18 de juliol del 1964 amb motiu de l'estrena del dipòsit d'abastiment d'aigua al poble, amb la següent llegenda: "Inaugurado el 18 de julio de 1964. En memoria de los 25 años de paz ganada y mantenida por Francisco Franco Bahamonde". El 2002, la iniciativa municipal substituï aquest lema per un altre: "En memòria de tots els qui perderen la vida a causa de la malaurada Guerra Civil". Tanmateix, la intenció conciliadora d'aquesta i d'altres actuacions semblants generalment no va tenir els efectes que es pretenia, i tot plegat fa que, lluny de reparar la memòria de les "altres víctimes de la guerra", el que s'acabava propugnant era passar pàgina i oblidar el greuge.

El trajecte d'elements memorials del franquisme de la plaça al cementiri ha estat molt comú en molts pobles. Hom ha tendit a considerar el cementiri com un lloc neutre, de significació exclusivament religiosa, i no com un espai públic, que implica accions inclusives. A Juneda, la creu al Caiguts va ser trasllada al cementiri el 1986, i posteriorment, a l'entrada del recinte, s'hi alçà un monòlit amb la inscripció "A la memòria de totes les víctimes a conseqüència de la guerra de 1936-1939". Al cap d'uns anys, es va posar un faristol al costat de la vella creu als Caiguts, amb una fotografia i una explicació del seu antic emplaçament. Juneda va patir, com la majoria dels pobles de les Garrigues, un fort impacte de les repressions de guerra i postguerra, amb onze morts a causa de la violència revolucionària i tretze de la repressió franquista, i cinc deportats morts als camps nazis. Alhora, desenes de famílies afrontaren consells de guerra i expedients per responsabilitats polítiques, o patiren l'absència dels joves morts al front.¹¹⁷ En aquest cas no es cregué prudent cercar una fórmula comuna, com bé es posa de manifest en el Cens de Simbologia Franquista de Catalunya elaborat per la Generalitat i publicat l'any 2010.

4.2.2. A tots els combatents, a totes les víctimes

Les comarques de Lleida ofereixen molts altres exemples sobre aquest tema. Al cementiri de Balaguer, una població en plena línia de front, hi ha una fossa comuna amb combatents nacionals morts als enfrontaments del cap de pont de la ciutat. Uns anys des-

¹¹⁷ Així es recull en el treball A. ARQUÉS i A. ROSELLÓ, "Memòria de les víctimes de la guerra de 1936-1939 a Juneda", *Fonoll*, núm. 129, juliol-agost del 2003, p. 37-40, en què s'han documentat 99 persones mortes, considerant les víctimes de la guerra i de la postguerra com un conjunt global inseparable, comptant-hi les morts produïdes a causa de la repressió i la violència a la rereguarda republicana durant la guerra i la revolució, les ocasionades pel bombardeig de l'aviació alemanya-franquista el mes d'abril del 1938, les produïdes als fronts de guerra, les degudes a l'explosió de projectils, les víctimes mortals per sentència de consell de guerra, les morts complint condemna a la presó i les que es produïren al camp nazi de Mauthausen (Alemanya); s'hi ha diferenciat, però, del total de les persones mortes, les nascudes o empadronades a la població de les que no.

prés del final de la guerra, moltes d'aquestes despulles foren traslladades al Valle de los Caídos. Amb la transició a la democràcia, la inscripció de la placa de senyalització es féu extensiva a tots els morts de la Guerra Civil d'aquesta fossa i de la que contenia les restes dels aviadors que actuaren en aquesta zona. L'any 1967, 29 anys després de l'entrada de les tropes de Franco a la ciutat, l'Ajuntament erigí una estela commemorativa amb la qual es rememorava:

Desde estos campos cuyo silencio rasgó la guerra, las alas azules de la aviación española mandaban en los cielos de España. García Morato, caballero andante del aire tuvo en ellos el nido de sus águilas. La paz de Franco los devolvió al silencio y serenidad del trigo y el pastor.

Fou amb l'arribada de la democràcia, amb l'aquiescència dels aviadors supervivents, que n'hi havia hagut, que el text es modificà, i se'l féu extensible als combatents dels dos exèrcits:

Des d'aquests camps, el silenci dels quals esquincà la guerra, els ocells d'acer que hi tenien el seu niu remuntaven el vol tripulats per homes a la recerca de glòria i desitjosos que la pau retornés a cobrir amb el seu mantell de silenci aquestes terres, on perdurará sempre el record d'aquells que des d'aquí emprengueren el seu darrer vol. Un vol sense retorn. Que la guerra no torni mai...

El signaven l'Ajuntament de Balaguer i l'associació de veterans d'aviació ADAR, entitat que des del 1980 hi ha organitzat diversos actes de record i homenatge.

A molts altres pobles del front del Segre s'hi han fet altres intervencions memorials. Mereix ser esmentat el sobri monument alçat al cementiri del convent de les Avellanes, amb la inscripció: "En aquest lloc reposen les restes de soldats d'ambdós bàndols morts des del 15 d'abril de 1938 fins al 22 de gener de 1939 a l'hospital militar instal·lat al Monestir pel Cos d'Exèrcit d'Aragó". Es tracta d'una intervenció singular en un edifici religiós, on el pes del record i la memòria dels anys de guerra i revolució hi tenen un paper molt important. També al poble d'Alcoletge s'inaugurà, el 2005, un monument al cementiri "en memòria dels qui van morir a la Guerra Civil 1936-1939", en què es gravà el nom de les víctimes civils i militars. A Vilanova de la Barca, a la denominada plaça de la Pau, les restes d'un tanc presideixen la inscripció següent "No oblideu cap nom, caldrà fer memòria per no repetir el pas d'una història", lema extret de la cançó de Lluís Llach "A força de nits".¹¹⁸

El 28 de maig del 2006 es documentà la tomba del cementiri de Camarasa on reposen els soldats de la lleva del 1941 morts en diferents espais del front del Segre, amb l'explicació següent:

Tota la primera línia on van succeir els combats del cap de pont de Balaguer és un gran cementiri anònim. La majoria de combatents morts van ser enterrats en el mateix lloc on van trobar la mort. El pas del temps i l'acció de l'home han esborrat les fosses.

Només una d'aquestes, la fossa del Merengue, fou tractada amb respecte pels propietaris del terreny, que no fou conreat després de la guerra. Hi descansaven les restes dels combatents republicans morts durant la batalla del Merengue (maig de 1938). Infiltrats en terreny enemic, foren sorpresos, aniquilats i enterrats en un gran clot per les tropes franquistes. Les visites, sempre discretes, dels companys, van mantenir viva la memòria dels caiguts. L'any 1985, per iniciativa de l'Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó-41 i per aturar l'espoliació que anava sofrint la fossa, s'iniciaren els tràmits adients per exhumar els cossos i traslladar-los al cementiri de Camarasa. L'ajuntament es mostrà sensible i cedí a perpetuïtat una parcel·la de terreny on enterrar dignament els companys morts tants anys oblidats.

118 A la xarxa és considerat com un memorial a la pau (www.youtube.com/watch?v=-pmcoOoCDHA).

El 31 de maig de 1987 s'inaugurà aquesta tomba, un lloc de record per a tots els combatents que van morir a la batalla del Segre. Hi estan dipositades les restes dels caiguts al Merengue i també en altres espais de la batalla (Seròs, Tremp, Isona, la Baronia-Montsec, Vilanova de la Barca i la Granja d'Escarp).

Aquest espai de dol i memòria és una de les diverses intervencions fetes a la gran àrea que integrà el cap de pont de Balaguer, tota ella amb una forta càrrega simbòlica, a causa de l'envergadura dels combats i de les nombroses pèrdues humanes, sobretot nois de l'exèrcit republicà de la lleva del 1941, la popularment coneguda com a "lleva del biberó", arran dels combats que hi hagué entre els dies 22 i 28 de maig del 1938. La seva memòria fou recordada molt aviat a la partida del Camí d'Alós, on es troba l'anomenada "tomba del soldat", en la qual, de fa anys, familiars i gent que en coneix l'existència, dipositen flors. En la creu s'hi pot llegir: "Aquí descansan los restos de Joan Montserrat, falleció el día 28 de diciembre de 1938".

Foto 15. Fossa comuna al cementiri de Camarasa, amb les restes recuperades de diferents fosses exhumades de soldats morts al front del Segre. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

L'any 1985 marca una fita en el caràcter memorial i simbòlic que ha anat adquirint aquesta àrea del Segre. La Lliga de Catalunya de Militars i Vídues de la Guerra d'Espanya (1936-1939), a la vegada que posava una placa en record dels soldats morts en combat a dalt del turó, iniciava, a proposta de l'Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó-41, els tràmits d'exhumació de diverses fosses i l'enterrament de les restes recuperades a la tomba del cementiri de Camarasa, cedida a perpetuïtat per l'Ajuntament. Inaugurada el 31 de maig del 1987, cada any congrega supervivents i famílies de soldats morts dels dos exèrcits. A partir del 2014, la rememoració dels qui allí hi lluitaren es realitza, en absència de supervivents, només amb familiars, que segueixen portant flors al monòlit del turó i a la fossa del cementiri de Camarasa.

A la Granja d'Escarp, el responsable de la territorial dels "biberons" a Lleida, Josep Massamunt Marqués, i Teresa Coit Estiarte apareixen, en representació d'altres familiars, com a impulsors d'un monument que l'any 1998, amb el suport de l'Ajuntament, se situà

davant del cementiri amb la inscripció: “Dels vostres familiars. Guerra Civil 1936-1939”. El monument es féu a la fossa dels soldats republicans morts en combat. Hi figuren dinou noms, entre els quals el d’una dona, suposadament franquista, afusellada pels milicians, a qui va lliurar-se confonent-se de bàndol. En la placa també hi consta el nom de dos deportats morts a Mauthausen, però no el de la víctima de la repressió franquista, morta l’any 1943, ni els combatents morts als hospitals.

L’oblit és més palès en pobles com Alpicat o Tremp, tots dos a prop de la línia de front. El cementiri del primer va fer les funcions durant nou mesos de cementiri de Lleida, ja que a partir del 3 d’abril del 1938 la ciutat restà dividida, fins al 1939, en dues zones, i el cementiri de la capital quedava a la zona republicana.

Els estudis memorials endegats des de fa ja uns anys a Alpicat en pro de la recuperació de la memòria ens informen de les peculiaritats del municipi, així com del caràcter de les inhumacions que hi tingueren lloc, amb víctimes civils que van morir per causes naturals relacionades o no amb la guerra, amb militars de l’exèrcit franquista morts a la batalla del Segre, amb víctimes de la repressió revolucionària o amb les de la repressió franquista que es desencadenà tan bon punt fou ocupada la ciutat. Arran de remodelacions urbanístiques, les despulles de tots ells foren traslladades a una ossera del nou cementiri. A iniciativa de l’Ajuntament i del Memorial Democràtic, el novembre del 2009 s’arranjà i senyalitzà tant el nou emplaçament com l’originari, situat avui en ple centre urbà.¹¹⁹

El 9 d’octubre del 2010, Tremp homenatjà les víctimes civils i militars de la Guerra Civil i la Dictadura a través d’una intervenció al cementiri, també efectuada pel Memorial Democràtic i l’Ajuntament. Se senyalitzà i dignificà una fossa que acull al voltant de quatre-centes víctimes:

En aquest cementiri s’hi van enterrar víctimes civils i militars de tots dos exèrcits durant la Guerra Civil espanyola, executats per la violència revolucionària i la repressió franquista, els bombardejos, els mesos de front obert i la misèria de la guerra.

Posar nom a bona part d’aquestes víctimes continua sent una tasca pendent.

Molt a prop s’hi troben els vestigis de l’antic monument als *Caídos*, una intervenció inicialment composta de quatre grans pilars. Un dels pilars mostra un relleu en forma de creu que ocupa tota la superfície, al marge inferior del qual, sota la creu, una placa de marbre, posterior al franquisme, segueix recordant els noms i els cognoms de nou morts per la violència revolucionària, cinc dels quals eren capellans. Aquesta placa substituï l’original de “Caídos por Dios y por España”.

Recentment, el record dels soldats morts al font del Pallars s’ha honorat a Llavorsí amb una placa posada pel Memorial Democràtic a la porta de l’antic cementiri del poble de Romadriu (actualment, municipi de Llavorsí). Les víctimes allí enterrades, juntament amb les que hi hagué a Baladredo, eren recordades, ja el 1988, a instància dels antics combatents de la 133.ª Brigada Mixta del Exèrcit de la República. Tot plegat són uns exemples que ens remeten a altres enterraments dispersos arreu del país.

¹¹⁹ Vegeu el web “Morts de la Guerra Civil al cementiri d’Alpicat”, publicat el 2006 (www.alpicat.org). Aquest web es realitzà dins del Pla Pilot per al Memorial Democràtic de les Terres de Lleida, i publicà per primer cop el nom de les 418 persones documentades, les quals, al seu torn, també han estat recollides en el llibre F. CORRETEGÉ, *Morts de la guerra...*

D'altra banda, les referències a accions encaminades a preservar la memòria de víctimes militars i civils a les zones de rereguarda de la República a Lleida també són notòries.

Tàrrrega, capital de l'Urgell, ferida per les bombes i per la violència política, homenatjà des del primer moment, com hem tingut ocasió de comentar, els "caïdos" i "màrtirs" de l'Església, amb monuments que romanen dempeus al cementiri, a la plaça Major, al Clot dels Àubins de Cervera o al parc de Sant Eloi. Aquest darrer és un indret emblemàtic, que l'Ajuntament elegí, de la mateixa manera que trenta anys enrere ho havien fet els pares escolapis, per posar-hi, el 1993, una làpida que, amb la voluntat de representar tota la ciutadania, deia: "La ciutat de Tàrrrega en memòria de totes les víctimes de la guerra del 1936. Que mai més la barbàrie i el sectarisme puguin fer tant de mal".

La fossa comuna del cementiri, on foren enterrats soldats dels dos exèrcits, així com civils morts a causa dels bombardejos, va ser també convertida el 2006, a iniciativa de l'Ajuntament, en un altre lloc de memòria, en què igualment es pot llegir:

La ciutat de Tàrrrega en memòria de les víctimes de la Guerra Civil (1936-1939) enterrades en aquesta fossa comuna. Que el record del seu sacrifici serveixi d'exemple a les noves generacions perquè construeixin una societat lliure, solidària i en pau.

Segons el Mapa de Fosses de Catalunya, en aquesta fossa s'hi inhumaren les víctimes dels bombardeigs a la ciutat els dies 2 i 5 d'abril, 30 de novembre i 21, 27 i 31 de desembre de l'any 1938, així com els soldats que moriren a l'hospital situat en una masia fora de la població, mentre que la documentació custodiada al Centre d'Història Contemporània de Catalunya confirma en part aquestes dades, ja que disposa d'una llista de més de trenta soldats morts en aquest indret, pertanyents a l'exèrcit franquista.

Un altre conjunt d'elements simbòlics important, que mereix ser esmentat en relació amb l'evolució de la seva presència a l'espai públic, és el que es troba localitzat a Cervera. El 20 de novembre del 1944, rememorant l'aniversari de la mort de José Antonio Primo de Rivera, s'hi alçà, a l'encreuament entre la plaça de Santa Anna i la rambla Lluís Sanpere, l'habitual *monumento a los Caídos*, escenari, durant la Dictadura, dels actes polítics organitzats per la Falange local.

La inscripció inicial va ser substituïda en temps democràtics per "Cervera. A tots els seus fills morts per la pàtria MCMXXXVI-MCMXXXIX", però se'n conservà l'àliga i l'escut franquista, que hi van romandre fins al 2005, any en què, neta de simbologia i per decisió municipal, es traslladà a la part posterior de la capella construïda al cementiri en memòria dels Missioners Fills del Cor de Maria de Cervera, també morts l'any 1936, mentre que l'àliga i l'escut es dipositaren a l'Arxiu Comarcal.

Al costat d'aquesta capella s'hi troba una fossa comuna amb restes de civils i de combatents morts a l'Hospital Militar de Cervera. La seva nova ubicació fa que no sigui fàcil de veure, tot al contrari del que passa amb l'espai de memòria creat a partir del 2008 a iniciativa conjunta de les institucions locals i del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya.

Aquesta fossa comuna resulta tan gran com les trobades en cementiris de la línia de front, com el de Tremp, Alpicat o Lleida. Segons que consta en el web realitzat i difós des de fa ja uns anys per l'historiador segarrenc Jordi Oliva, la majoria eren soldats republicans, víctimes dels combats que tingueren lloc entre el mes de maig del 1938 i el gener del 1939, als quals s'afegiren després alguns civils i soldats franquistes. Oblidada durant

Foto 16. Creu als Caiguts de Cervera, en la seva localització original i després d'haver-hi fet una primera neteja de simbologia. Fotografia: Jordi Creus.

dècades, l'emplaçament on es troba ha estat objecte, des de l'any 2008, de diferents actuacions. La primera, realitzada el febrer d'aquell any, consistí en l'arranjament, la senyalització i la documentació de l'espai, tasca que es completà el desembre del 2010, quan s'afegiren els noms dels que hi són sepultats al mur de ferro que s'havia col·locat prèviament a fi de delimitar-ne l'espai. Es tracta d'una relació de noms, també consultable a la xarxa, que es va ampliant a mesura que la investigació històrica així ho permet.¹²⁰

Ben bé pot dir-se que els cementiris esdevenen, com també ha succeït a la majoria dels països europeus, referents de memòria del convuls període que van ser aquells anys entre una guerra i una altra. La funció pedagògica, en sentit cívic i democràtic, d'aquests espais s'afegeix al seu paper memorial i de dol.

Els treballs realitzats per l'Associació d'Estudiosos del Front del Segre es troben en la base de l'acció de memòria realitzada a Linyola, població també situada a la rereguarda republicana, pas obligat de les forces republicanes cap al front i objectiu militar de l'exèrcit franquista. Els bombardejos dels dies 11 i 29 de maig del 1938 afectaren veïns i forans, que van ser enterrats en nínxols i en una fossa comuna exterior al cementiri, que posteriorment s'exhumà. Vuit soldats morts en acció de guerra, no identificats, foren sepultats a l'interior, en un indret avui senyalitzat per iniciativa del Memorial Democràtic, que hi col·laborà amb una instal·lació alçada al costat de l'Ajuntament, en memòria de totes aquestes víctimes "de la Guerra Civil i el feixisme", com així es remarca en la ressenya de l'acte que tingué lloc el 27 de març del 2011.¹²¹

Aquesta intervenció consta d'una escultura de l'artista Catherine Huaman, acompanyada d'un cartell informatiu, en què es contextualitza el període històric, i d'un mural, en el qual hi ha gravats en una planxa metàl·lica els noms dels setanta veïns morts al front, a causa de les bombes o als camps d'extermini nazi. Segurament, la no-existència al poble de víctimes de les violències de guerra i postguerra tingué el seu paper a l'hora de determinar-ne la ubicació, que, finalment, seguí l'exemple de la veïna França amb els seus monuments "aux enfants de la patrie", alçats amb motiu de la guerra del 1914 a pràcticament totes les localitats del país i completats, en general, amb llistes de la Segona Guerra Mundial i de les

120 D. A., *Acte de reconeixement històric als soldats i civils inhumats a la fossa comuna del cementiri de Cervera*, Cervera, Memorial Democràtic, 2008.

121 Aquestes fosses no figuren en el Mapa de Fosses de Catalunya, ja que la comarca del Pla d'Urgell no es va estudiar en aquell projecte.

guerres colonials posteriors. La consideració de totes les víctimes de guerra com a patrimoni memorial del poble és, malauradament, un element molt poc freqüent al nostre país. La repressió posterior i els llargs anys de la Dictadura no afavoriren escenaris de cohesió d'aquesta mena.

Fet i fet, és una crida en pro de recordar tant els qui moriren com aquells qui es quedaren, convivint amb el dolor que ocasionà la pèrdua en un poble que proporcionalment va ser un dels més afectats de Catalunya pels combats bèl·lics.

La comarca de les Garrigues també fou una zona de la rereguarda durament castigada pels bombardejos, atesa la seva posició estratègica en relació amb la zona de Tarragona. Entre la primavera del 1938 i l'hivern del 1939 s'hi succeïren almenys onze atacs. Els veïns dels pobles es resguardaven a les cabanes del terme, però, tot i això, hi hagué víctimes. Al cementiri de les Borges hi ha una fossa civil i militar, on també s'inhumaren diversos soldats republicans, que foren acusats de desertió i afusellats. Unes creus en record seu s'hi feren presents ja l'any 1938, mentre que l'any 2007 l'Ajuntament de les Borges Blanques promogué un acte d'homenatge a les antigues escoles de la Segona República. Posteriorment es dissenyà un recorregut urbà que comprèn tretze indrets, en cadascun dels quals es posà un monòlit en què s'expliquen els efectes dels diversos bombardejos.

En aquesta mateixa localitat, al passeig del Terrall, s'hi troba també un peculiar monument, inaugurat el 22 d'abril del 1990, en memòria "Als qui van lluitar per la llibertat a Europa", una intervenció que a la vegada s'utilitza per recordar els deportats als camps nazis, a través de la llegenda: "L'Amical de Mauthausen i altres camps als nostres companys de les Garrigues". El monument, fet amb pedra de la Floresta i ferro forjat, simbolitza, amb unes escales que emulen les existents al camp de Mauthausen, el patiment dels deportats a aquests camps.

Foto 17. Monument al passeig del Terrall de les Borges Blanques, dedicat "a les persones de la comarca que lluitaren per la Llibertat a Europa". Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

4.2.3. La resistència d'alguns símbols franquistes a ser retirats de l'espai públic

Mentre la població de les Borges Blanques netejava de simbologia franquista el monument del cementiri, recordava les víctimes dels bombardejos i inaugurava, el 14 d'abril del 2011, l'Espai Macià, el municipi veí de Torregrossa mantindria dempeus encara dos anys més un monument als *Caídos* a l'entrada de la zona d'esbarjo més cèntrica de la població, a l'indret que acabà essent popularment conegut com "el monument". Era el darrer, doncs, d'aquests elements commemoratius alçats a les terres de Lleida, que, després de 74 anys d'haver finalitzat la Guerra Civil, seguia lluint, no sense cert desafiament, tota la simbologia franquista. Ningú no s'havia atrevit abans ni a netejar-lo ni a enretirar-lo. I si bé és cert que en aquest poble les conseqüències de la guerra i les repressions de la rereguarda republicana i de la Dictadura franquista foren molt punyents, també ho és que es va moure, amb cert retard, dins dels paràmetres que es registraren en moltes altres localitats d'arreu del país, les quals, no obstant la democratització, hagueren de fer front a resistències de caràcter local de difícil gestió.

"Jo també vull que retirin els monument franquista de Torregrossa" era el lema de la campanya que, a començaments de febrer del 2010, agafà força a les xarxes socials, al mateix temps que el monument seguia embrutat amb pintura vermella, que conservà fins que va ser enretirat.¹²²

Com ja hem assenyalat, als anys quaranta, a la partida de Margalef, a pocs quilòmetres del poble de Torregrossa, s'alçà una creu en record de les víctimes de la memòria revolucionària que hi hagué en aquest lloc el mes de maig del 1938, poc després que les tropes rebels ocupessin les poblacions de la riba dreta del riu Segre. Acabada la guerra, aquestes víctimes foren exhumades, enterrades al cementiri de la localitat, enregistrades a l'Ajuntament i homenatjades en una capella inaugurada el 1943 al cementiri, on es gravaren els seus noms juntament amb els d'altres víctimes anteriors, mortes fora del terme municipal, així com dos joves morts a la División Azul.¹²³

Aquest mateix any s'inaugurà l'esmentat *monumento a los Caídos*. Així consta en el llibre d'actes de l'Ajuntament, l'11 de gener del 1939, quan es va prendre l'acord de "modificar los solares de la calle Mosén Jacinto para levantar un monumento a los mártires caídos en el pueblo fusilados y asesinados por las hordas rojas durante su dominación". Allí hi romandria fins al 18 de juny del 2013.

Així i tot, l'operació de neteja afecta també el monument a totes les víctimes, inaugurat l'any 1986, sota el Govern socialista, a poca distància de l'altre monument. Constava de tres aspes que descansaven en una peanya amb la inscripció: "En record a tots els que varen perdre les seves vides a conseqüència de la Guerra Civil 1936-1939, reposen en pau, Torregrossa 11-09-1986". Aquesta peanya és l'únic element que es conserva d'una intervenció, avui traslladada al cementiri municipal, que, tot i no fer esment explícit de les conseqüències de la repressió franquista, tenia la voluntat de commemorar la memòria de tothom.

122 Vegeu la campanya del Facebook "Jo també vull que retirin el monument franquista de Torregrossa!", febrer del 2010: "És una vergonya que en ple 2010 Torregrossa tingui encara un monument franquista, feixista, en record d'aquells 'caídos per la gracia de Dios'. I fa encara més vergonya que el monument estigui en una zona privilegiada del poble, a l'inici dels jardins, on hi ha la zona escolar i la zona esportiva. Cal que retirin urgentment el monument pel seu simbolisme i que Torregrossa esdevingui un poble modern i que miri cap al futur i no cap al passat. Oblidar no! Però viure amb l'ombra franquista cada dia, tampoc!" (www.facebook.com/groups/366422505129).

123 Arxiu Comarcal del Pla d'Urgell, llibre d'actes de l'Ajuntament de Torregrossa dels anys 1943 al 1945, 360-22-T2-5.

Foto 18. Monument als Caiguts de Torregrossa, abans i en el moment de la demolició, el 18 de juny del 2013. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

A banda de les relacions que podrien establir-se sobre la influència que ha tingut aquesta persistent presència en la construcció de la memòria col·lectiva de la localitat, l'exemple de Torregrossa ens situa al bell mig del debat europeu sobre la preservació a la via pública de simbologia antidemocràtica, així com la pertinència d'actuar en aquest sentit per part dels governs democràtics, emparats en unes polítiques públiques l'oportunitat de les quals sembla inqüestionable, si s'ha de jutjar per les resolucions que les institucions europees estan adoptant en cas d'apologia del feixisme.

4.2.4. Els monuments als caiguts a la ciutat de Lleida i la llarga solemnització de la victòria

L'exemple de l'evolució que han seguit els monuments franquistes de la ciutat de Lleida resulta igualment il·lustratiu d'aquesta reflexió. La primavera del 1938, tan bon punt fou ocupada la riba dreta del Segre, començaren a prendre força els rituals que, com arreu, perseguien la imposició forçada dels nous valors ideològics, per part de les noves jerarquies sorgides de la victòria militar. Els homenatges als morts per la causa franquista s'integraren a tota una litúrgia d'arengues, salutacions i misses de campanya, mentre que els noms de places i carrers es mudaven de nou, al mateix temps que es reprimia la més mínima expressió de dissidència.¹²⁴

¹²⁴ En el cas de la ciutat de Lleida, s'explica en l'obra J. GELONCH, *El poder franquista...*

Els rituals esdevingueren el principal element de socialització del Règim, a desgrat d'una vida quotidiana de fam, racionament i estraperlo. Les cerimònies religioses en record dels *caídos* celebrades davant de l'església de Sant Llorenç, llavors amb funcions de catedral, o a la plaça de la Paeria, convivia amb la propaganda, centrada a Lleida en les tasques de reconstrucció d'una ciutat enrunada per les bombes. En efecte, organismes com Regiones Devastadas i, sobretot, l'Oficina Tècnica de l'Ajuntament, creada per la comissió gestora municipal el 27 de maig del 1939, s'ufanegen de treballar per tal de refer la ciutat de les runes. Aquest segon organisme, conduït per arquitectes com Manuel Cases Lamolla, Francisco Clavera Armenteros o Lluís Domènech Torres, transformà la ciutat segons el gust imperant, en gran part inspirat en l'estètica arquitectònica feixista, per més que la situació econòmica obligava a adaptar aquestes pretensions a la penúria imperant.

Una de les actuacions primerenques que es va encarregar a aquesta Oficina Tècnica Municipal va ser la construcció d'un monument als *Caídos*, que es pretenia costejar per subscripció popular. Acabada la guerra, es considerà insuficient assenyalar l'indret del cementiri on van ser afusellades les víctimes de la violència revolucionària, així com la fossa on van ser enterrades, en què figurava la inscripció de "Gloria a los Caídos". Es volia, i així queda recollit en el llibre d'actes municipals, una obra de "recordación perpetua" al mateix cementiri, la qual rebé l'aprovació ministerial el mes de febrer del 1940.

L'arquitecte Francisco Clavera dissenyà un gran mausoleu sobre la fossa comuna del cementiri, que, tanmateix, no s'inaugurà fins a l'any 1954, per problemes de finançament, tot i la implicació que van tenir-hi al llarg dels anys que durà el procés les institucions i especialment els llavors alcalde Víctor Hellín i el regidor Francisco Pons.

L'estiu del 1941 s'inaugurà el *monumento a los Caídos*, en una cerimònia en la qual participaren, com era habitual, totes les autoritats. El monument s'alçà justament a la tàpia on tingueren lloc els afusellaments, i l'element central era un altar, "rematado por un esbel-tísimo obelisco, sobre el que se eleva una Cruz". Així ho explica el diari local *La Mañana* del 6 de juliol en la seva crònica panegírica. El projecte el signava l'arquitecte Manuel Casas Lamolla, que renuncià, segons que recorda la premsa local, als seus honoraris en benefici d'una millor liquidació de despeses. Arribats els anys de la transició a la democràcia, la inscripció "Caídos por Dios y por España" encara acompanyava els escuts i les insígnies del Règim, tot i que de mica en mica anaren desapareixen, fins a deixar-lo completament net de simbologia franquista.

Fins als anys seixanta, aquest obelisc va tenir la seva rèplica en un altre de característiques semblants que projectà l'arquitecte Francisco Clavera, el mateix a qui s'havia encarregat la realització del *Mausoleo* del cementiri municipal. Situat a la cruïlla de carrer de Prat de la Riba amb la carretera d'Oscà, s'inaugurà com a "Monumento Conmemorativo de la Liberación de Lleida", però fou popularment conegut com la creu dels Caiguts. Era tot un punt de referència per a vianants i conductors, fins que la remodelació urbanística de la zona n'imposà la retirada a mitjan dècada dels seixanta.

Tanmateix, això no significà que la política memorialística de solemnització de la victòria d'estil nacionalcatolicista no prosseguís fins ben entrats els anys seixanta, ja que la desaparició d'un monument anà acompanyada de la projecció d'un altre. En efecte, i respondent a noves exigències urbanístiques, l'arquitecte Lluís Domènech Torres projectà, el 1966, també des de l'Oficina Tècnica Municipal, el nou *monumento a los Caídos*, inaugurat l'any 1969, que s'erigí a la plaça de Cervantes, "aproximadamente en el mismo sitio que

Foto 19a i 19b. Dues perspectives del monument a la *Liberación*, situat a la plaça de Ricard Viñes, a la cruïlla de l'avinguda de Prat de la Riba amb el carrer de Balmes. Fotografia: arxiu Ramon Borràs, UdL.

ocupó la Prisión Provincial donde pasaron calvario muchos de los Caídos que se conmemoran con el presente monumento”, tal com consta en la memòria tècnica d’aquest projecte.¹²⁵ Segons que recorda el *Diario de Lérida* del 18 de juliol del 1969, “Lérida lo levantó ‘en honor de sus mártires’ y ‘construido’ con las mismas piedras que antaño fueron cárcel”, i hi afegeix que “pensamos que esta es una fecha en la que todos los españoles se han de sentir más unidos que nunca con la mirada puesta en un presente y un futuro que tiene principio en los ideales y en la sangre de los que ofrecieron su vida”.

Aquest monument, tal com ens assenyalen diverses fonts orals i un article publicat a *Diario de Lérida* el 12 de febrer del 1970, signat per Magda Ballester, fou construït amb una inscripció en català en record de les víctimes, substituïda al cap de poques hores per “Lérida a sus Caídos, 1936-1939”.¹²⁶

Efectivament, la plaça de davant de l’edifici de l’actual Delegació d’Hisenda –edifici planejat per l’arquitecte Marià Gomà Pujades– va ser arranjada i presidida per aquest nou obelisc, que, amb la llegenda “Lérida a sus mártires, 1936-1939”, hi romangué fins al 2008, i tot i que els darrers anys se’l va desproveir de les inscripcions franquistes, no restà al marge de polèmiques ciutadanes, d’actes de rebuig i de pintades fins a la seva retirada, la qual obeí més a noves necessitats del teixit urbà que a exigències democràtiques.

A banda de les excepcions assenyalades, a la majoria de les localitats de la província molts d’aquests símbols es reconvertiren. Bona part acabaren, com hem dit, als cementiris, mentre tímidament s’anaven assajant noves maneres d’incorporar a la memòria col·lectiva el record dels vençuts, emprant expressions que anessin una mica més enllà de les genèriques, en les quals els afectats per l’oblit no s’hi consideraven inclosos.

En realitat, les al·lusives a “totes les víctimes de la guerra”, sense remetre’s a les que havien caigut en temps de pau, s’assumiren sense cap reticència quan els caiguts a homenatjar eren fonamentalment militars. Amb tot, però, en general s’establí, com ja hem assenyalat, una vana equidistància, que perllongà un dèficit de memòria que segueix trobant-se en la base dels qui continuen clamant veritat, justícia i reparació.

Foto 20. Monòlit franquista a la plaça de Cervantes de Lleida, retirat definitivament l’any 2008. Fotografia: Xavier Goñi, UdL.

125 Arxiu Municipal de Lleida, memòria de l’Oficina Tècnica Municipal referent a la construcció del monument als Caiguts de la plaça de Cervantes, 1966. Sobre la construcció i la inauguració, vegeu, a *Diario de Lleida* del 16 de novembre del 2008, la crònica de Francesc Guillaumet “Adiós a la Lleida franquista”, i, a *Segre* del 13 de novembre del mateix any, la de S. Espin i J. Martí “Franquisme en deconstrucció”.

126 Magda BALLESTER, “Traducción innecesaria”, *Diario de Lérida*, 12 de febrer del 1970.

De fet, la inviabilitat d'aquesta pretesa equidistància amb què es volgué tractar la memòria de les víctimes polítiques de la revolució i de la Dictadura es feia més palesa que mai quan s'acudia als cementiris de les capitals de província, on, des del 1939, conviuen, sovint en un espai reduït, els grans monuments franquistes amb les fosses dels morts de guerra i postguerra, aquestes darreres no sempre fàcils d'identificar com a tals. Si més no aquesta ha estat una realitat fàcilment constatable al cementiri de la ciutat de Lleida.

4.3. Memòries al cementiri de Lleida (1936-2010)

Identificar les víctimes és el primer pas per dignificar la seva memòria, tan important com ho és la senyalització i dignificació dels llocs on foren sepultades.¹²⁷

Aquesta citació, relativa a la situació que s'està vivint a Síria des de fa ja tant de temps, ens serveix per enllaçar-ho amb les memòries existents al cementiri de Lleida d'ençà del 1936. A partir de la primavera de 1938, el cementiri restà a la part no ocupada de la ciutat, i acollí enterraments de militars i civils morts a la zona republicana. A partir del 1939, amb el trencament del front i l'ocupació de tot Catalunya, s'obriren noves fosses, entre elles la que serví per sepultar les víctimes de la repressió franquista. Aquest espai, utilitzat per uns i altres, i solemnitzat amb monuments franquistes, ha estat objecte d'una intervenció de memòria que, inaugurada la tardor del 2010, va fer possible documentar les actuacions anteriors en una història en què s'explica la confluència d'aquestes memòries, sense exclusions i sempre en benefici de la comprensió d'un passat on són contemplats vencedors i vençuts.

En efecte, aquest espai invita a articular-hi un relat memorial integrador, a la manera que ha deixat escrit Elisabeth Jelin, que incideix en la concepció de la memòria com a conflicte necessari per evitar la banalització d'una història difícil d'explicar i de recordar. Hom qüestiona cada vegada menys que el "llegat de la violència" es transmet de generació en generació i que, tenint en compte les contradiccions inherents a aquesta transmissió, és necessari que els poders públics hi intervinguin, per tal d'ajudar a superar frens i a conciliar versions contraposades. Si l'Estat no assumeix aquest paper, els conflictes de memòries resten sovint sense resoldre's, a desgrat de l'absència aparent de conflictivitat o simple desacord. El futur del complex del Valle de los Caídos, per posar-ne només un exemple, mostra un problema estancat a causa de la manca d'acció institucional.

A Lleida, la iniciativa de memòria va partir de tres institucions públiques: el Memorial Democràtic, l'Ajuntament de la ciutat i la Universitat de Lleida, coordinades a l'hora d'emprendre les tasques de documentació, senyalització i dignificació de les fosses comunes de la guerra i la Dictadura i la simbologia que acompanya aquestes darreres, en el marc d'una història curosament explicada en la ruta de memòria inaugurada el 28 d'octubre del 2010.

L'itinerari integra en un mateix recorregut una gran fossa militar, resultant d'un front estabilitzat durant mesos; dues grans fosses que acullen morts de les repressions revolucionària i franquista; una fossa civil, amb les víctimes dels bombardejos de l'aviació franquista, reforçada amb els avions alemanys o italians, així com diversos monuments simbòlics, entre els quals destaca el dels anys vuitanta, dedicat a aquells republicans deportats als camps de concentració alemanys.

¹²⁷ "La misión de contar muertos", *El País*, 2 de setembre del 2013, article escrit a propòsit de les labors de localització de víctimes que s'estan portant a terme arran de l'actual conflicte civil a Síria.

Per realitzar aquesta ruta de memòria es partí de la consideració dels cementiris com a espais de dol i memòria, en la línia que marcà la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica de Catalunya. En aquest sentit, els cementiris de les quatre capitals de província, cadascun amb grans fosses resultants de les violències polítiques de guerra, revolució i dictadura, han estat objecte de diverses accions públiques de memòria, com les iniciades al començament de la transició a la democràcia al Fossar de la Pedrera de Montjuïc, mentre que als cementiris de Girona, Tarragona i Lleida les actuacions més importants respecte a això hi tingueren lloc el 2010.¹²⁸

Va ser l'associacionisme civil en pro de la memòria de les víctimes de la repressió franquista, actiu des de la mort de Franco, qui realitzà les primeres intervencions. Simbòlicament s'ha de considerar que la inauguració del Fossar de la Pedrera del cementiri del Montjuïc, el 1985, encetà el procés completat l'any 2010 amb els reconeixements memorials fets als grans cementiris provincials catalans.

De fet, però, amb cadascuna d'aquestes actuacions, no s'ha fet res més que reforçar, amb una actuació pública de memòria, el record que moltes famílies mantingueren viu durant dècades, adaptant-se a les possibilitats d'expressió que cada moment històric oferia. Només a partir d'aquesta realitat persistent ha estat possible refer la història i construir llocs de memòria col·lectiva com els que és possible de recórrer en l'itinerari proposat.

La materialització de la ruta de memòria del cementiri de Lleida comença l'any 2009, quan els professors del Departament d'Història de la UdL Conxita Mir i Joan Sagués van assumir l'encàrrec fet pel Memorial Democràtic i l'Ajuntament de Lleida de realitzar les tasques prèvies de documentació que havien de permetre'n la dignificació i senyalització posteriors. La informació reunida en el lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat, que des del Servei d'Història, Documentació i Patrimoni del mateix Departament d'Història de la UdL s'havia començat a crear uns anys abans, va suposar un bon punt de partida.

En aquest lloc web s'hi ofereixen relacions de víctimes de tots els pobles de la província enterrades a les fosses dels departaments de Sant Josep i Sant Miquel, convertits en un immens fossar a partir del 1936. Aquest és tan sols un petit univers representatiu del cost humà de la guerra i de les repressions, encara pendent d'una quantificació precisa, tot i que des de principis dels anys vuitanta, i sota el guiatge de Josep Benet, director del Centre d'Història Contemporània de la Generalitat de Catalunya, es començaren a fer les primeres localitzacions i els primers recomptes. L'espai on es localitzen aquestes fosses comunes ha acollit abans manifestacions diverses de dol, commemoració, homenatge o record, que han anat construint dues línies memorials sempre separades, en què el més rellevant és la permanència visual i simbòlica del record a les víctimes de la violència revolucionària, mentre que els descendents de les víctimes del franquisme tot just compensaven aquesta asimetria amb accions individuals i disperses.

4.3.1. Les emprentes de les violències polítiques: les víctimes de la revolució i els símbols de la Dictadura

El recorregut consta de deu espais de memòria: dos de situats a l'exterior del cementiri; sis de concentrats als departaments de Sant Josep i Sant Miquel, ambdós al cementiri vell,

128 Vegeu C. Mir, "Rememorar a las víctimas...".

i dos més de localitzats als departaments de Santa Maria i Sant Jordi, resultants de les ampliacions fetes al recinte als anys vuitanta.

Adoptant un criteri cronològic, la ruta proposada s'inicia a la façana principal del cementiri vell, a la petita porta lateral per on foren introduïdes –com s'explica en una placa posada durant el franquisme– les víctimes de la violència revolucionària, l'estiu del 1936, i els condemnats pel Tribunal Popular, a partir de l'agost del mateix any. Un cop dins, les víctimes eren afusellades contra la tàpia, on el 1941 s'alçà el *monumento a los Caídos*, convertit, durant anys, juntament amb la fossa comuna on eren enterrats, en centre de reiterades commemoracions i homenatges.

Al faristol posat el 2010, que es troba al cantó d'aquesta petita porta, s'hi expliquen aquests fets; situat en el context històric de la revolta per part de l'exèrcit, conta la legalitat republicana, la Guerra Civil, l'ocupació parcial de la ciutat i la situació singular del cementiri a la zona republicana fins al final de la guerra.

A l'altre extrem del vell recinte del cementiri hi ha un tram de la tàpia originària del departament de Sant Cristòfol, indret on van tenir lloc, des del començament del 1939, els afusellaments dels condemnats a mort en els consells sumaríssims dels primers moments de l'ocupació franquista.

La cartellera situada en aquest indret relata els darrers mesos de la guerra i ens situa en el context de l'obertura i la documentació de noves fosses, que acollien tant els executats com les víctimes col·laterals de les adversitats dels primers anys de la postguerra.

Entre el 1939 i el 1945 foren centenars les persones afusellades a la tàpia exterior, les quals eren introduïdes a través de l'avui anomenat cementiri ecumènic, on s'enterraven maçons, protestants, jueus o persones que optaven per ser sepultades en aquell indret, conegut popularment com el "Corralet", una petita obertura que va ser feta durant la República a costa de suprimir-ne uns nínxols i comunicar les dues parts del recinte. Avui encara segueix complint aquesta funció. Ja en zona sacralitzada, el cossos dels executats eren carretejats pel departament de Sant Miquel, on se'ls enterrava a la fossa comuna allí oberta. Des de Lleida se sentia el retrò dels trets de matinada.

Situats a l'interior del cementiri, però, cal reprendre la cronologia i prosseguir el recorregut pel departament de Sant Josep, on es rememora el record de les víctimes de la rereguarda republicana, causades per la violència revolucionària o pels efectes de les bombes dels bombardeigs del 1937 i 1938. Aquí romanen, com hem dit, els vestigis més paradigmàtics de la memòria dels vencedors. Al costat del panell que recorda les víctimes dels bombardeigs, contigu a l'esmentat *monumento a los Caídos*, s'hi alça el Mausoleu, edificat sobre la fossa comuna de la repressió, amb un cartell que descriu els moments més tràgics de l'estiu i la tardor del 1936, quan tingueren lloc assassinats en ple carrer, en camins i cunetes, i amb diverses execucions massives d'elements de dreta, religiosos o persones considerades afins als rebels, al Camp Escolar, al Camp de Mart i al cementiri. Durant l'estiu del 1936, la violència i la repressió a la rereguarda republicana van esdevenir uns instruments depuradors emprats per eliminar aquells qui consideraven contraris a la societat futura que es volia imposar per la revolució social que desencadenà el mateix cop militar. A partir de finals d'agost, les execucions eren dictades per un tribunal popular, nascut de les organitzacions revolucionàries lleidatanes, substituït el novembre del 1936 per un altre, d'acord amb el que havia legislat per la Generalitat.

Entre l'inici de la guerra i el març del 1938, la majoria d'aquestes víctimes van ser enterrades a la fossa que l'estiu del 1936 estava oberta a l'esmentat departament. Després de l'ocupació de Lleida per part de les tropes franquistes, i durant els nou mesos d'estabilització del front del Segre, probablement també hi foren enterrats milicians morts al front, així com població civil. Així ens ho fa creure l'aparició del nom d'un milicià de la CNT, el qual, en les fonts consultades, es considera com una víctima de la repressió; segons el diari *La Vanguardia*, que se'n féu ressò, l'enterrament va congrega, en una solemne cerimònia, totes les autoritats de la Lleida republicana i revolucionària.

En qualsevol cas, més de cinc-centes víctimes de la repressió de rereguarda documentades foren enterrades al cementiri de la ciutat de Lleida. La majoria eren originàries de la ciutat, tot i que en aquesta fossa també hi van anar a parar les restes de molts veïns dels pobles de la província, desplaçats per ser jutjats i executats a la capital, havent passat prèviament per la Presó Provincial, de la mateixa manera que molts dels sacerdots i militars executats procedien d'altres punts de Catalunya o de la resta de l'Estat. Després de la guerra, l'homenatge que el Règim dedicà als seus màrtirs es traduí, com ja hem dit, en un monument, inaugurat el 1941, format per un altar i un obelisc amb una gran creu, la qual, un cop netejada de simbologia franquista, segueix dempeus.

La política de memòria de la Dictadura franquista va instrumentalitzar la memòria de totes aquestes víctimes, i va convertir la seva mort i els múltiples homenatges que se'ls dedicà en un manera reiterada de mantenir viu l'estigma dels vençuts. La intervenció realitzada l'any 2010 en aquest mausoleu, amb els instruments propis d'una societat democràtica, se suma al record de totes les víctimes de la intolerància política. La totalitat del perímetre del mausoleu-fossa fou rodejada per rajoles de ciment amb la inscripció dels noms coneguts dels qui hi són enterrats.

4.3.2. El record de les víctimes de la guerra i la violència franquista: els caiguts sota les bombes, els combatents i els represaliats

L'acció memorial del cementiri de Lleida preveu altres intervencions en aquest mateix departament on es fa memòria de les víctimes civils del bombardeigs, presumiblement enterrades en una fossa oberta contigua a l'anterior. Així ho testimonien algunes creus posades en record dels qui moriren el 2 de novembre del 1937, data del primer bombardeig feixista que assolà la capital, amb més de 250 víctimes conegudes, entre les quals hi ha una cinquantena d'alumnes del Liceu Escolar. L'agressió va generar dolor, indignació i solidaritat entre la ciutadania i l'opinió pública nacional i internacional. Es van recollir donatius de particulars i d'institucions i la ciutat va viure trasbalsada molts dies. Tanmateix, les autoritats no van permetre, per raons sanitàries, sepelis privats, per la qual cosa totes les víctimes foren sepultades a la fossa comuna que en aquell moment estava en actiu. El 4 de novembre es va organitzar una manifestació de condemna en substitució dels funerals individuals. Potser aquest fet ajuda a entendre que hi hagi tan pocs records per part dels familiars –tot just algunes creus fan referència a nens morts en aquest bombardeig–, la qual cosa no fa més que posar de manifest la necessitat d'una interpretació més contrastada sobre aquest aparent dèficit de memòria respecte a unes víctimes –s'ha calculat que moriren més de

quatre-centes persones en els diversos bombardejos patits per la ciutat fins a l'ocupació—que el franquisme reconeixia com a seves.¹²⁹

Des d'octubre del 2010, el record de totes elles es personifica, a manera d'homenatge permanent, en el monòlit, alçat on presumim que la majoria foren enterrades, el qual porta la inscripció “A la memòria de les víctimes dels bombardejos, 1937-1938”. En qualsevol cas, a partir de la tardor de 2010 familiars i descendents han fet seu aquest lloc de memòria, portant-hi flors any rere any.

Seguint l'itinerari, molt a prop del departament de Sant Josep, s'estén el departament de Sant Miquel, convertit, un cop acabada la Guerra Civil, en un lloc d'enterrament col·lectiu, amb fosses diferenciades per a víctimes de la repressió o morts per causes naturals, civils o militars, amb uns límits que no són fàcils d'establir. Així, en una gran fossa militar es donà sepultura a centenars de soldats dels dos exèrcits, morts al front de batalla o als hospitals a causa de les ferides, juntament amb presoners republicans morts en aquests mateixos centres hospitalaris, com així es pot constatar en les diferents llistes publicades en el lloc web que presentem.

Fins mitjan anys seixanta, el seu record va ser preservat per diverses fileres de petites creus, que cada Tots Sants apareixien repintades de blanc, com es fa als grans cementiris militars que poden veure's esparsos per tot Europa, en remembrança dels soldats caiguts en les dues guerres mundials. Així ho recorden alguns testimonis de memòria popular, encara que no ha estat possible trobar-ne referències documentals o gràfiques. Avui s'ha perdut la fisonomia recordada, i la superfície del fossar és un espai enjardinat, tot i que una fita lateral continua donant fe de la presència de la fossa militar, presumptament buidada davant la demanda de restes per traslladar-les a l'ossera del Valle de los Caídos. La relació tramesa des del Govern Civil de Lleida a l'administració d'aquest recinte contenia 502 noms de soldats de l'exèrcit de Franco, al costat d'alguns de soldats i civils republicans, de manera que aparentment se satisfien les demandes de les autoritats.

Envoltant la fossa militar, s'hi obrí un nombre important de rases per tal de donar sepultura a centenars de persones que perderen la vida a conseqüència de la misèria i les penalitats que acompanyaren els anys de postguerra i reconstrucció. A totes aquestes víctimes se'ls va voler retre homenatge en la mateixa intervenció del 2010, amb un monòlit dedicat “als combatents i civils morts a conseqüència de la Guerra Civil, 1936-1939”. Així s'explica en un panell adjunt, en què també s'inclou l'origen d'un altre gran fossar l·lindant, utilitzat, des de començaments de gener de l'any 1939, com a fossa comuna on sepultar, fins mitjan anys quaranta, els morts ocasionats per la repressió franquista.

Com que la ciutat va quedar partida, amb el cementiri a la zona republicana, les víctimes de la repressió franquista foren inicialment enterrades, com ja s'ha dit, als cementiris d'Alpicat i d'altres poblacions veïnes a la capital. Van ser aproximadament quatre-centes, les víctimes del terror calent dels primers moments per a tota la línia de front, la major part de les quals avui encara no s'han identificat. Per contra, s'han documentat més de cinc-centes persones, la majoria presoners polítics, condemnats a mort entre el 1939 i el 1945, en consells de guerra sumaríssims, i afusellats de matinada a la tàpia del cementiri antic, on eren conduïts des de la Presó Provincial, situada llavors al bell mig de la ciutat. En

129 El DVD realitzat pels periodistes J. GUARDIOLA i J. C. MIRANDA, *El braç de les fúries*, aportà una informació nova, a través de les entrevistes fetes a familiars, sobre la manera com es va procedir a l'hora de donar sepultura a les víctimes.

la intervenció memorial duta a terme l'octubre del 2010, els noms s'han inscrit, ordenats per municipis de procedència, sobre un mur de formigó armat de deu metres de longitud, alçat al costat de la fossa original. Als laterals del mur hi consta la llegenda "Víctimes de la repressió franquista".

Lleida seguia així les passes marcades des dels anys vuitanta per l'Associació Pro-Memòria dels Immolats per la Llibertat de Catalunya a favor de la dignificació de la memòria dels republicans executats, a través, primer, de la dignificació del Fossar de la Pedrera de Montjuïc, i posteriorment, amb la inscripció de la llegenda que figura avui en el monument de l'actual Fòrum de Barcelona, antic Camp de la Bota: "En memòria de les víctimes republicanes afusellades en aquest indret per la Dictadura franquista entre els anys 1939-1952".¹³⁰ Finalment, l'any 2010 es cloïa amb la dignificació i senyalització de les grans fosses republicanes de tots els cementiris provincials catalans.¹³¹

4.3.3. La preservació de la memòria republicana

El mur del record deixa palès que la major part de les víctimes de la Dictadura procedia dels pobles de la província, des d'on van ser conduïdes a la presó de la capital, on convivien amb altres reclusos catalans i espanyols, les restes dels quals també poblen la fossa. Alguns dels noms que apareixen al mur ja eren honorats pels seus familiars a través de les creus i esteles situades als laterals del fossar. Se'ls havia autoritzat a honrar-les des dels anys quaranta, amb l'estricta limitació de no fer cap referència als fets.

Així consta en les actes municipals guardades a l'arxiu de la Paeria, en què, efectivament, s'informa que, el 25 d'abril del 1940, la Comissió Permanent de Govern de la Paeria autoritzà, previ dictamen formulat quinze dies abans per la Comissió de Governació, Sanitat i Cultura, la col·locació de creus a la fossa de:

los reos ejecutados por la Justicia [...] teniendo en cuenta que la colocación de tales atributos religiosos en dicho lugar, significa la exteriorización de sentimientos respetables, a la par que el postrer recuerdo de sus familiares, propone, que a cuantos soliciten esta autorización les sea concedida, con la limitación de figurar en dichas cruces solamente el nombre del difunto.

Al llarg dels anys, la preservació d'aquesta memòria s'ha anat adaptant a les possibilitats que oferia cada moment, tal com dictava la imposició municipal. Inicialment s'hi col·locaren creus de fusta amb tot just el nom de la víctima, poques en relació amb la gent que hi ha enterrada al fossar, però suficients per deixar-hi empremta des del primer moment. La gent que vivia a la ciutat de Lleida ho tingué una mica més fàcil que els familiars dels pobles de la província o de fora, la majoria dels quals eren desconexors d'on havien estat enterrats els seus, sense oblidar que moltes de les famílies dels executats van passar a l'exili o van desaparèixer.

Vencent la por, foren molts els familiars que tan aviat com pogueren hi posaren creus. Alguns havien anat a la fossa l'endemà de les execucions, a desgrat que això significués un llarg camí, amb carro o a peu, des dels seus pobles d'origen. A les creus de fusta les succeïren

130 Una anàlisi exhaustiva de les actuacions de memòria realitzades al cementiri de Montjuïc ha estat realitzada per R. CONESA, "Del duelo clandestino al recuerdo colectivo: el Fossar de la Pedrera del cementerio de Montjuïc", dins C. MIR i J. GELONCH (ed.), *Duelo y memoria...*, p. 171-198.

131 Les actuacions de memòria fetes als cementiris de Lleida, Girona i Tarragona poden seguir-se a C. MIR, "Rememorar a las víctimas..."

les de pedra o ferro, i a aquestes, a poc a poc, les fotografies i les inscripcions, primer amb les dates de les execucions i, més tard, ja durant la Transició, amb les primeres mencions a les circumstàncies.

Aquí i arreu, els homenatges explícits a les víctimes s'iniciaren als anys vuitanta. Una de les intervencions primerenques, feta un cop encetada la transició a la democràcia, fou la que tingué com a protagonista els descendents dels republicans del poble de l'Albagés, afusellats en aquest lloc.

El nou ajuntament democràtic de Lleida havia autoritzat, a instància dels veïns d'aquest poble, la col·locació d'un monòlit al centre de la fossa de la repressió franquista, que s'inaugurà el 30 de març del 1980, amb el nom, la data de la mort i l'edat de cadascuna de les persones que figuraven en la relació, i una frase d'homenatge: "Aquest monument té el propòsit de fer immortals als onze màrtirs del poble d'Albagés i també recordar als centenars de companys que dormen el somni de la pau al seu costat".

La menció de "màrtir de la República", que apareixia per primer cop al cementiri, comporta que el lloc d'enterrament dels afusellats de Franco transités del record privat a la memòria pública. A partir d'aquí, i sense poder documentar-ne la data exacta, aparegué una primera petita plaqueta de marbre, recolzada a la base de la gran làpida posada pel poble de l'Albagés, amb la menció explícita del motiu pel qual la persona que era recordada va ser enterrada allí: "Morí afusellat". Fins al dia de Tots Sants de l'any 2007, aquesta era l'única referència sense equívocs. Després, la causa de la mort s'ha anat incorporant a altres creus i esteles.

4.3.4. Els equívocs de la Transició

Tanmateix, preservar la memòria de les víctimes del franquisme, salvaguardar el record del que Juan Marsé ha esmentat com "la memòria estafada dels vençuts", ha estat i segueix sent un camí amb no poques dificultats.¹³² Algunes de les actuacions realitzades al cementiri de Lleida, durant els mateixos moments inicials de la transició a la democràcia, ens aporten dades per a la reflexió.

L'any 1983, el mateix Ajuntament de la capital ordenava una intervenció a la part posterior del vell *monumento a los Caídos*, inaugurat el 1941. Projectada per l'arquitecte municipal Francesc Bordialba, arran de les obres d'ampliació realitzades per tal d'obrir un pas entre el vell departament de Sant Josep i el nou de Santa Maria, s'erigia en intervenció memorial:

Un muro de sillería con dos pasos peatonales a ambos lados y un hueco rectangular limitado por dos cristalxes anti-bala a ambos lados que contendrá la tierra que reservamos de la antigua tapia. El monumento contendrá una sola leyenda con letras de bronce "Lleida als afusellats ací 1936-1940". Sobre la cara exterior de una de las lunas se fijará una palma de martirio realizada también en bronce.

L'execució del projecte, amb la intervenció de l'escultor Perelló, va obviar el terme *ací*, de manera que el lema final fou "Lleida als afusellats, 1936-1940", probablement en un intent per part de les noves autoritats democràtiques de contemplar i considerar les víctimes

¹³² Vegeu "Marsé, Sisa, el Lliure y los macarrones", *El País*, 5 de desembre del 2013.

Foto 21. Recordatori a la part posterior del monument als Caiguts del cementiri de Lleida, realitzat l'any 1983 i reformat el 2010 a fi que esdevingués, efectivament, monument en record de totes les víctimes de les repressions de guerra i postguerra. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UDL.

d'ambdós bàndols, sense fer referències gaire precises. Tot i que la cronologia adoptada en aquell moment oblidava que la repressió cruenta del franquisme es perllongà fins ben entrat l'any 1945, com bé documentava i difonia en aquells moments el Centre d'Història Contemporània de la Generalitat Catalunya.

Sigui com sigui, la pretensió de preservar la memòria de “les víctimes d'ambdós bàndols de la guerra”, expressada en el projecte d'execució d'obres, semblava acollir-se a la inaudita llegenda que afirmava que el rojos afusellaven al cantó de dins de la tàpia i el franquistes fora, però tots al mateix lloc, argüida com a justificació de l'obertura d'un pas que travessava el monument franquista del 1941. I, malgrat que els llocs d'execució d'uns i altres estaven ben documentats, l'explicació apòcrifa guanya força i l'urna amb la terra i la inscripció restaren gairebé trenta anys tal com ho hem relatat.

L'Estatut del 2006, en el seu article 54, establia la preservació per part de la Generalitat de Catalunya i d'altres poders públics de la memòria històrica com a patrimoni col·lectiu, com a dret i deure cívic, símbol permanent de tolerància i reafirmació dels valors democràtics. L'aprovació de la Llei de memòria, de l'any 2006, i la creació de la institució que havia de vetllar pel seu compliment, el Memorial Democràtic, foren el millor exponent d'aquesta voluntat. Gràcies a l'impuls d'aquesta institució, es va dur a terme la intervenció memorial d'octubre del 2010 que venim resseguint. Va ser en aquest moment que es va corregir la inscripció posada durant els anys de la Transició, substituint l'any 1940 pel 1945. Avui llueix així: “Lleida als afusellats 1936-1945”, malgrat que l'adequació de la cronologia no ha realçat aquesta actuació prèvia de memòria que la ciutadania mai no va fer seva. Avui, si ens basem en l'estat d'abandó en què es troba l'urna amb terra, de la qual han desaparegut les flors i la palma de bronze de l'escultor Perelló, ben bé pot dir-se que aquesta intervenció de la democràcia resta oblidada per les mateixes autoritats democràtiques de la ciutat, a desgrat que la seva simbologia estigui imbuïda d'un sentit memorial inqüestionable.

4.3.5. El record dels republicans exiliats i deportats als camps nazis

El darrer espai de memòria d'aquest itinerari també es construí el 1983, i també sota el guiatge de l'arquitecte Bordalba, per iniciativa d'un supervivent de Mauthausen, que fou la persona que proporcionà a la Paeria els catorze noms –i “d'altres”– que figuren inscrits en l'estela, integrada en un conjunt d'elements organitzats de manera senzilla, però amb una racionalitat que aconsegueix respondre de ple al sentit memorial a partir de la inscripció “Lleida als morts a Mauthausen i demés camps d'extermini nazis”.

En efecte, la menció del nom de les víctimes invita a adquirir consciència de la càrrega de realitat que contenen les paraules de la periodista Nieves Concostrina quan deixà escrit que és bussejant entre els morts que poden descobrir-se històries que mereixen ser contades. A la fi, es tracta d'un exercici permanent d'evocació i de memòria viva i reiterada d'uns fets que la societat democràtica demana que mai no siguin oblidats.¹³³

4.4. “Los lunares” del Pallars de la repressió franquista (1938-2010)

Fa ja prop de trenta anys que Manel Gimeno va establir, en les seves línies fonamentals, el cost humà de la revolució, la Guerra Civil i la repressió franquista al Pallars. La seva obra, publicada l'any 1987, entrava en detalls només perceptibles a partir d'una història feta sobre el terreny, acudint a arxius locals i explorant el record viu i directe de la gent del país. Amb el pas del temps alguns aspectes d'aquesta història s'han pogut matisar, però el gruix dels esdeveniments –els “lunares de Lleida”, segons el falangista de Reus José María Fontana– segueix present al territori. En donen testimoni les fosses comunes en cunetes i descampats, producte de la repressió sagnant dels primers dies de l'ocupació militar, aspecte que ens interessa abordar en aquest apartat en relació amb la memòria d'aquells fets.¹³⁴

En una reduïda zona del front de guerra del Pallars Sobirà, entre la vall d'Àneu i Sort, s'han localitzat les restes de prop de setanta persones, majoritàriament gràcies a testimonis presencials i de familiars, a la seva reivindicació de restitució i a les polítiques públiques de memòria desplegades per institucions locals i, més recentment, pel Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya. De fet, les darreres actuacions dutes a terme enllacen amb l'interès familiar de la tercera generació de descendents de les víctimes.

En el lloc web victimesguerracivilfranquisme.udl.cat, s'hi troben documentats 104 morts del Pallars, dels quals 78 procedien del Pallars Sobirà i 26 del Pallars Jussà. En el cas del Pallars Sobirà, 68 persones van ser assassinades en diversos indrets de la zona i enterrades en fosses comunes.¹³⁵ Segons els estudis consultats només una persona de Sort va morir a Tremp, mentre que deu ho van fer fora de la comarca: dos, a Alpicat, procedents d'Alins i

133 Va ser a partir de les històries de la revista *Adiós*, publicada pels Servicios Funeraris de Madrid, que aquesta periodista valorà les possibilitats de desenes d'històries per descobrir, que va anar explorant i explicant en el programa “Polvo eres”, segons un guió presentat a Radio Nacional (2006) i emès a Radio 5, fins a arribar gairebé als quatre-cents programes. Vegeu *El País*, 9 de gener del 2013.

134 Manel Gimeno i Josep Calvet, pioners ambdós en l'estudi de la repressió franquista al Pallars, fa molts anys que estudien aquestes comarques, i per això mateix els seus llibres continuen sent unes obres de referència: M. GIMENO, *Revolució, guerra...*; M. GIMENO i J. CALVET, *Salàs de Pallars, 1936-1939: tres anys dins la història d'un poble*, Lleida, Virgili & Pagès, 1987. Sobre actuacions de memòria també és útil la consulta del lloc web institucional www20.gencat.cat/portal/site/memorialdemocratic.

135 Segons el web de víctimes i la bibliografia amb què ha estat fet, hom parla de 67 persones identificades i una més per identificar de l'Alt Àneu, a les quals s'ha sumat posteriorment, arran de les accions de dignificació dels llocs de memòria de la zona.

de Sort; una, a Barbastre, procedent de Llavorsí, i set més a Lleida, provinents de les poblacions d'Àreu, Esterri d'Àneu, Farrera de Pallars, Montcortès, Rodés, Llavorsí i Lladorre. Tots aquests noms apareixen en el mur de memòria de la fossa comuna de les víctimes de la repressió franquista del cementiri de Lleida.

En aquest mateix mur hi consten els noms de dinou veïns procedents de diversos pobles del Pallars Jussà: Benavent de la Conca (1), Figuerola d'Orcau (1), la Pobla de Segur (7), Salàs de Pallars (3), Sant Romà d'Abella (2), Tremp (1), Vilamitjana (1), Viu de Llevata (1), Toralla (1) i Abella de la Conca (1). Tots van morir afusellats al cementiri de Lleida o a la Presó Provincial, mentre que quatre altres veïns de Conques foren enregistrats al cementiri d'Alpicat, un altre de Mur va ser mort a Barbastre i un altre de Guàrdia de Tremp va ser ferit al front i mort a l'Hospital de Lleida.

La immensa majoria eren veïns de diversos municipis pallaresos i, com remarcà Manel Gimeno, no havien destacat per la seva activitat política. La repressió de primera hora a la comarca del Pallars Sobirà està relacionada amb les accions de sabotatge de la primavera del 1938. No en va, en aquesta zona muntanyosa i fronterera la geografia hi té el seu paper a l'hora de considerar els efectes de les violències. Al Pallars Sobirà la facilitat de creuar la frontera i amagar-se a França va fer menys punyent l'acció dels comitès populars, cosa que no va ser possible al Pallars Jussà, on van ser cridades a actuar-hi patrulles de Barcelona i Balaguer, que es cobraren un nombre important de víctimes. Quant a la brutalitat de la repressió franquista que hi desplegaren els militars des del mateix moment de l'ocupació, es relaciona, com bé s'ha assenyalat, amb la voluntat d'escarmentar contundentment la població civil, atesa la col·laboració que se li atribuïa pel que fa a l'èxit assolit per algunes accions guerrilleres, fonamentalment dutes a terme per antics membres de les milícies alpines, destinades a la zona en esclatar la guerra, on romangueren després de l'ocupació, i on resistiren durament l'avanç franquista.¹³⁶

La revista *Sàpiens* publicà el 2004 un treball monogràfic sobre les conseqüències de la Guerra Civil en aquestes comarques pirinenques.¹³⁷ El director de la revista, Jordi Creus, i l'historiador Manel Gimeno foren els responsables de relatar l'episodi més sagnant de l'inici de l'ocupació de Catalunya durant la primavera del 1938.

4.4.1. La memòria a les fosses de la repressió franquista

Actualitzant la informació que ens ofereixen els autors citats, hem elaborat el quadre següent, en què consten les diverses dignificacions realitzades i identificades als llocs de memòria. La superposició d'accions ens permet obtenir nous elements de reflexió sobre la memòria social acreditada en un procés de construcció permanent.

136 J. RAMON I VIDAL, *El Regiment Pirinenc número 1 de Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 2004.

137 Vegeu la revista *Sàpiens*, de 25 de novembre del 2004: "Guerra Civil. Els 67 del Pallars. Afusellats sense judici. Enterrats en fosses".

Quadre núm. 20. La memòria de les fosses de la repressió franquista al Pallars

Municipi	Morts/procedència	Exhumació/trasllat	Intervenció memorial
Alt Àneu	15-04-1938 Prat del Ton d'Aiguan (avui dit prat Girantó) Morts 3 veïns de València d'Àneu (Alt Àneu).	Exhumació i trasllat al cementiri de València d'Àneu.	L'11 de setembre del 2009, a iniciativa del Consell Cultural de les Valls d'Àneu, l'Ajuntament d'Alt Àneu i el Memorial Democràtic, es féu un acte d'homenatge, amb la col·locació d'una placa, d'acord amb les normes de senyalització de llocs de memòria establertes per aquesta darrera institució.
	17-04-1938 Prat del Fuster, vora el poble de Sorpe (Alt Àneu) Morts 10 veïns d'Isavarre, Borén i Àrreu.		El 3 de setembre del 2004, a iniciativa de l'Ajuntament d'Alt Àneu, el Consell Cultural de les Valls d'Àneu i familiars de les víctimes, es posà un monòlit amb una placa amb els noms a la fossa.
			L'any 2011, també a iniciativa del Consell Cultural de les Valls d'Àneu, l'Ajuntament d'Alt Àneu i el Memorial Democràtic, se senyalitzà una ruta de memòria que uneix les dues fosses, a partir de recordar una víctima d'identitat desconeguda que feia de correu republicà i que, descobert, va ser afusellat per l'exèrcit franquista.
Llavorsí	Finals d'abril del 1938 Prat de Gori Morts 6 veïns de Llavorsí.		L'any 1988, amb motiu del 50è aniversari de la batalla de Baladrero, de 22 de juliol del 1938, i en el marc dels actes organitzats per aquest motiu, es col·locà una placa a la fossa a iniciativa de l'Ajuntament de la localitat i amb l'acord dels familiars, previ suggeriment de l'historiador Manel Gimeno i la seva dona, M. José González, pioners a revelar la història i la memòria d'aquests anys.
	24-5-1938 Hostal d'Aidí, prat de l'Enraïador Morts 9 veïns d'Unarre, Escalarre i València d'Àneu.		El 10 d'octubre del 2004 es col·locà una escultura a la fossa, a iniciativa d'un fill d'una de les víctimes allí afusellats.
	27-05-1938 Prat del Coixet, d'Estaron Morts 7 veïns de Cerbi, Escalarre, Conca, Llavorre i Gavàs.	A principis dels anys setanta fou exhumada la fossa a causa d'una riuada, i els cossos foren enterrats en cementiris de la zona, preferentment al cementiri d'Escaló.	Als anys vuitanta, a iniciativa d'una filla d'un afusellat, es col·locà una placa a l'indret.

Municipi	Morts/procedència	Exhumació/trasllat	Intervenció memorial
Sort	14-05-1938 Morts 19 veïns: 8 procedents del poble de l'Escaló (la Guingueta d'Àneu), morts al cementiri de Montardit, i 11 procedents de Rialp, morts a la guixera de Sort; tots, enterrats al cementiri de Montardit de Baix.		En un primer moment va posar-se a la fossa del cementiri un cartell de fusta amb la inscripció "Muertos por la Guerra, José Barbal y otros tantos", a iniciativa de Joaquim Barbal, familiar d'una de les víctimes. Entre 1984 i 1985, aquesta fusta va ser substituïda per una creu de ferro amb la inscripció "En record als familiars de 1936". El 28 d'octubre del 2012, a iniciativa del Consell Comarcal del Pallars Sobirà, amb la col·laboració de l'Ajuntament de Sort i el Memorial Democràtic, es féu un acte d'homenatge i es col·locà una gran làpida al cementiri, davant de la creu de ferro, amb el nom de les 19 víctimes allí enterrades. El mateix dia es col·locà també una cartellera a l'exterior del cementiri, en que es documenten els fets que hi tingueren lloc.
Guingueta d'Àneu, la (Escaló)	13-07-1938 Prat del Rector, prop d'Escaló 1 veí d'Esterri d'Àneu i probablement un altre d'Alins.		El 1989 la filla del veí d'Esterri d'Àneu col·locà una placa a la fossa amb el nom del seu pare.
Rialp	5-11-1938 Molina de Josepet (pont de Pedra) Morts 11 veïns procedents dels pobles de la vall d'Assua, Bastida, Llessui, Bernui, Altron, Surp, Sorre i Escàs.	Exhumades i traslladades, ja als anys seixanta, primer al cementiri vell i després al nou de Rialp.	El juliol del 2004, a iniciativa de la Generalitat de Catalunya, la Diputació de Lleida (IEI), l'Ajuntament de Rialp i els familiars, es col·locà al cementiri una làpida d'homenatge.

Font: elaboració pròpia.

Com queda reflectit en el quadre adjunt, de les vuit fosses comunes obertes el 1938, tres han desaparegut amb el trasllat de despulles a cementiris de poblacions veïnes: València d'Àneu, Escaló i Rialp. En alguns casos es va aprofitar les exhumacions fetes als anys seixanta amb motiu del trasllat decretat de restes militars al Valle de los Caídos.¹³⁸ A Rialp, per la seva banda, s'aprofità el canvi d'ubicació del cementi. Encara avui, les cinc fosses restants romanen als seus llocs d'origen.

En relació amb les accions de memòria al Pallars, un primer moment començà amb la denominada memòria familiar, encaminada a la preservació, que a la força era precària, dels llocs d'execució, gairebé sempre situats lluny dels municipis d'origen de les víctimes.

¹³⁸ A més del trasllat de restes del cementiri de Lleida, del qual ja hem parlat més amunt, es van fer exhumacions també als de Rialp, Sort, Tremp, la Pobla de Segur i Figuerola.

La llarga durada de la Dictadura explica que només a finals dels anys vuitanta s'encetés un segon període, caracteritzat per iniciatives memorials institucionals i locals aïllades i mancades d'un projecte global. Un tercer moment se situa en el marc de les polítiques públiques de memòria derivades de l'aprovació de les esmentades lleis de memòria històrica. A Catalunya, la creació d'una institució com el Memorial Democràtic ha estat decisiva a l'hora d'acollir i impulsar les demandes particulars i institucionals dins d'un projecte estratègic de dignificació i senyalització dels espais de dol coneguts i preservats.

La primera intervenció de memòria en el conjunt d'aquestes vuit fosses va ser efectuada per Joaquim Barbal, familiar d'una de les víctimes de Rialp assassinades a la guixera de Sort i enterrades al cementiri de Montardit de Baix. L'acció, en plena postguerra, va consistir en la col·locació d'una primera creu de fusta amb una inscripció en què es recordava a "Josep Barbal i altres morts per la guerra". Posteriorment, aquesta creu va ser canviada per una altra de ferro, en què es feia referència "als familiars del 1936". No fou fins al 28 d'octubre del 2012 que, a iniciativa del Consell Comarcal del Pallars Sobirà i en col·laboració amb l'Ajuntament de Sort i el Memorial Democràtic, es féu un acte públic d'homenatge en el decurs del qual es col·locà una gran làpida al cementiri, davant de la creu de ferro al·ludida, amb el nom de les víctimes allí enterrades, així com un panell exterior en el qual es documenten els detalls dels fets, esdevinguts quan dinou veïns, vuit d'Escaló i onze de Rialp, foren assassinats, respectivament, al cementiri de Montardit i a la guixera de Sort, i els enterraren, a tots, al cementiri de Montardit de Baix. De les diverses actuacions n'han quedat algunes empremtes, a la vegada que Josep Barbal ens en dóna referència en el llibre

Foto 22. Intervencions de memòria al cementiri de Montardit de Baix. Fotografia: Noemí Riudor.

que va escriure a finals dels anys noranta.¹³⁹ Per acabar, en relació amb aquesta darrera intervenció, s'ha de remarcar que s'ha fet molt curosament, i que ha aportat valuoses referències històriques.¹⁴⁰

També data dels anys vuitanta el record que els familiars posaren a la fossa d'Escaló, a la Guingueta d'Àneu, i a dues de les fosses de Llavorsí, una a instància de la filla d'un dels set veïns afusellats al prat del Coixet, d'Estaron, i l'altra, col·locada al prat del Gori, impulsada per institucions locals dins dels actes del cinquantè aniversari de la batalla de Baladrero, del 22 de juliol del 1938. En efecte, els antics combatents de la 133a Brigada Mixta de l'Exèrcit de la República, homenatjaren el 1988, soldats caiguts en aquesta batalla, molts dels quals pertanyents a la "quinta del biberó". Pel que fa a la fossa, la d'Hostal d'Aidí, no va ser senyalitzada fins a l'octubre de l'any 2004, a iniciativa d'un fill d'una de les víctimes allí executades. Al peu d'una escultura de José Luis Terraza s'hi posà una placa amb el nom de les sis persones allí enterrades: "66 anys després, aquí estem".

El mateix any va tenir lloc la primera de les tres intervencions de memòria que s'han realitzat a l'Alt Àneu, a la fossa del prat del Fuster, vora el poble de Sorpe, un indret on van ser enterrats deu veïns d'Isavarre, Borén i Àrreu. A iniciativa de les institucions de la zona i dels familiars de les víctimes, es posà un monòlit amb una placa amb els seus noms, edat, nom de la casa i poble d'on procedien, amb la indicació que foren afusellats per l'exèrcit franquista la matinada del 17 d'abril del 1938. Cinc anys després, l'11 de setembre del 2009, va ser col·locada, per iniciativa també institucional i amb el suport del Memorial Democràtic, una placa a la fossa del Ton d'Aiguan –avui dita prat Girantó–, al municipi d'Alt Àneu, on foren morts tres veïns de València d'Àneu.¹⁴¹ Finalment, l'any 2011, el Consell Cultural de les Valls d'Àneu, l'Ajuntament d'Alt Àneu i el Memorial Democràtic van promoure la senyalització d'una ruta que uneix les dues fosses existents, a partir dels relats sobre un correu republicà afusellat per l'exèrcit franquista. Aquesta darrera intervenció memorial ha generat un interessat procés de recerca per tal d'establir la identitat d'aquesta persona. Segons que consta en la placa que s'hi va col·locar l'any 2011, podria tractar-se d'un home del poble de Ribera de Cardós, afusellat el 15 d'abril del 1938 a la roca de la Sèquia del Salt. No obstant això, la historiadora de l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu, Noemí Riudor, creu que potser podria tractar-se d'un carrabiner domiciliat a Esterri d'Àneu, mort el 16 d'abril en un indret conegut com a Mare de Déu de les Ares, al terme municipal de Sorpe, segons que consta en els registres investigats.¹⁴²

139 Vegeu el lloc web espaisdememoria.udl.cat i J. BARBAL, *Els fets de la Guerra Civil a Rialp (Pallars Sobirà)*. Memòries, Tremp, Garsineu Edicions, 1996.

140 Tot just un breu aclariment en relació amb les petites oscil·lacions que es poden registrar en les dades referides als dies que tingueren lloc les diverses matances, si hom contrasta, com hem fet nosaltres, diverses referències utilitzades per documentar aquests fets. Altrament, s'ha de dir que no sempre resulta fàcil d'establir aquesta variable, sobretot quan s'utilitzen fonts orals o manuscrites. No és el mateix, per exemple, optar pel dia de la mort recordat per algun familiar quan tot just havien passat uns anys dels assassinats, que recollir la data apareguda en un llibre de registre de defuncions en el qual el registre es va fer molt de temps després de l'afusellament i no sempre per la família. És per això que en aquest treball hem optat per seguir sobretot la cronologia establerta per Manel Gimeno, pel fet d'haver estat la primera persona a fixar la cronologia, prèvia entrevista amb els descendents directes de les víctimes, fills i filles que, segons les mateixes paraules de l'autor, "tenien gravades a foc" les dades i la barbàrie de què foren objecte els seus familiars.

141 Segons M. GIMENO, *Revolució, guerra...* El dia en que foren morts va ser el 15 d'abril del 1936, tot i que en la placa memorial que s'hi va posar l'any 2009, hi figura que fou el dia 17, car els responsables optaren per recollir la data del llibre del registre civil on va inscriure's anys després la seva mort.

142 Agraïm a Noemí Riudor el fet d'haver-nos facilitat aquesta informació, així com a Joan Blanc haver-nos proporcionat la documentació relativa a aquesta acció de memòria.

Foto 23. El record dels veïns de la vall d'Assua al cementiri de Rialp. Fotografia: Noemí Riudor.

L'estiu de l'any 2004, al cementiri de Rialp, i per iniciativa conjunta d'institucions locals i familiars, s'hi col·locà una làpida amb el nom de les onze persones procedents de la vall d'Assua que foren mortes a començaments del mes de setembre del 1938 en una finca dels afores de la població. Exhumades i enterrades al cementiri vell, foren un altre cop desenterrades i trasllades al cementiri nou, que és on actualment se les recorda.¹⁴³

Tot plegat ens ha permet resseguir un bon exemple d'acció memorial institucional duta a terme gràcies a la perseverança d'unes famílies que han mantingut viu el record de les víctimes, la qual ens il·lustra, un cop més, sobre els intricats camins que sovint han hagut d'esquivar actuacions com les que hem descrit, portades a terme gràcies a l'acció familiar coordinada amb un compromís institucional com el que s'ha desplegat en aquests darrers anys en pro de la reivindicació de la memòria social, preservant-la en benefici de la col·lectivitat.

4.5. Els noms dels carrers i la memòria històrica

Fins a quin punt es recuperà la memòria republicana en els nomenclàtors de carrers i places de l'època democràtica? La neteja de l'espai públic de símbols i noms al·lusius a la Dictadura durant la Transició va ser una operació de restitució o, al contrari, els poders locals van tendir a eludir el compromís a través d'accions tímides d'eliminació d'alguns símbols i noms de clara significació franquista? Òbviament, considerant que aquest era un assumpte que competia a les autoritats locals, no hi ha una resposta global a aquestes qüestions, sinó comportaments adaptatius de signe divers.

El cert és que la gestió del nomenclàtor no és un element irrellevant del procés de recuperació democràtica, més encara quan el Règim franquista havia envaït carrers i places amb els noms dels seus pròcers i organitzacions, les dates emblemàtiques, els màrtirs i els

¹⁴³ Tot i que llegint el llibre de Manel Gimeno sembla que les morts tingueren lloc el dia 6, mantenim la data que figura en la placa perquè el mateix autor va col·laborar en la seva col·locació.

sants. Per tant, la història recent, des de la Segona República fins a la Transició i la consolidació de la democràcia, no restaria completa sense una anàlisi sobre l'evolució de l'ús polític de l'espai públic.¹⁴⁴

En el nostre cas, hem partit de l'estudi dels canvis detectats en una mostra de quaranta municipis lleidatans, entre els quals hi ha la mateixa capital. Tot just ha estat una mirada a les guies de carrers de diverses poblacions, de les quals s'han reunit referències contrastables entre el 1936 i el 1980.¹⁴⁵ Totes aquestes dades es troben sistematitzades en el lloc web www.espaisdememoria.udl.cat, el qual està obert a possibilitats de recerca aquí no explotades, així com a l'actualització periòdica. Els nomenclàtors estudiats corresponen als pobles següents: Alpicat, Albesa, Arbeka, Balaguer, Barbens, Bellaguarda, Bellver de Cerdanya, Bellví, Bovera, Castellans, Castellnou de Seana, Castellserà, Cervera, Cervià de les Garrigues, Cubells, el Cogul, el Poal, els Omellons, els Omells de na Gaia, Guimerà, Ivars de Noguera, Ivars d'Urgell, Juncosa, Juneda, la Floresta, la Granadella, la Granja d'Escarp, la Pobra de Cérvoles, l'Albi, l'Espluga Calba, Linyola, Lleida, Maldà, Oliana, Prats i Sansor, Puiggròs, Puigverd de Lleida, Sant Guim de Freixenet, Sant Llorenç de Morunys, el Soleràs, Tarrés, Torà, Torrelameu, Verdú, Vilanova de Bellpuig i Vila-Sana,

4.5.1. La Segona República i la Guerra Civil

En cada moment, el nom dels carrers i places representa l'imaginari col·lectiu imponent, per més que el poder tendeix sempre a atribuir-se la capacitat d'interpretar la voluntat dels ciutadans i la potestat de cercar adhesions i legitimar discursos, a través de la construcció de referències omnipresents, com són els noms dels carrers.

Les intervencions en la via pública durant la Segona República i els anys de guerra i revolució foren abundants. Àngel Duarte recorda en el seu assaig sobre el republicanisme que tot just després de proclamada la República van desaparèixer del nomenclàtor de Madrid noms com el d'Isabel II, Alfonso XII o Alfonso XIII, i ens remet als treballs de Carlos Serrano, per recordar que la transcendència en matèria de simbologia en els primers anys de la República seria modesta i poc eficaç. Tot i això, els antics carrers i avingudes amb més significació monàrquica passaren a honorar Fermín Galán, Alcalá Zamora o Carlos Marx, entre d'altres, juntament amb les figures tradicionals del republicanisme històric o del socialisme, en una tendència més emocional o estètica que ideològica.¹⁴⁶ Dins d'aquest estil, constatem que els municipis lleidatans feien confraternitzar als seus carrers líders poc conciliables.

144 Entre les incursions més recents a aquestes qüestions hem d'esmentar els treballs de M. DUCH PLANA, *¿Una ecología de las memorias colectivas? La transición española a la democracia revisitada*, Lleida, Milenio, 2014; *A l'entorn dels usos públics de la història: (des)memòria republicana en la Catalunya actual?*, Tarragona, Publicacions de la URV, 2007, i *Quimeres: sociabilitats i memòries col·lectives a la Catalunya del segle xx*, Tarragona, Publicacions de la URV, 2012.

145 Existeix un estudi previ d'aquest nomenclàtor, que és al que ens remetem en aquest treball: J. SAGUÉS i J. CREUS, "Ús polític del nomenclàtor; Lleida, 1930-1980", dins J. SAGUÉS, C. MIR i J. BARRULL, *Ciudadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle xx*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009, p. 131-142.

146 Àngel Duarte es remet a C. SERRANO, *El nacimiento de Carmen*, Madrid, Taurus, 1999, el qual va argumentar que les innovacions en matèria de simbologia tindrien una transcendència més aviat modesta. Vegeu A. DUARTE, *El republicanismo. Una pasión política*, Madrid, Cátedra, 2013, p. 225.

Aquesta realitat es comprova, gairebé en els mateixos termes, als municipis lleidatans que hem analitzat, on prohoms del republicanisme català conviuen amb els espanyols d'igual manera: Macià, Salmerón, Pablo Iglesias, Pi i Margall o Francesc Layret esdevenen involuntaris veïns als nous carrers republicans. El quadre adjunt representa l'aparició dels noms més reiterats durant la República i la Guerra Civil en la mostra estudiada: República i Francesc Macià encapçalen el nomenclàtor, amb el mateix nombre d'ocurrències. Els segueixen Francesc Pi i Margall, al costat de referències més genèriques com Catalunya, Llibertat, Democràcia, Constitució, Generalitat o Revolució. Durant la Guerra Civil s'hi incorporaren termes de significat més combatiu, com Durruti o Lenin, així com les efemèrides canòniques de la República i la revolució: 14 d'Abril, 6 d'Octubre, 16 de Febrer, 19 de Juliol, 1 de Maig, etc.

Quadre núm. 21. Noms dels carrers durant la Segona República i la Guerra Civil

Noms repetits en més d'una localitat	Noms en només una localitat
República	Alcalde Costa
Francesc Macià	Alferez Cahé
Francesc Pi i Margall	Alfred Perenya
Durruti	Anselm Clavé
Francesc Layret	Astúries
Galán i Garcia Hernández	Brigades Internacionals (3 nov. 38)
Llibertat	Combat
Prat de la Riba	Comte d'Urgell
Salvador Seguí	Domingo Cardenal
14 d'Abril	Duran i Sanpere
Àngel Guimerà	Ernest Rufastes
Catalunya	Francisco Escaso
Karl Marx	Espinosa
Lluís Companys	Felip Rodés
1 de Maig	General Mangada
Constitució	Jacint Verdager
19 de juliol	Josep Zulueta
Francesc Ferrer i Guàrdia	Lina Odena
16 de Febrer	Lluís de Sirvas
6 d'octubre	Mariana Pineda
Dr. Robert	Martí i Julià
Fermín Galán	Nakens
Generalitat	Palau i Garcia
Ignasi Iglesias	Pau Claris
Jaume Compte	Pere Sicart
Joaquim Maurin	Rafael Casanova
Lenin	Ramón y Cajal

Noms repetits en més d'una localitat	Noms en només una localitat
Manuel Azaña	Ricard Palacín
Màrtirs de Jaca	Sergent Vázquez
Pablo Iglesias	Valentí Almirall
Pérez Farràs	Alfred Pereña
Salmerón	Cabrinety
Revolució	Cardenal Remolins
	Comandant Baiget
	Democràcia
	Marquès de Villa Antonia
	Miquel Ferrer
	Murmuradors

Els noms de la primera columna es troben ordenats segons la freqüència d'aparició als municipis de la mostra utilitzada. Els de la segona columna només s'han trobat en un dels municipis dels quals disposem d'informació.

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web espaisdememoria.udl.cat.

Les referències a les cultures republicana, socialista i anarquista s'entrellacen fins i tot en context de guerra. L'advocació republicana recau en el record dels capitans al capdavant de la insurrecció de Jaca del desembre del 1930, els capitans Fermín Galán i Ángel García Hernández, que ocupen un lloc important, per separat o com a "màrtirs de Jaca". Tampoc no hi falta el record als vells líders, com Nicolás Salmerón, o el president Azaña.

El republicanisme catalanista era evocat amb el president Lluís Companys i el seu coreligionari Francesc Layret, actiu líder republicà de les primeres dècades del segle xx, i advocat destacat en la defensa de treballadors i sindicalistes, assassinat per pistolers del Sindicat Lliure el 1920. Altres noms que van denominar carrers són Valentí Almirall, Anselm Clavé, Josep Zulueta, Martí i Julià, Pérez Farràs, o líders locals republicans Miquel Ferrer, Alfred Pereña o Ricard Palacín.

Socialistes, comunistes i anarquistes, en principi poc representats, proliferaran pels carrers a partir de la revolució i la Guerra Civil: Karl Marx, Lenin, Pablo Iglesias, Joaquim Maurín, Jaume Compte, Lina Òdena –l'única dona del nomenclàtor revolucionari lleidatà–, Ferrer i Guàrdia, José Nakens, Salvador Seguí, Buenaventura Durruti o Francisco Ascaso.

La radicalització política no eliminà del nomenclàtor, però, prohoms de la ciència, la cultura o les lletres, gent d'ordre per antonomàsia, com Prat de la Riba, Dr. Robert, Mossèn Cinto, Ramón y Cajal, Àngel Guimerà, Ignasi Iglésias, Duran i Sanpere, Domingo Cardenal, o personatges històrics com Mariana Pineda, Pau Claris o Rafael Casanova.

4.5.2. El franquisme

Com hem dit, la Dictadura significà la invasió despietada del nomenclàtor. De manera preceptiva, les vies principals de cada poble rebrien primer el nom de Francisco Franco, sota qualsevol dels títols panegírics que va usar –Caudillo o Generalísimo. Seguirien en preeminència els primers màrtirs de la causa dels insurrectes –José Antonio Primo de

Rivera i José Calvo Sotelo– i si l'elenc de generals colpistes –Mola, Sanjurjo, Moscardó, Queipo de Llano– no esgotava el nomenclàtor, els carrers restants es rebatejarien amb referències bèl·liques de signe franquista: Alférez Provisional, Tercio de Montserrat, División Azul, Alto de los Leones, Alzamiento Nacional, Liberación, Victoria, Ejército, 18 de Julio, 1 de Octubre, 1 de Abril... Ahora, molts dels caiguts van donar nom a les promocions d'habitatges de l'Obra Sindical del Hogar. Així mateix, alguns noms reemplaçats per la República van ser restituïts, fins i tot –com és el cas de Bellvís–, el del monarca Alfonso XIII.

Quadre núm. 22. Noms dels carrers durant el franquisme

Noms repetits en més d'una localitat	Noms en només una localitat	
Caudillo/Franco/Generalísimo	1.ª Bandera de FET de Cataluña	Hermanos Abizanda
José Antonio	Aaiun	Hermanos Albitós
Calvo Sotelo	Alcalde Areny	Hermanos Cava de Llano
General Mola	Alcalde Costa	Hermanos González Moreno
General Moscardó	Alférez Provisional	Hermanos Gort
8 de Enero	Alfonso XIII	Hermanos Larrosa
General Sanjurjo	Alto de los Leones	Hermanos Niubó
Diputación	Antoni M. Claret	Hermanos Recasens
Felip Rodés	Arcadio Agelet	Héroes del Alcázar
Queipo de Llano	Artigues Solanes	Jacinto Verdaguer
18 de Julio	Balmes	Jaime Rubio
España	Caídos	José Aparicio
Mártires	Caídos Montañola y Baiget	José Gasol Massot
Victoria	Camarín	Lavaquial Pujades
	Cap de Pont	Liberación del 16 de Enero de 1939
	Capitán Cortés	Luis Besa
	Capitán Masip	Margorell
	Capitán Puertas	Marqués de Villa Antonia
	Cardenal Remolins	Obispo Coll
	Carlos Mas	Obispo Comelles
	Casimiro Torrents	Obispo Don Aurelio del Pino
	Cataluña	Obispo Huix
	Comandante Baiget	Pablo Valledor
	Comandante Iniesta Cano	Padre Profitós Pascual Madoz
	Conde de Santa Marta	Pelayo
	Costa Vendrell	Pere Claver
	Cuarteles	Pere III
	Dieciocho de Julio	Pius XII
	División Azul	Plaza Nacional
	Doctor Segarra	Prat de la Riba
	Domingo Cardenal	Rafael Ruiz

Noms repetits en més d'una localitat	Noms en només una localitat	
	Dr. Galcerán	Ramon Felip
	Eduardo Aunós	Ramón y Cajal
	Ejército, avenida del	Reñé de Quiroga
	Ejército, plaza del	Reverendo Bajona
	Emili Pujol Fernando	Roure Balias
	Espinosa de los Monteros	Ruiz de Alda
	Eugenio Franco	Sangenís Bertrand
	Falange Espluga Calva	Santa María de la Cabeza
	Francisco Berrocoso	Sargento Provisional
	Francisco Boldú	Sebastián Busquets
	Gaspar de Portolà	Teniente Coronel López Piña
	General Barrón	Tercio Ntra. Señora de Montserrat
	General Goded	Therau de Villanueva
	Matías Montero	Tiradores de Ifni
	General Lavalle	Vicente Blanch
	General Yagüe	Víctor Pradera
	Germans Salla	
	González Besada	

Els noms de la primera columna es troben ordenats segons la freqüència d'aparició als municipis de la mostra utilitzada. Els noms de la segona columna només es troben en un municipi.

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web espaisdememoria.udl.cat.

4.5.3. La democràcia

La recuperació de la democràcia no significà la intervenció immediata sobre el nomenclàtor. Si exceptuem els noms més significats, moltes denominacions van perviure uns quants anys, mentre d'altres encara persisteixin. A l'oblit dels antics noms dels carrers s'hi sumava el de la condició franquista de molts dels personatges que els havien rebatejat, especialment si es tractava d'artèries perifèriques.

En són un exemple Lluís Besa i els diferents alcaldes franquistes a Lleida; és més, l'alcalde Àngel Ros ha manifestat que en cap cas no serà retirat de la via pública el nom de cap alcalde, sigui quina sigui la seva ideologia política. Un altre exemple és la reaparició, fins i tot, de Felip Rodés, que fou home fort de Franco a París, com així esdevé al nomenclàtor d'Ivars d'Urgell. És interessant comentar també algunes operacions de cirurgia estètica, consistents en amputacions, com el cas del que fou carrer de la Unión de los Pueblos de España, ara carrer de la Unió; el carrer i la plaça dels Altos de los Leones de Castilla, avui carrer i plaça de Castella, i fins el carrer dedicat al bisbe Aurelio del Pino, actualment carrer del Bisbe.

A les vies principals hi tornaren, primer, els personatges històrics de la República i el catalanisme de principis de segle, com a referents de la democràcia naixent (Macià, Companys, Tarradellas o Prat de la Riba), així com els principals pròcers culturals (Pau Casals,

Jacint Verdaguer o Antoni Gaudí) o els antics monarques catalans (com Jaume II o Pere III). Així mateix, foren restaurats alguns dels noms més significats de l'obrerisme i la revolució: 1r de Maig, Frederica Montseny, Francesc Layret, Salvador Seguí, etc.

Els canvis no han estat exempts de polèmica. A vegades, aquesta és la raó de la permanència de certes denominacions d'inequívoc significat ideològic o polític. El diari *El País* del 25 de juny del 2013 ens informava que el grup municipal del PP de l'Ajuntament de Castelló, que durant anys havia aturat les iniciatives que presentaven els grups de l'oposició, havia finalment accedit a treure el nom de l'exministre franquista Serrano Suñer, del falangista Blasco Vichares i del general Martín Alonso del nomenclàtor de la localitat. Aquesta actuació, recollida com a notícia per la premsa nacional i local, no fa més que posar de manifest que la llarga pervivència de la memòria franquista segueix sent encara avui tema de debat i controvèrsia política en no poques ocasions.

Finalment, alguns pobles optaren per noms asèptics o per l'oficialització dels noms populars. Tal és el cas del Soleràs, on el franquisme havia desterrat del nomenclàtor els carrers de Macià i de Mossèn Cinto, denominats respectivament carrer Major i carrer del Pou.

Quadre núm. 23. Noms dels carrers en època democràtica

Noms repetits en més d'una localitat	Noms en només una localitat	
Catalunya	8 de Maig	Lluís Besa
Prat de la Riba	Abad Carrera	Lluís Millet
Francesc Macià	Abat Oliva	Lluís Sanpere
Llibertat	Agelet i Garriga	Manuel de Falla
Antoni Gaudí	Alcalde Areny	Margorell
Pau Casals	Alcalde Costa	Joan Baget
Lluís Companys	Alcalde Vives Alfred	Joan Perucho
Josep Tarradellas	Arnau de Vilanova	Josep Pané i Mercé
Felip Rodés	Canigó Cardenal	Juan Oro Florensa
	Clarí	Lluca
	Concòrdia	Lluís Besa
	Conseller Comorera	Lluís Millet
	Corts Catalanes	Lluís Sanpere
	Costa i Bofarull	Manuel de Falla
	Costa Vendrell	Margorell
	Democràcia	Màrius Torres
	Diputació	Maties Rius i Ubach
	Doctor Segarra	Mestra Carme Massot
	Domènec Carrové	Mestre Patricio Redondo
	Domènec Cardenal	Mossèn Cinto
	Dr. Albertí	Músic Vivaldi
	Dr. Galcerán	Narcís Monturiol
	Dr. Gasol	Onze de Setembre

Noms repetits en més d'una localitat	Noms en només una localitat	
	Dr. Robert	Països Catalans
	Dr. Trueta	Pau Claris
	Dr. Vives	Pau Vila
	Enric Pujol	Pere Elias
	Ernest Rufastes	Pere III
	Espanya	Pere Sicart
	Exèrcit, avinguda de l'	Pereña Aneto
	Exèrcit, plaça de l'	Pi i Margall
	Ferran Folch i Torres	Pintor Masip
	Francesc Layret	Pintor Xavier Gosé
	Frederica Montseny	Primer de Maig
	Gaspar de Portolà	Progrés
	Germans Recasens	Ramon de Morer
	Germans Salla	Ramon Llull
	Gregorio Marañón	Remolins
	Historiador Josep Lladonosa	Roger de Flor
	Humbert Torres	Rovira i Virgili
	Independència	Salmerón
	Isaac Albéniz	Salvador Seguí
	Jaume Aran Puig	Sangenís Bertran
	Jaume Balmes	Sardana
	Jaume Carner-Ribalta	Serafi de la Rosa
	Jaume II de Mallorca	Solidaritat
	Joan Alay	Valentí Almirall
	Joan Baget	Vicent Blanc
	Joan Perucho	Victoria Kent
	Josep Pané i Mercé	Vila Antònia
	Juan Oró Florensa	Vila Castella
	Lluca	Wifred I

Els noms de la primera columna es troben ordenats segons la freqüència d'aparició als municipis de la mostra utilitzada. Els noms de la segona columna només es troben en un municipi.

Font: elaboració pròpia a partir del lloc web espaisdememoria.udl.cat.

4.5.4. Presències, desaparicions i retorns: exemples

Una mirada més acurada als nomenclàtors d'alguns dels municipis de la mostra ens proporcionarà una perspectiva més bona sobre la seva evolució en l'època estudiada. Les transformacions de cinc punts de la trama urbana d'Ivars d'Urgell, un municipi que durant la Segona República s'apropava als 2.000 habitants, en són un exemple il·lustratiu.

Quadre núm. 24. Els carrers d'Ivars d'Urgell

Democràcia	Franquisme	República/Guerra	Abans de la República
Plaça Doctor Segarra	Plaza Doctor Segarra	Plaça de la República	Plaça Doctor Segarra
Passeig Felip Rodés	Paseo del Caudillo	Passeig Francesc Macià	Passeig Felip Rodés
Plaça del Bisbe Coll	Plaza del Obispo Coll	Plaça de Fermín Galán	Plaça del Bisbe Coll
Avinguda del Primer de Maig	Avenida del Generalísimo	Carrer Centre	Carrer Centre
Carrer Font	Calle José Antonio Primo de Rivera	Carrer Joaquim Maurín	Carrer Font

Font: elaboració pròpia a partir de la informació de Josep M. Coll (espaisdememoria.udl.cat).

El doctor Segarra, prohoms local i impulsor de la reconstrucció de l'església parroquial a partir d'un malmès temple romànic, i el bisbe Coll eren personatges locals remoguts del nomenclàtor el 1931 i restaurats per les autoritats franquistes el 1939. Aquest bisbe només fou retirat de l'espai públic durant els anys de la revolució, segurament pel fet de ser capellà. Els ajuntaments democràtics van mantenir, un cop catalanitzades, les denominacions originals. Òbviament, ni Fermín Galán ni la República formaven part de l'imaginari de la Transició, la qual cosa ens mostra un cas molt freqüent amb què es van trobar alguns ajuntaments compromesos amb la depuració del nomenclàtor.

Un altre cas era el de Felip Rodés, antic diputat de Corts pel districte de Balaguer, significat dirigent del republicanisme nacionalista català fins a l'any 1917, quan ingressà a la Lliga, en nom de la qual fou nomenat poc després ministre d'Instrucció Pública de l'efímer govern de García Prieto. El seu trànsit a la dreta el portà fins a la candidatura del Front Català d'Ordre, el 1936 i, finalment, a la representació del govern de Franco a París durant la Guerra Civil. Aquesta evolució no passà desapercebuda pels republicans locals, que el retiraren dels carrers tot i la seva significació política al territori. Paradoxalment no va ser el franquisme qui el va restituir, sinó l'Ajuntament de la Transició. Probablement uns i altres ignoraven detalls fonamentals del currículum d'un supervivent com Felip Rodés. En els casos citats, així com en el de la recuperació del nom popular del carrer Font, la metodologia de la depuració va consistir a tornar, sense més exercici de reflexió, el nomenclàtor a l'estat anterior al 1931, si exceptuem el cas singular de l'*avenida* del Generalísimo, dedicada ara al Primer de Maig.

Els pobles més petits, on el nomenclàtor esdevé tot just una curta relació de topònims locals, transitaren d'un règim a un altre sense fer-hi cap intervenció, conservant uns noms tan poc polèmics com fora d'ús. Prats i Sansor, municipi de la Cerdanya amb 159 habitants, ens il·lustra aquesta situació, tan freqüent en nuclis on el nom del carrer no és res més que una referència postal o registral. Per exemple, en aquesta localitat, els carrers del Barri, de la Font o del Castell es mantenen des d'abans de la República, tot just castellanitzant o catalanitzant el nom segons el moment històric.

A la mateixa comarca de la Cerdanya, petita en extensió i dividida entre les províncies de Girona i Lleida, Bellver de Cerdanya, amb prop de 2.000 habitants, ens ofereix un bon exemple del fet que l'apropiació política del nomenclàtor és una qüestió d'escala: si el nom dels carrers constitueix una referència, la intervenció és inevitable. Més encara en aquesta petita població, escenari de la mort a mans de les forces del Govern de la República, poc abans dels fets de maig del 1937, d'Antonio Martín Escudero, paleta de Barcelona, col·

laborador del grup Los Solidarios i membre de la FAI, més conegut com el Cojo de Màlaga, la sinistra fama del qual, amb alguns tons llegendaris, encara perdura a la comarca.¹⁴⁷ La traça republicana a Bellver es va prodigar a bastament sobre un nomenclàtor originàriament de caràcter toponímic i popular. Les intervencions en el bateig dels carrers semblen tenir un sentit més cívic que polític. En qualsevol cas, l'eclecticisme que combina Almirall, Pi i Margall, Layret, Martí i Julià, Seguí o Ferrer i Guàrdia amb Pau Claris, Rafael Casanova, Prat de la Riba, Jacint Verdaguer, Guimerà o Clavé ens insinua una acció institucional consensuada consistent a retre homenatge a la majoria dels personatges que als inicis de la Segona República s'identifiquen amb la modernització política i cultural del país.

La intervenció del franquisme arrasà gairebé completament el nomenclàtor republicà, ja que hi introduí els seus referents habituals i, en algun cas, recuperà la toponímia original. Tanmateix, l'acció dels ajuntaments democràtics de Bellver no va restituir el nomenclàtor republicà ni, amb algunes excepcions, els noms ancestrals o populars dels carrers. En essència, va mantenir, després de la corresponent catalanització, les denominacions menys compromeses –San Antonio, Amargura, Pedro Elías, Pedro Sicart, Ernesto Rufastes–, va respectar les poques que havien sobreviscut a tots els règims –plaça del Castell, plaça de Sant Roc, carretera de Puigcerdà, camí Ral– i va canviar el nomenclàtor franquista més significat: en alguns casos, restaurant els antics noms; en d'altres, creant-ne de nous, i, només en algun cas aïllat, restituint la denominació republicana. El resultat final ha estat un nomenclàtor força asèptic, poc discutible, que tot just ret homenatge, almenys fins al moment en què vam recollir les dades, a personatges com Pau Claris, Prat de la Riba, Pau Vila o Francesc Macià.

Quadre núm. 25. Els carrers de Bellver de Cerdanya

Democràcia	Franquisme	Guerra	Segona República	Abans de la República
Plaça Major	Plaza del Generalísimo	Plaça de la República	Plaça de la República	Plaça Major
Carrer Catalunya	Calle 18 de Julio	Carrer Catalunya	Carrer de Catalunya	
Pujada de Joan Alay	Calle General Sanjurjo	Carrer Generalitat	Pujada del Portal	Pujada del Portal
Carrer de la Batllia	Calle del General Mola	Carrer Martí i Julià	Raval del Pujol	Raval del Pujol
Carrer de Sant Antoni	Calle San Antonio	Carrer Llibertat	Carrer de la Facina	
Carrer de Prat de la Riba	Calle Navarra	Carrer de Prat de la Riba	Carrer Gabarret	Carrer Gabarret
Plaça del Castell	Plaza del Castillo	Plaça dels Màrtirs de Jaca	Plaça del Castell	Plaça del Castell
Carrer Ramon de Morer	Calle del Siglo	Carrer Ignasi Iglesias	Carrer del Sicle	Carrer del Sicle
Carrer Matías Rius i Ubach	Calle General Goded	Carrer Ferrer i Guàrdia	Carrer Matías Rius i Ubach	Carrer Matías Rius i Ubach

¹⁴⁷ Una monografia ja clàssica sobre aquest personatge pot trobar-se a J. Pous i J. M. Solé i Sabaté, *Anarquía i república a Bellver de Cerdanya. El Cojo de Málaga*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Democràcia	Franquisme	Guerra	Segona República	Abans de la República
Plaça de l'Abat Oliva	Calle General Sanjurjo	Carrer Salvador Seguí	Carrer del Mitg	
Carrer de l'Amar-gura	Calle Amargura	Carrer Pau Claris	Carrer de les Monges	Carrer de les Monges
Plaça del Portal	Plaza de Hermanos Blasi	Plaça de Francesc Macià	Plaça del Portal	Plaça del Portal
Carrer Francesc Macià	Calle José Antonio Primo de Rivera	Carrer 6 d'octubre	Carretera Nova / Carrer de la Facina	
Carrer de Sant Roc	Calle 9 de Febrero	Carrer de Josep Zulueta	Carrer de Sant Roc	Carrer de Sant Roc
Carrer de Jaume II de Mallorca	Calle Ortiz de Zárate	Carrer de Jaume Compte	Carrer de la Palanca	Carrer de la Palanca
Plaça de Sant Roc	Plaza de San Roque	Plaça Pi i Maragall	Plaça de Sant Roc	Plaça de Sant Roc
Pujada del Bac		Carrer de Francesc Laiet	Carrer del Bac	
Passeig de Pere Elias	Calle de Pedro Elias	Carrer 16 de Febrer	Camí de Talló	Camí de Talló
Carrer d'Emili Foixonet	Serrat de San Roque	Serrat del Baldiri	Serrat del Baldiri	Serrat del Baldiri
Avinguda de la Cerdanya	Avenida de la Victoria	Carrer 14 d'Abril	Pla de Tomet	Pla de Tomet
Plaça de Pau Claris	Calle General Sanjurjo	Carrer Generalitat	Carrer del Mig	Carrer del Mig
Avinguda de Pere Sicart	Calle de Pedro Sicart	Carrer de Pere Sicart	Carretera de la Generalitat	
Carretera de Puig-cerdà	Carretera de Puig-cerdà	Carrer de Rafael Casanovas	Carretera de Puig-cerdà	Carretera de Puig-cerdà
Camí Ral	Camino Real	Camí Ral	Camí Ral	Camí Ral
Carrer d'Ernest Rufastes	Calle de Ernesto Rufastes	Carrer d'Ernest Rufastes	Camí de Talló	Camí de Talló
Camí de Talltendre	Calle Solana	Carretera de Talltendre	Carretera de Talltendre	Carretera de Talltendre
Plaça Pau Vila	Plaza Calvo Sotelo	Plaça Anselm Clavé	Plaça de les Escoles	Plaça de les Escoles
Carrer de l'Església	Calle de la Iglesia	Carrer de Jacint Verdaguer	Carrer de l'Església	Carrer de l'Església
Carrer de les Escoles	Calle de las Escuelas	Carrer de les Escoles		
Carrer del Mig	Calle General Sanjurjo	Carrer d'Àngel Guimerà	Carrer Jussà	Carrer Jussà
Carrer de la Muralla	Calle Muralla	Carrer de Valentí Almirall	Carrer Muralla	Carrer Muralla

Font: elaboració pròpia a partir de la informació de Salvador Vigo, Joan Pous i Sol Gasch (espaisdememoria.udl.cat)

A les comarques del pla de Lleida són més freqüents els municipis que reflecteixen amb un sentit militant els canvis polítics i socials esdevinguts arran de l'esclat de la guerra i la revolució. El poble de Linyola, amb 2.013 habitants el 1936, n'és un bon exemple. La CNT-FAI local s'apoderà del control després de l'aixecament militar del juliol del 1936,

fins a la formació, el 21 d'octubre del mateix any, i a instància de la Generalitat, del nou Ajuntament, on foren representats membres de l'Agrupació Republicana, el PSUC, la CNT i la UGT.¹⁴⁸ La presència d'anarquistes en els noms de la via pública, com Francisco Ascaso i Buenaventura Durruti dona testimoni dels canvis socials esdevinguts al poble.

Quadre núm. 26. Els carrers de Linyola

Democràcia	Franquisme	Guerra	Segona República
Carrer Major	Avenida del Caudillo	Carrer Buenaventura Durruti	Carrer Major
Plaça de l'Església	Plaza de la Iglesia	Plaça Francisco Ascaso	Placa de l'Església
Carrer Prat de la Riba	Calle del 8 de Enero de 1939	Carrer Prat de la Riba	Carrer Prat de la Riba
Carrer la Llibertat	Calle Carlos Mas	Carrer la Llibertat	Carrer la Llibertat
Ronda de Sant Pau	Calle la Ronda / Calle José Aparicio	Carrer la Ronda	Carrer la Ronda
Plaça Planell	Plaza Diputación	Plaça Planell	Plaça Planell
Travessia Dr. Trueta	Travesía Pelayo		
Carrer la Font	Calle Felip Rodés	Carrer Felip Rodés	Carrer Felip Rodés
Carrer Dr. Robert			Carrer Dr. Robert

Font: elaboració pròpia a partir de la informació de Josep M. Coll (espaisdememoria.udl.cat).

En qualsevol cas, i com així es pot comprovar en el web sobre espais de memòria de Lleida, els canvis produïts en els noms de carrers i places de municipis de menor entitat demogràfica són els que sovint ofereixen una imatge més directa de l'ús polític que s'ha fet de la memòria al llarg de les diverses conjuntures per les quals transcorregué el segle xx. Si més no, permeten resseguir amb major facilitat com determinades persones rellevants només són allunyades de la via pública quan altres persones, un millor coneixement de la història o esdeveniments de major rellevància, en una conjuntura política determinada, les desplacen.

El pes de la capital en el conjunt provincial justificaria un estudi específic de l'ús polític del nomenclàtor que aprofundís en les primeres aproximacions al tema, realitzades, com hem anat assenyalant, per Joan Sagués i Jordi Creus, publicades en el llibre preparat amb motiu de la dinovena campanya del "Coneixes la teva ciutat?", organitzada per l'Ateneu Popular de Ponent.¹⁴⁹

Tot i això, considerem oportú cloure aquest apartat reproduint les dades corresponents a la ciutat de Lleida, pel pes que dins del conjunt provincial té, en tots els aspectes, la capital. Assenyalem, d'entrada, que la relació de noms no ha estat actualitzada amb les incorporacions esdevingudes al segle xxi, com a conseqüència del creixement urbà, circumstància que, al nostre entendre, no afegeix informació rellevant als propòsits de la recerca, i crea, d'altra banda, certa distorsió en una visió que pretén conèixer l'evolució del

¹⁴⁸ Així s'ha posat de manifest en l'obra col·lectiva D. A., "La Guerra Civil a Linyola", dins *Història de Linyola*, Lleida, Virgili & Pagès, 1987, p. 230-232.

¹⁴⁹ J. SAGUÉS i J. CREUS, "Ús polític del nomenclàtor..." (hdl.handle.net/10459.1/46981). Altrament, Josep Gelonch dedica a aquesta qüestió un capítol de la seva tesi doctoral, recollida al llibre *El poder franquista...*, en l'apartat "Conquesta de l'espai públic: eradicació de la memòria republicana, democràtica i catalanista", p. 182-192.

nomenclàtor existent en els diferents moments polítics. Tanmateix, s'hi inclou el nom dels carrers en els últims anys del segle xx, quan encara es denunciava la persistència de vestigis del nomenclàtor franquista.

D'altra banda, s'ha de remarcar que el pes de la ciutat de Lleida resideix no només en raons demogràfiques i en la seva condició de centre administratiu.¹⁵⁰ La ciutat de Lleida, com sabem, va aixoplugar, durant la Restauració alfonsina, alguns ingredients primerencs del nacionalisme republicà català, expressats en nous moviments cívics, però també a través de períodes d'hegemonia en l'Ajuntament. El mateix Francesc Macià va fer el primer salt a la política des de les vives tertúlies dels prohoms de la ciutat, al casino més important de la capital. Tot i les arrels al camp lleidatà, la ciutat va reunir el gruix de la militància del Bloc Obrer i Camperol, base fundacional del POUM. Al mateix temps, l'anomenada gent d'ordre, amb un pes molt important, s'aixoplugava abans de la guerra entre els residus del tradicionalisme, alguns reconvertis al catalanisme conservador, els vells monàrquics i un naixent feixisme cridat més tard a major glòria. A la particular realitat política i ideològica que s'instal·là en una ciutat d'una mida que feia que tothom conegués tothom, s'hi afegeix la seva condició d'objectiu bèl·lic –víctima, per tant– de tots els exèrcits i de les partides armades que al llarg de la història hi van passar en qualsevol direcció. La Guerra Civil espanyola hi va deixar igualment una marca difícil d'esborrar, malgrat que tot just comencem a reconèixer-la avui, a través d'algunes accions memorials. I, finalment, hi ha també la repressió, l'anomenada revolucionària i la franquista, exercides ambdues amb la participació o amb la passivitat de ciutadans, que llavors no van trobar cap inconvenient en l'eliminació física d'alguns dels seus conveïns.

Aquest és un transfons que apareix ben reflectit en les diverses onades de redennominació per les quals ha transitat el nomenclàtor de la ciutat. L'actual trama urbana de Lleida és producte de l'addició al nucli antic –més o menys delimitat per l'antiga muralla, el riu i el turó de la Seu– d'edificis resultants dels successius booms urbanístics. El fet és que la majoria dels carrers van rebre la seva primera denominació després de la Guerra Civil i, d'aquests, la fracció més gran va ser batejada pels ajuntaments democràtics. Per tant, i com ja hem assenyalat, a causa dels propòsits d'aquesta breu anàlisi no hem incorporat les intervencions de les dues darreres dècades.

Com a primera observació, cal destacar que un bon nombre de denominacions de carrers de la ciutat antiga i la primera perifèria, sense significació política o religiosa, s'han mantingut inalterables fins avui, mentre que la República es va limitar a una intervenció mínima que va afectar principalment a l'artèria medul·lar de la ciutat vella. Així, l'eix carrer del Carme - Magdalena - plaça de Sant Joan - plaça de Sant Francesc - carrer de Sant Antoni esdevingué Carles Marx - Salvador Seguí - Revolució - Llibertat - 1r de Maig, mentre que l'actual rambla de Ferran era redennominada avinguda de la República, i la seva continuació –avui Francesc Macià–, carrer de Cabrinetty. Òbviament, les primeres autoritats franquistes, en aquest sentit, van restituir, no sense polèmiques, els noms originals si aquests eren de connotació religiosa, amb l'excepció de la plaça de Sant Joan –abans, de la Revolució, i abans, de la Constitució–, que va passar a ser plaça d'Espanya, referència tan poc reconeguda pels ciutadans com els anteriors. La rambla de Ferran, via de prestigi per

¹⁵⁰ Per una síntesi del segle xx pot consultar-se J. BARRULL, A. JARNE i C. MIR, *De la Restauració al franquisme. Història de Lleida*, vol. 8, Lleida, Pagès Editors, 2003.

la seva amplada i les seves edificacions, esdevingué *avenida* del Generalísimo, mentre que el tram de Cabrinetty era adjudicat a José Antonio Primo de Rivera. En altres intervencions, el ministre franquista Aunós va reemplaçar l'alcalde republicà Alfred Pereña; Calvo Sotelo, a Pi i Margall; el general Mola, a Prat de la Riba, o el general Sanjurjo, a Salmerón, només per posar alguns exemples de denominacions després restaurades pels ajuntaments democràtics. Tanmateix, l'acció memorial més significativa del franquisme va ser la invasió abusiva del nou nomenclàtor de la primera expansió urbana amb noms, dates i esdeveniments de significat polític, ideològic i religiós. Lleida, junt amb totes les ciutats que van créixer significativament en vida del dictador, va ser en aquest sentit un gran laboratori de l'autohomenatge del Règim. Els ajuntaments democràtics tot just van donar l'abast a l'hora de depurar un despropòsit memorial tan monumental. De fet, algunes denominacions, de rellevància desconeguda per a la majoria dels ciutadans, encara es mantenen, i les dels batlles franquistes, per voluntat expressa de l'Ajuntament, es conserven, al costat de les de la resta dels alcaldes.

Una mirada al quadre adjunt,¹⁵¹ i a les notes biogràfiques incloses al peu, ens estalviarà altres comentaris, al mateix temps que confiem que motiví, juntament amb les dades més exhaustives, contingudes en el lloc web, una investigació més específica.

Quadre núm. 27. Els carrers de la ciutat de Lleida (1931-1980)

Democràcia	Franquisme	Guerra	Segona República
Agelet i Garriga, pl.	González Besada ¹		
Alcalde Areny, av. ²	Alcalde Areny		
Alcalde Vives, c. ³	Deporte, avenida del		
Alfred Pereña, c.	Eduardo Aunós ⁴	Alfred Pereña	Alfred Pereña
Aneto, c.	Falange Espluga Calva ⁵		
Anoia, c.	Artigues Solanes ⁶		
Bages, c.	Hermanos Niubó ⁷		
Baixada de la Trinitat, c.	Capitán Masip ⁸	Baixada de la Trinitat	Baixada de la Trinitat
Berguedà, c.	Reñé de Quiroga		
Biciberri, c.	Lavaquial Pujades ⁹		

1. Augusto González Besada va ser ministre en diverses ocasions a començaments del segle xx.

2. Ramon Areny Batlle, empresari de la fusta, va ser alcalde en la primera època de la Dictadura franquista (1939-1941).

3. Antoni Vives Estover, de Joventut Republicana de Lleida, va ser alcalde republicà (novembre del 1932 - octubre del 1934 i febrer - setembre del 1936). Fou destituït, primer, per la repressió dels fets d'Octubre i, després, per les forces revolucionàries.

4. Durant la Dictadura, el nom d'Alfred Pereña, històric dirigent republicà lleidatà, va ser substituït per un altre lleidatà il·lustre, Eduard Aunós, personatge clau del franquisme a Lleida i ministre en les dues dictadures.

5. Un grup de falangistes de l'Espluga Calba va donar suport al cop d'estat contra la República a Lleida. Van ser afusellats el setembre del 1936.

6. Antonio Artigues, estudiant, va ser afusellat l'1 de setembre del 1936.

7. Jaume i Josep M. Niubó Casanelles eren membres de la CEDA. Foren afusellats per ordre del Tribunal Popular de Lleida (TPL) el novembre del 1936.

8. El capità Salvador Masip Bendicho, fill de Lleida, va combatre amb la División Azul en el front soviètic i va morir en combat el gener del 1943.

9. Ramon Lavaquial Pujades fou afusellat pel TPL el 31 de desembre del 1936.

¹⁵¹ Per facilitar-ne la lectura, els noms de carrers i places apareixen ordenats alfabèticament a partir del seu nom actual. Pel mateix motiu, el tipus de via (carrer, avinguda, plaça, rambla o passatge) només s'indica, de manera abreujada (c., av., pl., rbla. i ptge.), en la primera columna. En els casos en els quals el tipus de via hagi canviat al llarg del temps (la rambla de Ferran, per exemple, havia estat avinguda en altres moments), sí que s'assenyala.

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Democràcia	Franquisme	Guerra	Segona República
Bisbe, c.	Obispo Don Aurelio del Pino ¹⁰		
Camp de Mart, c.	General Yagüe ¹¹		
Canigó, c.	Francisco Boldú ¹²		
Cardenal Remolins, c.	Cardenal Remolins	Francesc Layret ¹³	Cardenal Remolins
Carme, c.	Carmen	Carles Marx	Carme
Casimir Vila, c.	Calle Coso		
Castella, c.	Alto de los Leones ¹⁴		
Castelldans, c.	Jaime Rubió ¹⁵		
Cerdanya, c. la	18 de Julio ¹⁶		
Conca de Barberà, c	Hermanos González Moreno ¹⁷		
Concòrdia, c.	Molí de Fontanet		
Córdoba, c.	Travesía San Ignacio de Loyola		
Corts Catalanes, c.	División Azul ¹⁸		
Darrera Sant Martí, c.	General Barrón ¹⁹		
Democràcia, c.	San Anastasio ²⁰	Democràcia	Democràcia
Espanya, pl.	Dieciocho de Julio ²¹		
Exèrcit, av.	Ejército		
Exèrcit, pl.	Ejército		
Ferran, rbla. ²²	Generalísimo, av.	República, av. de la	República, av. de la
Folch i Torres, c.	Capitán Puertas ²³		
Francesc Macià, av. ²⁴	José Antonio	Cabrinetty, carrer	Cabrinetty, carrer
Garraf, c.	Hermanos Abizanda ²⁵		

10. Aurelio del Pino Gómez, bisbe de Lleida (1947-1967), fou un clar representant de l'Església, que va donar suport al general Franco.

11. Juan Yagüe Blanco va ser un dels comandaments més destacats de l'exèrcit franquista durant la Guerra Civil. Com a cap del cos d'exèrcit marroquí va entrar a Lleida el 1938.

12. Mestre i dirigent de la Falange lleidatana, anterior a la guerra. Fou afusellat pel TPL l'agost del 1936.

13. Actiu líder del republicanisme català durant les primeres dècades del segle xx. Com a advocat va destacar en la defensa de treballadors i sindicalistes. Va ser assassinat per pistolers del Sindicat Lliure el 1920.

14. A l'Alto del León, serra de Guadarrama, es va lliurar una important batalla, el juliol del 1936, que va permetre als franquistes controlar aquest punt estratègic per a l'accés a Madrid.

15. Mestre i redactor del diari tradicionalista Terra Ferma; fou afusellat el febrer del 1937.

16. Data clau en l'imaginari franquista. Dia del cop d'estat contra la República.

17. Agustí González Moreno era membre de la Unión Militar Española. Morí afusellat l'estiu del 1936.

18. Va participar en la Segona Guerra Mundial, integrada en l'exèrcit de l'Alemanya nazi, al front soviètic.

19. Fernando Barrón Ortiz comandava la 13a divisió de l'exèrcit franquista, que va ocupar Lleida el 3 d'abril del 1938.

20. La paraula democràcia no tenia, evidentment, cabuda en el nou estat franquista, i el nom d'aquest carrer, que tenia un segle d'història, va ser substituït pel del patró de la ciutat.

21. Data clau en el calendari franquista, ja que aquell dia es commemorava el cop d'estat (Alzamiento) del 1936.

22. El nom de Ferran, en record del rei Ferran VII, suposa recuperar la denominació que la rambla havia tingut abans de la República. Durant la Dictadura no podia faltar una dedicatòria a Franco en una de les principals vies de la ciutat.

23. Militar afusellat a finals del 1936.

24.AVINGUDA dedicada al primer president de la Generalitat republicana. Macià va mantenir una estreta vinculació familiar, política i econòmica amb la ciutat i les terres de Lleida. El general republicà José Cabrinetty era comandant general de la província de Lleida en proclamar-se la Primera República. Quan va morir, el 1873, en la Tercera Guerra Carlina, l'Ajuntament de Lleida li dedicà el carrer que fins aleshores es deia del Jardí. Durant la Dictadura franquista, el nom del general republicà va ser substituït pel fundador de Falange, executat el 20 de novembre del 1936 a Alacant.

25. Josep Abizanda Puntas era membre de la CEDA, i Lluís era militar. Van ser afusellats l'agost del 1936.

Democràcia	Franquisme	Guerra	Segona República
Garrotxa, c.	Hermanos Larrosa ²⁶		
Germans Recasens, c. ²⁷	Hermanos Recasens		
Gramàtics, pl.	Cuarteles	Gramàtics	Gramàtics
Historiador Josep Lladonosa, c. ²⁸	Alfèrez Provisional		
Humbert Torres, c. ²⁹	Santa María de la Cabeza		
Isaac Albéniz, c.	Capitán Cortés		
Joan Baget, c. ³⁰	Comandante Baiget	Comandant Baiget	Comandant Baiget
La Rioja, c.	Calle Aaiun ³¹		
Llibertat, c.	Comandante Iniesta Cano ³²		
Lluís Besa, c. ³³	Luis Besa	Doctor Robert	Doctor Robert
Lluís Companys, c. ³⁴	Víctor Pradera	Miquel Ferrer	Miquel Ferrer
Lluís Millet, c. ³⁵	Tiradores de Ifni		
Magdalena, c.	Magdalena	Salvador Seguí ³⁶	Magdalena
Manuel de Falla, c.	Ruiz de Alda ³⁷		
Montsià, c.	Roure Balius ³⁸		
Músic Vivaldi, c.	Matías Montero ³⁹		
Narcís Monturiol, c.	Sargento Provisional ⁴⁰		

26. Rafael i Manuel Larrosa Hospital eren membres de la CEDA. Manuel fou regidor a l'Ajuntament de Lleida. Ambdós van morir afusellats l'agost del 1936.

27. Jesús i Lluís Recasens Gassió van ser afusellats el setembre del 1936, per haver participat en el cop d'estat. La seva germana Maria va ser una destacada dirigent de les Margarides, agrupació femenina de la Comunió Tradicionalista.

28. Josep Lladonosa va ser mestre i l'investigador i divulgador més important de la història de Lleida durant la Dictadura. Procedent de la Federació de Joves Cristians de Catalunya, en ple franquisme va treballar per una escola en català i va mantenir contactes amb Unió Democràtica de Catalunya i el Front Nacional del Catalunya. Els alferes provisionals són un altre dels mites franquistes associats a la Guerra Civil. Durant el conflicte, van ser oficials voluntaris de l'exèrcit franquista que obtenien directament aquest grau gràcies a la seva formació acadèmica, per donar solució a la manca de comandaments intermedis. El nom s'associava a accions heroïques en combat.

29. Humbert Torres va ser un dels dirigents més importants del republicanisme lleidatà i el primer alcalde de Lleida elegit democràticament (1917). La resistència al Santuari de Santa Maria de la Cabeza (Jaén), el 1936, és un dels mites fundacionals del franquisme basats en accions de guerra.

30. Heroi de la guerra del Francès que va participar en la batalla del Bruc (1808). Era de les comarques de Tarragona, però de jove havia viscut a Lleida.

31. Capital del Sàhara espanyol.

32. Carlos Iniesta Cano va participar en la repressió de la revolució asturiana del 1934. En la Guerra Civil va comandar la IV Bandera de la Legión. Entre altres càrrecs durant la Dictadura, va ser director de l'Acadèmia Militar de Saragossa, governador militar d'Osca i de Madrid i director de la Guàrdia Civil (1971-1975). Era representant del sector més ultradretà de les acaballes del franquisme.

33. Lluís Besa va ser un dels líders del carlisme lleidatà i regidor durant la República, afusellat el novembre del 1936. El doctor Bartomeu Robert va ser un dirigent del regionalisme de finals del segle XIX i començaments del XX, representant dels intents de regenerar el sistema de la restauració des de Catalunya. Va ser alcalde de Barcelona. Se li va donar aquest nom al carrer a començaments del segle XX.

34. Dedicat al president de la Generalitat afusellat el 1940, fill del Tarròs (Urgell). Víctor Pradera va ser un polític tradicionalista navarrès, afusellat per milícies anarquistes el 1936. Miquel Ferrer Garcés va ser un dels líders més destacats del progressisme radical i del republicanisme lleidatà del segle XIX, molt actiu en la vida cultural de la ciutat. D'altra banda, durant el segle XIX el carrer es deia de l'Escorxador.

35. El compositor Lluís Millet Pagès va ser un dels cofundadors i director de l'Orfeó Català (1891), institució clau per a l'impuls del cant coral al país, molt vinculada amb el catalanisme polític. Els Tiradores de Ifni van ser una unitat d'infanteria lleugera, formada gairebé íntegrament per indígenes magrebins i integrada a l'exèrcit franquista.

36. Salvador Seguí, conegut com el Noi del Sucre, va ser un destacat dirigent obrer i líder de la primera CNT. Va ser assassinat a Barcelona el 1923. Actualment hi ha un carrer al barri de Balàfia dedicat a aquest sindicalista, nascut a Lleida el 1887.

37. Julio Ruiz de Alda y Migueleiz fou un falangista afusellat l'agost del 1936 a Madrid.

38. Silvio Roure, comerciant i falangista, va ser afusellat l'agost del 1936 a Lleida.

39. Matías Montero y Rodríguez de Trujillo, falangista i estudiant de medicina, fou considerat un màrtir de la Falange per la seva mort l'any 1933 en un suposat enfrontament amb les joventuts del PSOE.

40. Vegeu la nota 28 sobre els alferes provisionals, aplicada als sergents. D'altra banda, l'inventor Narcís Monturiol va tenir un paper molt destacat en els fets del republicanisme i del socialisme utòpic del segle XIX.

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

Democràcia	Franquisme	Guerra	Segona República
Noguera, c.	Arcadio Agelet ⁴¹		
Nord, c. ⁴²	Obispo Huix	Fermín Galán	Fermín Galán
Penedès, c.	1.ª Bandera de FET de Catalunya ⁴³		
Pi i Margall, c.	Calvo Sotelo ⁴⁴	Pi Margall	Pi Margall
Pica d'Estats, c.	Pablo Valledor ⁴⁵		
Pintor Xavier Gosé, c.	Therau de Villanueva ⁴⁶		
Prat de la Riba, av.	General Mola ⁴⁷	Prat de la Riba	Prat de la Riba
President Tarradellas, av.	Mártires ⁴⁸	Barcelona	Barcelona
Priorat, c.	Hermanos Albitós ⁴⁹		
Progrés, c.	Hermanos Gort ⁵⁰		
Ramon Llull, c.	Eugenio Franco ⁵¹		
Ripollès, c.	Rafael Ruiz ⁵²		
Riu Canaletes, ptge.	Caídos Montañola y Baiget ⁵³		
Riu Llobregat, c.	Teniente Coronel López Piña ⁵⁴		
Riu Ter, c.	Espinosa de los Monteros ⁵⁵		
Sagrada Família, pl.	Sagrada Familia	Murmuradors	Murmuradors
Salmerón, c. ⁵⁶	General Sanjurjo	Salmerón	Salmerón
Sant Anastasi, c.	Carmelites ⁵⁷	Sant Anastasi	Sant Anastasi
Sant Antoni, c.	San Antonio	Primer de Maig	Sant Antoni
Sant Francesc, pl. ⁵⁸	San Francisco	Llibertat	Llibertat

41. Estudiant i membre de Falange, fou afusellat pel TPL el setembre del 1936.

42. La democràcia recuperà el nom que el carrer havia tingut abans del 1931. El capità Fermín Galán va ser un dels líders de la insurrecció que va tenir lloc a Jaca el 1930 amb l'objectiu de proclamar la República. Va ser afusellat, motiu pel qual es va convertir en un dels primers màrtirs de la Segona República. D'altra banda, Salvi Huix Miralpeix, bisbe de Lleida (1935-1936), va morir afusellat l'agost del 1936.

43. Unitat de combat falangista en la Guerra Civil espanyola.

44. Durant la Dictadura franquista, el nom de l'històric dirigent republicà català i president de la Primera República va ser substituït pel del líder de Renovación Española, assassinat a Madrid el 13 de juliol del 1936.

45. Dirigent de la Falange lleidatana anterior a la guerra, fou afusellat l'agost del 1936.

46. Enginyer afusellat a Lleida l'agost del 1936.

47. Durant la Dictadura franquista, el nom de l'històric líder regionalista i president de la Mancomunitat va ser substituït per un dels màxims dirigents del cop d'estat del 1936.

48. Amb aquesta paraula, màrtirs, la Dictadura al·ludia als morts del bàndol franquista en la Guerra Civil. Aquest homenatge era fonamental en la mitologia fundacional de la Dictadura. Significativament, el nom va ser reemplaçat pel del darrer president de la Generalitat a l'exili i primer de la democràcia.

49. Jesús i Santiago Albitós Farran, falangistes víctimes de la justícia revolucionària, van ser afusellats el setembre del 1936.

50. Paulí i Josep Gort Porta van ser afusellats pel TPL el 1936.

51. Eugenio Franco Puey era germanastre del general Franco. Era fill d'una relació extramatrimonial que el seu pare va tenir a les Filipines.

52. Estudiant i membre de Falange, fou afusellat a Lleida l'estiu del 1936.

53. Joan Montañola Prenafeta fou afusellat pel TPL el setembre del 1936.

54. Militar de la guarnició de Lleida que va participar en el cop d'estat contra la República. Afusellat prop del Camp Escolar el 25 de juliol del 1936.

55. Eugenio Espinosa de los Monteros era gendre del president del govern en temps de la Restauració, Eduardo Dato. Era militar de conviccions monàrquiques, que esdevingué cap de les forces armades de les Balears i capità general de la regió militar de Burgos.

56. Durant la Dictadura franquista, el nom de l'històric dirigent republicà espanyol i president de la Primera República va ser substituït per un dels màxims dirigents del cop d'estat del 1936.

57. L'Ajuntament franquista va voler dedicar al patró de Lleida una via més principal que aquest petit carrer del centre històric. Per aquest motiu va rebatejar el carrer Democràcia amb el nom de Sant Anastasi, i el més petit es va dedicar a les Carmelites.

58. Amb la democràcia, la plaça conserva el nom històric, catalanitzat, que s'havia recuperat amb el franquisme (Sant Francesc) i no el que tenia des de la revolució del 1868 (Llibertat).

Democràcia	Franquisme	Guerra	Segona República
Sant Joan, pl.	España	Revolució	Constitució
Santa Marta, c.	Conde de Santa Marta ⁵⁹		
Selva, c.	Francisco Berrocoso ⁶⁰		
Solidaritat, c.	Sebastián Busquets ⁶¹		
Tamarit de Llitera, c.	Litera		
Valentí Almirall, c. ⁶²	Héroes del Alcázar		
Vallès, c.	Tercio Ntra. Señora de Montserrat ⁶³		
Valls d'Andorra, c.	Hermanos Cava de Llano ⁶⁴		
Vila Antònia, c.	Marqués de Villa Antonia	Marquès de Villa Antonia	Marquès de Villa Antonia
Wifred I, pl.	Victoria		

59. José Moreno Torres, comte de Santa Marta, va ser director general de Regiones Devastadas. Amb la democràcia, el canvi de nom va consistir a transformar el nom d'un alt càrrec del franquisme en el d'una santa.

60. Francisco Berrocoso Planes va ser tinent coronel de la Guàrdia Civil a Lleida durant la Segona República. Anteriorment havia estat destinat en diverses poblacions de Ponent (Lleida, Cervera i Solsona). El gener del 1934, ja al servei de la Generalitat, va ser traslladat a Tarragona, tot i que va mantenir la seva residència a Lleida. El 1935 va passar, per edat, a la reserva.

61. Fou afusellat pel Tribunal Popular de Lleida (TPL) el setembre del 1936.

62. Procedent del republicanisme federal, Valentí Almirall va ser un dels personatges centrals del catalanisme polític durant les darreres dècades del segle XIX. La denominació franquista del carrer fa referència a un dels mites fundacionals de la Dictadura, la resistència de l'Alcázar de Toledo durant la primera fase de la Guerra Civil, l'estiu del 1936.

63. Unitat de combat requetè en la Guerra Civil espanyola.

64. Eduard i Francesc eren estudiants. Foren afusellats l'agost del 1936 pel TPL.

Font: J. SAGUÉS i J. CREUS, "Ús polític del nomenclàtor..." (<http://hdl.handle.net/10459.1/46981>).

4.6. Per una memòria democràtica al servei de la ciutadania

Com hem esmentat en diverses ocasions, la preservació de la memòria històrica com a patrimoni col·lectiu es recull al mandat estatutari (article 54 de l'Estatut d'Autonomia del 2006) que ha orientat les actuacions de memòria dutes a terme en els darrers anys. La memòria és vista com a dret i deure cívica, símbol permanent de tolerància i reafirmació dels valors democràtics. La idea ha estat posar la memòria al servei de la ciutadania, al mateix temps que es reprenien valors, institucions, símbols, noms o llocs de memòria en sentit ampli, que ens remetien a un passat democràtic com a punt de referència en la construcció d'un present en democràcia.

A la porta d'entrada de l'antic Casal de Joventut Republicana, recuperat com a seu de l'Institut Municipal de Cultura (IMAC) i de la Regidoria de Cultura, s'hi posà el setembre del 2005 una breu explicació, redactada per Jaume Barrull i Conxita Mir, de quin havia estat el passat històric de la que fou l'entitat política i cultural més important de la ciutat durant el primer terç del segle XX, que convida a entrar a l'edifici a partir d'un breu text situat en una discreta placa:

Aquest casal, construït per subscripció popular i inaugurat el 1919, fou la seu de Joventut Republicana fins que les tropes franquistes l'ocuparen en 1938 i el van convertir en caserna de la Guàrdia Civil.

Joventut Republicana va ser durant el primer terç del segle xx una de les institucions amb més influència en la vida política i social de Lleida, el principal referent del republicanisme a les comarques de Ponent i un dels partits més influents del catalanisme republicà.

La restauració de la democràcia va possibilitar que la ciutat recuperés l'ús d'aquestes instal·lacions, convertides el 7 de setembre de 2005 en seu de l'Institut Municipal d'Acció Cultural.

Efectivament, Joventut Republicana va tenir un paper crucial dins el procés organitzatiu de l'esquerra nacional catalana de les primeres dècades del segle xx. La restauració de la democràcia va possibilitar que la ciutat recuperés l'ús d'aquestes instal·lacions, i que les preservés, tant físicament com des del punt de vista memorial.

Uns metres més enllà s'inaugurà, el setembre del 2006, una escultura commemorativa del Liceu Escolar, en homenatge als cent anys de creació d'aquesta emblemàtica institució pedagògica, impulsada pel republicà Frederic Godàs, brutalment bombardejada el novembre del 1937. "Dignitat, Memòria i Vida" és el lema que l'artista Agustí Ortega ha gravat en la seva obra, situada, a instància de l'Institut Municipal d'Educació i amb la col·laboració del Programa per al Memorial Democràtic, tot just davant d'on es trobava l'edifici de l'escola. La intervenció inicial es va completar posteriorment amb una explicació històrica, realitzada pel Memorial Democràtic, a partir d'un text redactat per Joan Sagués, en una peanya al costat de l'escultura:

El Liceu Escolar, tan present en la memòria de la ciutat de Lleida, va aparèixer com la institució associada a un model d'educació en llibertat i es va enfonsar com un símbol de les víctimes innocents de la guerra.

El 1913 s'instal·là al carrer Blondel la seu definitiva del Liceu, escola renovadora que el republicà Frederic Godàs Legido va fundar l'any 1906 al carrer Cavallers. Aquest centre va suposar la introducció a Lleida de les tendències pedagògiques que estaven renovant el panorama educatiu a la Catalunya de principis de segle xx.

A l'empresa del Liceu s'hi afegí l'escola de noies Minerva, fundada per l'esposa de Godàs, Victorina Vila Badia.

Frederic Godàs va ser un dels homes destacats de Joventut Republicana de Lleida, pel que el Liceu, juntament amb el Casal del partit (actual seu de l'Institut Municipal d'Acció Cultural) i el Camp d'Esports construït a la carretera d'Osca (avui desaparegut), esdevingueren la triada que representava la modernitat social i política lleidatana del primer terç de segle.

La prematura mort del fundador (1920) ocasionà que, en la seva darrera època, el Liceu Escolar s'allunyés de l'esperit innovador inicial.

El 2 de novembre de 1937 una part de l'edifici va caure a causa del bombardeig feixista que patí Lleida. De les més de dos-centes víctimes mortals provocades a la ciutat, una cinquantena (entre nens, nenes i un professor) van morir en les runes del Liceu.

El record dels efectes de la violència provocada per la intolerància dels homes i la brutalitat de la guerra ressalta els valors de l'educació, la democràcia i la pau que avui representa la història del Liceu Escolar.

Es tracta d'una aspiració pedagògica que la ciutadania ha fet seva des del moment que aquesta escultura ha esdevingut un lloc de memòria viva, mobilitzadora d'adhesions i de reconeixements, que cada novembre aplega mostres de record i commemoració. Ben bé pot dir-se que aquest lloc d'història i memòria ha esdevingut un lloc de consciència, amb una funció social i memorial inqüestionables.

Tant l'antic Casal de Joventut Republicana com el monument al·lusi al Liceu, situats al bell mig de la ciutat, formen part d'uns itineraris, dissenyats l'any 2011 per una entitat ciutadana com l'Ateneu Popular de Ponent i la Universitat de Lleida, que pretenen donar

Foto 24. Monument a les víctimes del bombardeig sobre el Liceu Escolar de Lleida amb motiu del 70è aniversari. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

a conèixer la ciutat recorrent-la a partir d'uns indrets que evocuen fets i persones dels anys de República, Guerra Civil i la lluita antifrancista en temps de la Dictadura, que permeten posar en interrelació ciutadania, espai urbà i memòria.¹⁵²

En efecte, en cadascun d'aquests itineraris s'hi ha assenyalat un nombre important de fites portadores de memòria, tot i que la condició de lloc de consciència tot just l'ha aconseguida, con acabem d'assenyalar, l'escultura commemorativa del bombardeig del Liceu Escolar, ja que això esdevé així només quan la coincidència d'una sèrie de circumstàncies, que no sempre es produeix, li proporciona un reiterat caràcter mobilitzador de la ciutadania en benefici del record i la memòria d'uns fets determinats. Per això, la importància que en aquest sentit podrien tenir els centres d'interpretació com a centres generadors d'eines de memòria al territori, ja que, com hem tingut ocasió de comentar, permeten fer una síntesi eficaç entre patrimoni memorial, història i dinamització cultural.

A les terres de Lleida, els dos presidents de la Generalitat republicana han donat nom a dos centres d'interpretació que tenen la voluntat d'afermar-se en la direcció assenyalada. Un és el Centre Companys, en record del president Companys, situat al Tarròs (localitat natal del president), el qual, després de superar diverses vicissituds –s'hi va posar la primera pedra el 9 de juliol del 2010, en un acte presidit pel conseller de Governació i Administracions Públiques i l'alcalde de Tornabous–, es va inaugurar el 18 de juliol del 2014. Disposa d'una exposició permanent dedicada a la figura i als temps de Lluís Companys, a més d'una zona interactiva i altres equipaments.

¹⁵² El primer d'aquests recorreguts comprèn el període 1901-1936 i està dedicat a recordar llocs de memòria de la vida ciutadana, la tradició democràtica i la República. El segon es dedica a la ciutat i la Guerra Civil espanyola, i en el tercer es reuneixen diversos espais de la Dictadura franquista, la resistència antifrancista i la lluita per la recuperació de la democràcia a Lleida entre el 1939 i el 1979. Vegeu J. Sagués, C. MIR i J. BARRULL, *Ciutadania, espai urbà...* Així mateix, Joan Bernal Capdevila, partint de la informació d'aquesta obra, ha realitzat una aplicació per a telèfons mòbils que permet resseguir aquestes rutes de memòria (www.phyrus.com/AplicacioMemoriaHistorica.apk).

En realitat, el retard en la seva inauguració es degué a un conjunt de problemes d'infraestructura, que no s'han produït en el cas de l'Espai Macià de les Borges Blanques, integrat dins de la Xarxa d'Espais de Memòria i convertit en una realitat el 14 d'abril del 2011, data del vuitantè aniversari de la proclamació de la República per part del president Macià. Aquest espai, a més de presentar la figura del president com a generador de memòria democràtica –amb una exposició permanent, “El viatge de Macià”–, té una vocació de dinamització cultural i econòmica de la comarca.

Tot plegat constitueix un repte en el qual ens endinsem de ple amb la creació d'aquests llocs web de memòria i amb l'edició d'aquest llibre, que en fa una primera exploració i que esperem que esdevingui una bona guia de treball i de reflexió.

Foto 25. Accés a l'Espai Macià de les Borges Blanques. Fotografia: Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL.

Bibliografia mencionada en l'obra

- AGUILAR, P., *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*, Madrid, Alianza, 1996.
- ARNABAT, R., i ÍÑIGUEZ, D. (coord.), *El Penedès sota les bombes: crònica d'un setge aeri (1937-1939)*, Barcelona, Centre de Recerca i Documentació de l'Aviació Republicana i Guerra Civil / Cossetània Edicions, 2012.
- ARÓSTEGUI, J., i GODICHEAU, F. (ed.), *Guerra Civil. Mito y memoria*, Madrid, Marcial Pons / Casa de Velázquez, 2006.
- ARQUÉS, A., i ROSELLÓ, A., "Memòria de les víctimes de la guerra de 1936-1939 a Juneda", *Fonoll*, núm. 129, juliol-agost del 2003, p. 37-40.
- BADIA I TORRAS, L., *Martirologi solsoní*, Solsona, Delegació Diocesana de Mitjans de Comunicació Social del Bisbat de Solsona, 1988.
- BALLARÍN, L., *Guerra i franquisme en una població del front del Segre: els consells de guerra del Tribunal Militar Territorial Tercer corresponents a Almenar*, treball de final de màster, Universitat de Lleida, 2013.
- BARAHONA DE HITO, A.; AGUILAR, P., i GONZÁLEZ, C. (ed.), *Las políticas hacia el pasado. Juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias*, Madrid, Istmo, 2002.
- BARALLAT, M., *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.
- , *Els bombardeigs de Lleida. 2 de novembre de 1937 - 3 d'abril de 1938*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.
- BARBAL, J., *Els fets de la Guerra Civil a Rialp (Pallars Sobirà). Memòries*, Tremp, Garsineu Edicions, 1996.
- BARRULL, J., *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1931-1936)*, Barcelona, L'Avenç, 1986.
- , *Violència popular i justícia revolucionària. El Tribunal Popular de Lleida 1936-1937*, Lleida, Pagès Editors, 1995.
- , "L'Església de Lleida durant el primer franquisme (1938-1962)", dins M. LLADONOSA (coord.), *Arrels cristianes: presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida*, Lleida, Bisbat de Lleida / Pagès Editors, 2007, p. 153-176.
- BARRULL, J.; JARNE, A., i MIR, C., *De la Restauració al franquisme. Història de Lleida*, vol. 8, Lleida, Pagès Editors, 2003.
- BARRULL, J., i MIR, C., *La història gràfica de Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 1991.
- BARRULL CASTELLVÍ, J., i SABATA MERCADER, M., *Les promocions d'habitatge d'Adigsa i la seva nomenclatura d'origen franquista. Estudi històric i sociològic*, Lleida, Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL, 2006.
- BECKER, A., "Musées ouverts, traces des guerres dans les paysages", dins M. H. JOLY (ed.), *Des musées d'histoire pour l'avenir*, París, Noësis, 1998.
- BERMEJO, B., i CHECA, S., *Libro memorial: españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, Madrid, Ministerio de Cultura, 2006.
- BONALES CORTÉS, J., *Tàrraga, 1950, opulències i misèries sota el jou franquista*, Tàrraga, Ajuntament de Tàrraga, 2010.
- BONET, N.; CARDONA, A., i CORBELLÀ, G., *Tàrraga 1936-61: aproximació a la repressió, l'exili i la vida quotidiana*, Tàrraga, Ajuntament de Tàrraga, 2008.
- CALVET, J., "Fugida i presó. Testimonis de l'estada d'estrangers a centres penitenciaris espanyols durant la II Guerra Mundial", dins J. SOBREQUÉS, C. MOLINERO i M. SALA (ed.), *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la Guerra Civil i el franquisme*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya / CEFID-UAB, 2003, p. 545-559.
- , "Cárceles, hospicios y balnearios. La estancia en España de niños y mujeres durante los años de la Segunda Guerra Mundial", dins *V Congreso de Historiadores del Franquismo*, Albacete, 2003.

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

- ____, “Les evasions à travers de les vallées du Garbet (Ariège) et de Cardós (Pallars Sobirà) pendant la 2ème Guerre Mondiale”, *La Mémoire du Garbet*, núm. 25, 2003, p. 10-18.
- ____, “El Camí de la Llibertat: escenari de la memòria”, *Quadern d'història de l'Avui*, 25 de juny del 2005.
- ____, *Les Muntanyes de la Llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial (1939-1944)*, tesi doctoral, Universitat de Lleida, 2008.
- ____, *Les muntanyes de la llibertat: el pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial, 1939-1944*, Barcelona, L'Avenç, 2008.
- CALVET, J.; RIEU-MIAS, A., i RIUDOR, N., *La batalla del Pirineu: xarxes d'informació i d'evasió aliades al Pallars Sobirà, a l'Alt Urgell i a Andorra durant la Segona Guerra Mundial*, Tremp, Garsineu Edicions, 2011.
- CAMPS SURROCA, M., i CAMPS CLEMENTE, M. “La medicina de Lleida durant la Guerra Civil”, *Gimbernat*, núm. 50, 2008, p. 85-107.
- CANAL, J.; CHARLON, A., i PIGENET, P., *Les exils catalans en France*, París, Presses Paris Sorbonne, 2005.
- CANTURRI, E., *Memòries (república, guerra i exili)*, Ajuntament de la Seu / L'Avenç, 1987.
- CASANOVA, E., “La conformación política en los espacios públicos durante la inmediata postguerra”, dins C. FORCADELL ÀLVAREZ et al. (ed.), *Usos públicos de la historia*, vol. 1, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2002, p. 74-84.
- ____, *Violencia anticlerical y memoria de los mártires*, tesi doctoral, Universitat de Saragossa, 2004.
- CASANOVA, J., *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón (1936-1939)*, Madrid, Siglo XXI, 1992.
- CASANOVA, J., i CENARRO, Á. (ed.), *Pagar las culpas. La represión económica en Aragón (1936-1945)*, Barcelona, Crítica, 2014.
- CASTELL, E.; FALCÓ, L., i ROURA, S., “A través de l'Ebre. Una lectura de la història europea a partir dels camps de batalla”, *El Contemporani*, núm. 20, 2000, p. 43-45.
- CASTELLS SERRA, J., *Martirologi de l'església d'Urgell, 1936-1939*, la Seu d'Urgell, Bisbat d'Urgell, 1975.
- CASTILLO, A., “Escritura, monumentos y memoria: las lápidas de los caídos franquistas”, *Cultura Escrita y Sociedad*, núm. 6, 2008, p. 132-149.
- CONAN, E., i ROUSSEAU, H., *Vichy, un passé qui ne passe pas*, París, Gallimard, 1996.
- CONESA, R., “Del duelo clandestino al recuerdo colectivo: el Fossar de la Pedrera del cementerio de Montjuïc”, dins C. MIR i J. GELONCH (ed.), *Duelo y memoria, espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*, Lleida, Edicions de la UdL, 2013, p. 171-198.
- CORRETGÉ, F., *Morts de la guerra civil al cementiri d'Alpicat*, Lleida, Pagès Editors, 2009.
- CURCÓ, J., “Els màrtirs de Lleida del segle XX”, dins M. LLADONOSA (coord.), *Arrels cristianes: presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida*, Lleida, Bisbat de Lleida / Pagès Editors, 2007, p. 801-816.
- D. A., *Cent anys d'Escola Pia a Tàrraga (1884-1984)*, Tàrraga, 1986.
- ____, “La Guerra Civil a Linyola”, dins *Història de Linyola*, Virgili & Pagès, Lleida, 1987, p. 230-232.
- ____, *La Batalla del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya (abril-desembre 1938)*, Lleida, Pagès Editors, 2006.
- ____, *Todos (...) los nombres* (www.todoslosnombres.org), Asociación Memoria Histórica y Justicia de Andalucía / Confederación Nacional del Trabajo de Andalucía, 2007.
- ____, *Acte de reconeixement històric als soldats i civils inhumats a la fossa comuna del cementiri de Cervera*, Cervera, Memorial Democràtic, 2008.
- ____, *Ramon Borràs, fotògraf. Lleida: de la postguerra als anys seixanta*, Lleida, Edicions de la UdL, 2013.
- DÍAZ I CARBONELL, R. M., *Francesc de P. Castelló i Aleu, servent de Déu fins a la mort*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.
- DÍAZ PRIETO, J., i HIGUES TORIBIO, J. R., “El primer Hospital Militar de Madrid”, *Revista Ejército*, vol. 48, 1974, p. 55-62.
- DUARTE, A., *El republicanismo. Una pasión política*, Madrid, Cátedra, 2013.

- DUCH PLANA, M., A l'entorn dels usos públics de la història: *(des)memòria republicana en la Catalunya actual?*, Tarragona, Publicacions de la URV, 2007.
- , *Quimeres: sociabilitats i memòries col·lectives a la Catalunya del segle xx*, Tarragona, Publicacions de la URV, 2012.
- , *¿Una ecología de las memorias colectivas? La transición española a la democracia revisitada*, Lleida, Milenio, 2014.
- DURÓ, R., *Isona: la reconstrucció d'un poble de la línia de front al Prepirineu català*, Tremp, Garniseu Edicions, 2002.
- , *Guerra i exili d'un funcionari de presons. El preventori judicial de Lleida-Solsona, 1937-1939*, Lleida, Pagès Editors, 2012.
- ESPINAGOSA, J., *Història gràfica de Tàrraga, Els segles de la modernització (1890-1997)*, Tàrraga, Ajuntament de Tàrraga, 1997.
- ESTEBAN, H., *Amb el biberó a les trinxeres. La lleva de 1941 durant la Guerra Civil*, Lleida, Pagès Editors, 2003.
- FERRÁNDIZ MARTÍN, F., *Informe de la Comisión de Expertos para el futuro del Valle de los Caídos*, 2013.
- GAITX, J., "Orígens socials i polítics de l'exili català de 1939", dins E. PUJOL (coord.), *L'exili català de 1936-1939. Noves aportacions*, Girona, Cercle d'Estudis Econòmics i Socials de Girona, 2006, p. 21-39.
- GELONCH, J., *Falange i poder. Lleida durant la dictadura franquista*, tesi doctoral, Universitat de Lleida, 2010.
- , *El poder franquista a Lleida*, Lleida, Edicions de la UdL, 2012.
- GIMENO, M., *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.
- GIMENO, M., i CALVET, J., *Salàs de Pallars, 1936-1939: tres anys dins la història d'un poble*, Lleida, Virgili & Pagès, 1987.
- GUIXÉ, J., i INIESTA, M. (ed.), *Polítiques públiques de la memòria. I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic*, Barcelona, Eumo / Memorial Democràtic, 2009.
- GUTTERMAN, B., i SHALEV, A. (ed.), *Para que lo sepan las generaciones venideras. La recordación del Holocausto en Yad Vashem*, Jerusalem, 2008.
- HOMAR MOLINÉ, M., *Construcció de la clandestinitat a la immediata postguerra. Un cas particular de maquis de la Franja, Segrià i Balears*, treball de final de màster, Universitat de Lleida, 2011.
- HUGUET, M. L., i SEGURA, J. R., *Itineraris pel front del Segre. Guia excursionista per conèixer els escenaris de la Guerra Civil a la Plana de Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 2005.
- JARNE, A., *La Secció Femenina a Lleida. Els anys triomfals*, Lleida, Pagès Editors, 1991.
- , *L'oposició al franquisme a Lleida*, Lleida, Pagès Editors, 1998.
- , *Aurèlia Pijoan, de la Lleida republicana a l'exili de Mèxic*, Lleida, Pagès Editors, 2008.
- JUDT, T., *Postguerra. Una historia de Europa desde 1945*, Madrid, Taurus, 2006.
- JULIÀ, S., "Memoria, historia y política de un pasado de guerra y dictadura", dins S. JULIÀ (dir.), *Memoria de la guerra y del franquismo*, Madrid, Taurus / Fundación Pablo Iglesias, 2006, p. 27-77.
- LABAIG LEONES, E., *Hospitales civiles y militares*, Madrid, El Porvenir Literario, 1983.
- LAGROU, P., "Victims of genocide and national memory: Belgium, France and the Netherlands 1946-1965", *Past and Present*, núm. 154, 1997, p. 181-222.
- LUENGO, J., "Los lugares de la memoria en España", *Alcores. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 13, 2012, p. 215-231.
- MARGÓ VIVES, V., *Locals de lluita clandestina a Lleida*, Lleida, autoedició, 2007.
- MARQUÈS, S., *Educación republicana en Cataluña y Torreón*, Instituto Nacional de Antropología e Historia, Jalisco, Consejo Nacional para la Cultura y las Artes, 2011.
- MASAMUNT I MARQUÈS, *Els Biberons: els seus escrits, vivències, trobades i ofrenes florals (1938-2000)*, Lleida, autoedició, 2001.
- MELGOSA, A., i SOLÉ, Q. (comissàries), *Fosses comunes: un passat no oblidat*, Barcelona, Generalitat de Catalunya / Editorial Afers, 2010.

Vestigis, memòries i símbols a les comarques de Lleida (1931-2014)

- MEZQUIDA GENÉ, L., *La batalla del Segre. Repercusiones del Ebro en el oeste de Cataluña*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1972.
- MIR, C., *Lleida 1890-1930. Caciquisme polític i lluita electoral. Les eleccions a Lleida entre 1890-1936*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985.
- _____, *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*, Lleida, Milenio, 2000.
- _____, "Memoria y historia en Catalunya a propósito de la aprobación de la ley del Memorial Democrático y la ley de fosas", dins J. TAMARIT. (coord.), *Justicia de transición, justicia penal internacional y justicia universal*, Barcelona, Atelier, 2010, p. 245-262.
- _____, "Rememorar a las víctimas: un recorrido por los espacios de duelo de las violencias de guerra y posguerra en Cataluña", dins C. MIR i J. GELONCH (ed.), *Duelo y memoria, espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*, Lleida, Edicions de la UdL, 2013, p. 139-170.
- MIR, C. (coord.), *Memòria de les actuacions realitzades en la primera fase del Pla Pilot per al Memorial Democràtic a les Terres de Lleida*, Lleida, Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL, 2007.
- MIR, C.; AGUSTÍ, C.; i GELONCH, J. (ed.), *Pobreza, marginación, delincuencia y políticas sociales bajo el franquismo*, Lleida, Edicions de la UdL, 2005.
- MIR, C.; CALVET, J.; i SAGUÉS, J., "Historia, patrimonio y territorio: políticas públicas en el frente del Segre y la frontera pirenaica catalana", *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 6, 2006, p. 275-298.
- MIR, C.; CORRETGÉ, F.; FARRÉ, J.; i SAGUÉS, J., *Repressió econòmica i franquisme: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- MIR, C.; i GELONCH, J. (ed.), *Duelo y memoria, espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*, Lleida, Edicions de la UdL, 2013.
- MIR, C.; JARNE, A.; SAGUÉS, J.; i VICEDO, E., *Diccionari biogràfic de les terres de Lleida. Política, economia, cultura i societat. Segle XX*, Lleida, Alfazeta, 2010.
- MIRALLES, E., *Emboscats: la guerra dels que no hi van anar*, Barcelona, Ara Llibres, 2013.
- MONNE, M. J., "Alcanó 1900-1945: història i memòria", treball de final de màster en curs, Universitat de Lleida.
- MORIN DE PABLOS, J., et al., "Arqueología de la Guerra Civil: excavaciones arqueológicas en las trincheras", *Revista de Arqueología*, núm. 250, 2001, p. 22-31.
- MOYÀ-FREIRE, A., *Vinc d'Arbeca. Una infantesa per la guerra i l'exili*, Arbeca, autoedició, 2014.
- MÚRIA, J. M., *Esquerra a Mèxic, 1941-1980*, Barcelona, Fundació Josep Irla, 2012.
- NORA, P. (dir.), *Les lieux de mémoire: I La République, II La Nation, III Les France*, París, Gallimard, 1984-1992.
- OLIVA, J., *Línia L-2. Itinerari pels espais de la Guerra Civil a la Segarra*, Lleida, Pagès Editors, 2008.
- POUS, J.; i SOLÉ I SABATÉ, J. M., *Anarquia i republicà a Bellver de Cerdanya. El Cojo de Málaga*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.
- PRATS ARMENGOL, F., *La ciutat de Tremp durant la Segona República i la Guerra Civil (1931-1938)*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 1990.
- PUJOL, E., "Història local: un canvi de paradigma", *Afers*, núm. 66, 2010, p. 319-331.
- RAMON I VIDAL, J., *El Regiment Pirinenc número 1 de Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 2004.
- RIART, O., *Itineraris d'una memòria enfrontada*, Juneda, Editorial Fonoll, 2008.
- RIUDOR, N., *L'exili passarà a França*, treball de final de màster, Universitat de Lleida, 2010.
- _____, *El cas d'Alós d'Isil dins el context de l'exili del Pallars Sobirà a França*, memòria del diploma d'estudis avançats, Universitat de Lleida, 2010.
- RODRÍGUEZ BARREIRA, Ó. (ed.), *El franquismo desde los márgenes. Campesinos, mujeres, delatores, menores...*, Lleida, Edicions de la UdL, 2013.
- ROUSSEAU, H., *Le syndrome de Vichy: de 1994 à nos jours*, París, Seuil, 1987.
- RUBIÓ, J., *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1939. Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República Española*, 3 vol., Madrid, Librería Editorial San Martín, 1977.

- RUBIÓ RUIZ, D., *Alcoletge, testimonis i vivències: la Guerra Civil espanyola en un poble del front del Segre*, Lleida, Ajuntament d'Alcoletge / Institut d'Estudis Ilerdencs, 2011.
- RUBIÓ SOBREPÈRE, J., *La Guerra Civil a les Garrigues. De la revolució a l'ocupació franquista (1936-1939)*, Lleida, Pagès Editors, 2011.
- SAGUÉS, J., *Una ciutat en guerra. Lleida en la Guerra Civil espanyola*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.
- , *La Lleida vençuda i ocupada del 1938. Una ferida de guerra va dividir la ciutat durant 9 mesos*, Lleida, Pagès Editors, 2014.
- SAGUÉS, J.; MIR, C., i BARRULL, J., *Ciudadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle xx*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009.
- SAGUÉS, J., i CREUS, J., “Ús polític del nomenclàtor: Lleida, 1931-1980”, dins J. SAGUÉS, C. MIR i J. BARRULL, *Ciudadania, espai urbà i memòria a la Lleida del segle xx*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 2009, p.131-142.
- SÁNCHEZ AGUSTÍ, F., *Espías, contrabando, maquis y evasión. La Segunda Guerra Mundial en los Pirineos*, Lleida, Milenio, 2003.
- , *Maquis al Montsec. Del Migdia francès a l'Aran i el Pallars (1944-1956)*, Lleida, Pagès Editors, 2008.
- SANS, J. M., i PAU, A., *Arbeca, història i record*, Arbeca, autoedició, 1983.
- SEGURA, J. R., *25 excursions pel Front del Pallars*, Barcelona, Cossetània Edicions, 2006.
- SERRANO, C., *El nacimiento de Carmen*, Madrid, Taurus, 1999.
- SIERRA BLAS, V., “Escribir en campaña. Cartas de soldados desde el frente”, *Cultura Escrita y Sociedad*, núm. 6, 2008, p. 95-116.
- SILVA, E., i MACÍAS, S., *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*, Madrid, Temas de Hoy, 2003.
- SOL, R., i TORRES, C., *L'Acció Catòlica del Bisbat de Lleida. Període 1928-1968*, Lleida, Junta Diocesana d'Acció Catòlica, 1997.
- SOLDEVILA, J., *L'alcalde de Cervera afusellat. Domènec Puigredon (1984-1939)*, Lleida, Pagès Editors, 2010.
- SOLÉ I SABATÉ, J. M., *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*, Barcelona, Edicions 62, 1985.
- SOLÉ I SABATÉ, J. M., i VILLARROYA FONT, J., *Catalunya sota les bombes, 1936-1939*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.
- , *L'ocupació militar de Catalunya*, Barcelona, L'Avenç, 1987.
- , *La repressió a la rera guarda de Catalunya (1936-39)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia Montserrat, 1989.
- , *España en llamas: la Guerra Civil desde el aire*, Madrid, Temas de Hoy, 2003.
- SOLÉ, Q., *Els morts clandestins, les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya, 1936-1939*, Barcelona, Afers, 2008.
- , “Els morts oblidats”, *Sàpiens*, núm. 67, maig del 2008.
- SOLSONA FONTOVA, R. (coord.), *Corba de Foc. El cap de pont de Balaguer*, Barcelona, Memorial Democràtic, 2011.
- TAMARIT, J. (coord.), *Justicia de transición, justicia penal internacional y justicia universal*, Barcelona, Atelier, 2010.
- TIBAU DURAN, N., *Apuntes biográficos de Mons. Salvio Huix Miralpeix. Obispo mártir de Lleida*, Lleida, Bisbat de Lleida, 2013 [1948].
- TORRES, V., *Memòries polítiques i familiars*, Lleida, Pagès Editors, 1994.
- , *Dietaris de l'exili. Al camp de Sant Cebrià i a París amb els presidents Irla i Tarradellas*, Lleida, Pagès Editors, 2014.
- VINYES, R. (ed.), *El estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA, 2009.
- VIOLA GONZÁLEZ, R., *El martirio de una Iglesia. Lérida 1936-1939*, Lleida, Bisbat de Lleida, 1977.
- XIMENIS, V., *Demòcrata i socialista. Memòries de setanta anys de lluita política apassionada*, Lleida, Pagès Editors, 1998.

Vestigis, memòries i símbols
a les comarques de Lleida, 1931-2014,
de Conxita Mir, Aida Garrós i Gabriel Ramon,
s'ha presentat l'11 de novembre de 2014
a la Facultat de Lletres de la Universitat de Lleida.

Aquest llibre recull i valora els vestigis de memòria de les terres de Lleida des dels anys de la Segona República fins avui, sota una perspectiva que reconstrueix la llarga història de la imposició de la democràcia sobre la Dictadura i la repressió.

Vist en el temps, les actuacions de memòria realitzades durant les darreres dècades s'han centrat més a documentar i preservar el patrimoni bèl·lic que no pas a cercar un relat sobre la construcció de la ciutadania democràtica, assajada durant el breu període de la Segona República i ofegat pel pes de la guerra i la Dictadura. Si més no, aquesta és la imatge que es mostra als dos llocs web que constitueixen la base documental d'aquest llibre: un, sobre les víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista (morts, represaliats i deportats), i l'altre, sobre espais de memòria i simbologia, que actuen d'organitzadors d'un volum que té com a objectiu informar per reflexionar, sempre prenent com a punt de partida i nucli articulador el patiment humà lligat a les violències de guerra i postguerra.

col·lecció *l'espai de la memòria*
oplançó
núm. 14

*victimesguerracivilfranquisme.udl.cat
espaisdememoria.udl.cat*

Universitat de Lleida
Servei d'Història, Documentació i Patrimoni
Departament d'Història

